

Tytuł oryginału:

Vers une architecture

Tłumaczenie:

Tomasz Swoboda

na podstawie wydania w serii

Champ arts wydawnictwa Flammarion

© Flammarion, Paris, 1995

Projekt okładki:

Kuba Sowiński (Biuro Szeryfy)

Opracowanie graficzne i skład:

Wojciech Kubiena (Biuro Szeryfy)

na podstawie francuskiego wydania z 1928 roku

Słowo wstępne:

prof. nadzw. dr hab. Marta Leśniakowska

Redakcja naukowa:

dr Andrzej Leśniak

Redakcja językowa:

Jolanta Pieńkos

Korekta:

Andrzej Szewczyk

Druk i oprawa:

Zakład poligraficzny Moś i Łuczak, Poznań

Złożono krojami pism:

LTC Bodoni, HFF Knockout

Nakład: 1000 egz.

Wydanie III, dodruk

© 2012, Fondation Le Corbusier, Paris

© 2012, Fundacja Centrum Architektury, Warszawa

ISBN: 978-83-934574-8-9

—
Honorowym patronem serii Fundamenty jest
Stowarzyszenie Architektów Polskich

Koncepcja i prowadzenie serii:
Aleksandra Stępnikowska, Grzegorz Piątek

LE CORBUSIER W STRONĘ ARCHITEKTURY

Przełożył Tomasz Swoboda

Nota edytorska do wydania polskiego

Andrzej Leśniak

Zgodnie z opinią Reynera Banhama *W stronę architektury* jest jedną książką o architekturze będącą wielkim dziełem xx-wiecznej literatury. Język tomu, przed wszystkim wojenna retoryka i stylistyczna swoboda, jest wyzwaniem translatorskim i redaktorskim. Świadczą o tym losy arcydzieła Le Corbusiera w kręgu anglosaskim. Przełożone po raz pierwszy w 1927 roku przez Fredericka Etchellsa doczekało się niedawno kolejnego, znacznie zmodyfikowanego i trafniejszego tłumaczenia autorstwa Johna Goodmana.

Niniejszy przekład, pierwszy w języku polskim, został oparty na tekście wydania *Vers une architecture* z 1995 roku w serii Champs arts wydawnictwa Flammarion. Jest to przedruk oryginalnej edycji z 1923 roku, uzupełniony o *Przedmowę do wydania drugiego* autorstwa Le Corbusiera, dodatek do wydania trzeciego zatytułowany „Temperatura” oraz o list autora do Charles'a L'Eplatteniera. Zachowany został oryginalny układ tekstu, ilustracji i podpisów. W porównaniu z pierwotnym wydaniem skorygowano jedynie niekonsekwencje typograficzne.

Niektóre decyzje dotyczące terminologii wymagają objaśnienia:

1. Przekład zrywa z zainicjowaną przez Etchellsa praktyką mówienia o „nowej architekturze”: pierwsze tłumaczenie na język angielski, zatytuowane *Towards a New Architecture*, na długie lata ustaliło standard interpretacji dzieła Le Corbusiera. Wersja Etchellsa niesie ze sobą błędną intuicję zrównującą modernistyczną praktykę architektoniczną z dążeniem do nowości. Polski tytuł, *W stronę architektury*, ma odzwierciedlać autorską intencję powrotu do źródeł architektury.

2. Choć francuskie słowo *pilotis* jest używane w języku polskim, wciąż jednak występuje tylko i wyłącznie w języku branży architektonicznej.

Z tego powodu, za każdym razem, gdy mowa o podporach unoszących bryłę budynku, użyto powszechnie zrozumiałego terminu „słupy”.

3. Pojęcie *modénature*, oznaczające sposób ukształtowania fasady budynku, zostało oddane jako „modelunek fasady”. Odwołanie do terminu z zakresu malarstwa ma podwójne uzasadnienie. Umożliwia zachowanie łacińskiego rdzenia terminu i pozwala oddać intencję Le Corbusiera, który kształtowanie fasady określał jako „rozmieszczanie światła i cienia”, porównując je do szkicowania rysów twarzy.

Dziękuję profesor Marcie Leśniakowskiej i Grzegorzowi Piątkowi za konsultacje w kwestiach terminologicznych.

Oczy Le Corbusiera

Marta Leśniakowska

„Moje oczy patrzą. Patrzę na coś, co wyraża pewną myśl (...) za pomocą graniastosłupów ustawionych jeden obok drugiego. (...) Są matematycznym tworem waszego umysłu. Są mową architektury (...) z martwych materiałów stworzyliście poruszające proporcje. To jest architektura”.

Le Corbusier, *W stronę architektury*

W klasycznej dziś książce *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture* (1973) teoretyk architektury, designer i autor głośnych realizacji land artu Charles Jencks odważnie porównał wpływ Le Corbusiera na nowoczesną architekturę światową z wpływem Palladia w przeszłości¹. Tę wyjątkową pozycję Le Corbusier osiągnął dzięki wprowadzeniu do języka sztuki i architektury pięćdziesięciu nowych „słów” i dwóch nowatorskich kierunków artystycznych, które dwukrotnie zmieniły sztukę: puryzmu (lata dwudzieste) oraz późnomodernistycznego brutalizmu (*brut*; lata czterdzieste-pięćdziesiąte), definiującego architekturę jako ekspresyjną rzeźbę pojętą w nowych kategoriach języka plastycznego. Za pośrednictwem pięćdziesięciu budowli, jakie w całości zrealizował, oraz czterdziestu siedmiu książek Le Corbusier kolportował swoją bezkompromisową postawę „nieugiętego przeciwnika anachronicznych tendencji akademickich” i wroga „nieprzemyślanego modernizmu” (określenie Jencksa)². Jencks nie był jednak bezkrytycznym hagiografem Le Corbusiera. Pisał swoją książkę czterdzieści lat temu, a więc w okresie, gdy postmodernizm, którego sam był uczestnikiem i promotorem³, zaczynał rewizjonistyczną

1. Ch. Jencks, *Le Corbusier and the Tragic View of Architecture*, wyd. pierwsze 1973, wyd. polskie pod zmienionym tytułem *Le Corbusier – tragiczny współczesnej architektury*, przek. M. Biegańska, Warszawa 1982, s. 7.

2. Tamże, s. 7.

3. Dwie książki Jencksa fundamentalne dla postmodernistycznej teorii i praktyki oraz dla dyskursu z modernizmem to: *Ruch nowoczesny w architekturze*, przek. A. Morawińska, Warszawa 1987 i *The Language of Post-Modern Architecture*, New York 1977 (sześć wydań do 1991).

rozprawę z negatywnym dziedzictwem modernizmu, jak to wówczas oceńano, zaś gigantyczna spuścizna Le Corbusiera, w tym jego malarstwo i rzeźba, wciąż pozostawała znana zaledwie fragmentarycznie i powierzchownie. Słowo „tragizm” było konkluzją narracji Jencksa o z gruntu niescheańskim charakterze Le Corbusiera, artysty o wielu twarzach i złożonej osobowości, którego symbolem jest hipotetyczny autoportret z 1945 roku, ukazujący podwójne oblicze Apolla i Meduzy: „uśmiechniętego boga słońca i rozumu i dionizyjskiej, zmysłowej postaci ze świata podziemnego – ciemność i gorycz równoważona przez radość i światło”⁴. Inną znaczącą ikoną Le Corbusiera jest kadr z filmu z 1925 roku: gestem naśladującym scenę stworzenia Adama z Kaplicy Sykstyńskiej Michała Anioła Le Corbusier, architekt-bóg nowoczesności, wskazuje na wieżowce swego wizjonerskiego planu Voisin Paris (1922–1925) pokazanego w pierwszym purystycznym obiekcie – pawilonie „L’Esprit Nouveau” podczas Międzynarodowej Wystawy Sztuk Dekoracyjnych w Paryżu w 1925 roku. Ta fotografia, jak żadna inna, oddaje istotę spekulatywnych utopii awangardy prymarnej, a zarazem antycypuje dzisiejszy rewizjonizm zarówno wobec tych utopii, jak i późnomodernistycznych paradygmatów, gdy czysto teoretyczny, artystowo-intelektualny model urbanistyczno-architektoniczny Le Corbusiera, oparty na mowie standaryzowanej technologii prefabrykatów, urzeczywistniał się w praktyce megaosiedli postrzeganych jako czysta emanacja programów CIAM (Congrès International d’Architecture Moderne) i Karty Ateńskiej. Skala tego zjawiska i jego różnorodne konsekwencje: polityczne, społeczne, ekonomiczne, ideologiczne, architektoniczne, estetyczne, wreszcie etyczne, wykazują, jak cywilizacyjny i kulturowy eksperyment, którymu za pomocą architektury zostały poddane po drugiej wojnie światowej całe społeczeństwa, szczególnie tej części Europy, która dostała się pod wpływ komunizmu, stał się częścią „zapisu genetycznego” kilku generacji. Oto konsekwencje zjawiska, które znany brytyjski socjolog i ekonomista David Harvey niefrasobliwie nazwał „kłopotem”, stawiając, skądinął ogólnie słuszną diagnozę, że „kłopot z urbanizacją w ujęciu tak zwanego »czy-stego modernizmu« polegał nie na »totalitarności« jej wizji, ale na właściwej

4. Ch. Jencks, *Le Corbusier – tragizm współczesnej architektury*, dz. cyt., s. 207.

dla niej, trwałej manierze przeceniania przedmiotów materialnych i form przestrzennych kosztem aspektów społecznych, a także na wychodzeniu z metafizycznych przesłanek, które zakładały, że można wywołać efekt sterowania społeczeństwem za pomocą odpowiedniej inżynierii form przestrzennych⁵. Klęska awangardowej utopii ufundowanej na radykalnym aksjomacie modernizacyjnym jako projekcie zrywającym w założeniach z alienacją i autonomią sztuki po to, by przenieść ją do praktyki życiowej, w żadnej bodaj dziedzinie nie ujawnia się z taką oczywistością, jak właśnie w programach urbanistyczno-architektonicznych. Ich symbolem jest przywoływanym wielokrotnie, zmistyfikowany dzień „śmierci” modernizmu: 15 lipca 1972 roku o 15.32 wysadzono w powietrze część wielkopłytowego osiedla Pruitt-Igoe w St. Louis (Missouri) autorstwa japońskiego modernisty Minoru Yamasakiego (1952–1955). Egzekucji dokonano na projekcie wzorcowo realizującym wytyczne CIAM i corbusierowską teorię „domu jako maszyny do mieszkania”, którego pierwowzorem była Jednostka Marsylska, historyczny punkt odniesienia dla modernistycznej teorii osiedla, kształtującej nowy typ przestrzeni totalnej. Przeczuwano takie konsekwencje już w momencie, kiedy pojawiły się wizjonerские projekty Le Corbusiera: w 1928 roku jeden z naszych krytyków architektury Alfred Lauterbach nie ukrywał satysfakcji z faktu, że w Anglii architekci nie znali *W stronę architektury, najważniejszej książki Le Corbusiera, przetłumaczonej wprawdzie na angielski, ale zupełnie tam przemilczanej, dzięki czemu, jak wierzył Lauterbach, architektura w Anglii zdołała uratować swój wysoki poziom i odrębność*⁶.

Le Corbusier jako ikona „wielkiej narracji” modernizmu jest dzisiaj przedmiotem analiz krytycznej historii sztuki pisanej z punktu widzenia ofiar modernistycznego eksperymentu, którego był jednym z ojców. A zwłaszcza z punktu widzenia ofiar tej szczególnej mutacji modernizmu – socmodernizmu, który w komunizmie jedynie pozorował realizację jego idei domu jako funkcjonalnej, humanistycznej i higienicznej przestrzeni, a w praktyce tworzył na niespotykaną wcześniej skalę fikcję i patologię

5. D. Harvey, *Kwestia urbanizacji*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1996 nr 4, s. 29.

6. A.L. [A. Lauterbach], *O angielskiej architekturze współczesnej*, „Architektura i Budownictwo”, 1928 nr 8, s. 313.

uprzedmiotowanego społeczeństwa. Irena Krzywicka, kiedyś entuzjastka Le Corbusiera, dopiero z perspektywy doświadczeń „osiedlowego” PRL-u tłumaczyła swoje zauroczenie, ale i rozczarowanie: „Le Corbusier był dla nas wszystkich prorokiem i objawieniem. Rozczarowanie do tego, czym w praktyce się okazały skądinął genialne idee wielkiego architekta i urbanisty, przypomina w pewnej mierze rozczarowanie do komunizmu, tak pociągającego na papierze. Wielkość Le Corbusiera wydawała się nam zawrotna (zresztą słusznie). Genialnie pomyślane domy, bez ciemnych podwórek (jak choćby to, gdzie mieszkałam), bez suteren, gdzie »Jaś nie doczekał«, bez morderczych zarówno zimą, jak i latem poddaszy. Okna na całą ścianę, płaskie dachy mogące służyć jako tarasy. Wszystko było nowością, wszystko było olśnieniem, więcej nawet, było spojrzeniem na nowy wspaniały świat, gdzie i proletariusz, i robotnik, i inteligent będą mieli takie samo prawo do słońca, powietrza i zieleni. W tych nowych, tak odmiennych od dawnych mieszkaniach mieli się wychowywać nowi, dojrzalsi, bardziej świadomi i szczęśliwi ludzie. Znajdowaliśmy piękno w prostych, surowych liniach nowej architektury funkcjonalnej (pierwszy raz wówczas pojawiło się to słowo), bez zbędnych ozdóbek. Któż mógł przewidzieć, że z tych projektów genialnego architekta wylonią się w rezultacie monotonne, chandryczne osiedla bez wyobraźni, budynki-potwory nie na miarę i możliwości ludzkiego istnienia”⁷.

Komunistyczne blokowiska o zunifikowanych formach osiedla, bloku i substandardowego mieszkania z wielkiej płyty stały się karykaturą programów Le Corbusiera, a wpisane w totalitarny system nie są bynajmniej jedynie „nieprzemysłanym modernizmem”, jak powiada brytyjski ekonomista. Potwierdzają słowa Le Corbusiera: fałsz przesłaniający lub negujący podstawowe funkcje architektury jest wszędzie tam, gdzie widać degenerację społeczeństwa⁸.

Le Corbusier nigdy nie złożył wizyty w Polsce. Jego młodzieńczy *Grand Tour*, który odbył w 1911 roku w wieku dwudziestu czterech lat, „pożyteczna

7. I. Krzywicka, *Wyznania gorszycielki*, Warszawa 1992, s. 100–101.

8. Por. Ch. Jencks, *Le Corbusier – tragiczny współczesnej architektury*, dz. cyt., s. 32.

podróż" na Bliski Wschód, jak ją później nazwał, omijała Polskę. A i potem, w okresie międzywojennym, mimo zaproszeń od polskich architektów, którzy razem z nim działały w CIRPAC (Comité international pour la résolution des problèmes de l'architecture contemporaine) i CIAM, do wizyty nie doszło. Krótki postój w Warszawie w drodze na IV Kongres CIAM, który miał się odbyć w Moskwie w 1933 roku, nie doszedł do skutku z powodu odwołania obrad przez władze sowieckie; kongres ostatecznie zorganizowano na pokładzie statku „Patris II” na Morzu Śródziemnym⁹. Ale Le Corbusiera znali już wtedy u nas wszyscy „młodzi”, co najmniej od 1921 roku, gdy grupa studentów i wykładowców Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej wyjechała na wycieczkę do Francji, a po powrocie urządziła na wydziale małą wystawę reprodukcji jego projektów. Był to kluczowy moment w modernistycznej rewolucji, która przeorała świadomość całej generacji młodych architektów. Ale także „starych” – dla nich wizje Le Corbusiera były tak szokujące, że niektórzy wykładowcy zawieszali swoje zajęcia, by przemyśleć to, co się dzieje w architekturze. W paryskiej pracowni architekta przy rue de Sevres 35 pojawiło się kilku polskich praktykantów i współpracowników, odwiedził ją malarz i krytyk Szczęsnego Rutkowskiego, kurator I Międzynarodowej Wystawy Architektury Nowoczesnej w warszawskiej Zachęcie w 1926 roku, zbierający na nią eksponaty, ale choć do osobistego spotkania wówczas nie doszło, to parę prac Le Corbusiera przywiezionych z Francji stało się tematem komentarzy i przyczyną entuzjazmu¹⁰. Kilka jego książek sprowadził na Wydział Architektury Rudolf Świerczyński, omawiali je na łamach specjalistycznych pism Leon Chwistek, Władysław Tatarkiewicz, Tadeusz Peiper, Lech Niemojewski, Alfred Lauterbach i Witkacy, w którym wzbudziło zazdrość nowatorskie w formie, ekskluzywne pismo „L'Esprit Nouveau” wydawane przez Le Corbusiera¹¹. Nie tylko dla Włodzimierza Padlewskiego, gdy zaczynał studia architektoniczne

9. H. Syrkus, *Ku idei osiedla społecznego 1925–1975*, Warszawa 1976, s. 111.

10. Zob. opinie Józefa Czajkowskiego: J. Czajkowski, *Moda w architekturze. Z powodu Międzynarodowej Wystawy Architektury Nowoczesnej w Warszawie, „Warszawianka”*, 1926 nr 84.

11. S.I. Witkiewicz, [Postscriptum do artykułu *Dalszy ciąg polemiki z Leonem Chwistkiem. Dodatek do dodatku*], w: *Teatr. Wstęp do teorii Czystej Formy w teatrze*, Kraków 1923.

w 1925 roku, pierwszą lekturą francuską było *W stronę architektury* i francuskie czasopisma architektoniczne, w których oglądano „te wszystkie »Korbuzyje«, »Żanere«”: „Byłem pod wrażeniem, jak wszyscy młodzi architekci, głównie architektury francuskiej, szczególnie Le Corbusiera, i niemieckiej, Waltera Gropiusa. (...) Pojechałem do Francji już jako admirator Corbusiera. Znałem wszystkie jego projekty. Wszystkie były w pismach. (...) Wszystko było dokumentnie badane, czytane, naśladowane”¹². Wzorami była „oczywiście grupa Corbusiera i Gropiusa. Tu Bauhaus, a tam raczej indywidualność osobista, prywatna Corbusiera, która (...) była pewną siłą kreującą nasze stanowiska”¹³. Dla Jerzego Sołtana, który rozpoczął studia w 1931 roku, pierwszą lekturą stało się *Quand les cathédrales étaient blanches* (1937), „ostatnia nowość corbusierowsko-paryska”, która pozwoliła mu, choć późno, odkryć dla siebie myśl tego architekta: „Odkryłem w sumie obecność trzech wątków architektonicznych w otaczającym mnie świecie. Były to: tradycyjny eklektyzm, zapałczany modernizm i coś trzeciego – ten *pod-prąd* reprezentowany przez Le Corbusiera”¹⁴. Doskonale przyswajała go też awangarda, naśladowując linearny, „druciany” styl jego bezwalarowego rysunku na równi z jego nielinearną, namiętną, „pisaną architekturą”, jak ją określił Niemojewski¹⁵. Zwłaszcza Szymon Syrkus, który włączył corbusierowską retorykę do swego światopoglądu i projektu skrajnie technokratycznej, wzorowanej na prakseologicznych przesłankach taylorizmu i fordyzmu architektury „łóżyskowej”, mającej pełnić funkcję regulacyjno-organizacyjno-kontrolną życia społecznego, egzekwując realizację tego zaangażowanego posłannictwa za pomocą aparatu nacisku i przymusu¹⁶. W dzisiejszych analizach architektury modernistycznej jako

12. Rozmowy z profesorem Włodzimierzem Padlewskim. *Młoda architektura* [rozmawia Hubert Bilewicz], w: *Włodzimierz Padlewski. Sztuka i architektura. W roku jubileuszu stulecia urodzin*, red. H. Bilewicz, Gdańsk 2008, s. 28–29.

13. Tamże, s. 38.

14. J. Sołtan, *Rozmowy o architekturze*, red. A. Bulanda, Warszawa 1996, s. 39.

15. L. Niemojewski, *Le Corbusier jako pisarz*, „*Architektura i Budownictwo*”, 1934 nr 4, s. 113.

16. Sz. Syrkus, *Preliminarz architektury [Zagadnienia nowoczesnej kompozycji]*, „*Praesens*”, 1926 nr 1, s. 6–16; tenże, *Tempo architektury*, „*Praesens*”, 1927–1930 nr 2, s. 3–34.

aparatu represji, stosującego naukową organizację przestrzeni, przywołuje się spostrzeżenie Jürgena Habermasa, że świadomość technokratyczną charakteryzuje zamysł kontrolowania i formatowania społeczeństwa „w ten sam sposób, jak kontroluje się naturę”¹⁷. Szczególna rola w tym procesie przypada awangardowemu architektowi jako osobowości publicznej nowego typu, która dzięki szczególnym umiejętnościom odczuwania tej cechy nowoczesnego miasta – szumanizmu – organizuje świat metodami *stricte* reżyserskimi, tak „ażebry kompozycji ruchów nadać walory nie tylko funkcjonalne, ale plastyczne”¹⁸. Radykalizm Syrkusa, a także Władysława Strzemińskiego, który corbusierowskie miasto liniowe połączone z jego sowiecką mutacją, miastem pasmowym Milutina, przepracował w unistyczne miasto równolegle¹⁹, szedł dalej niż programy Le Corbusiera. Ale wszyscy trzej zgadzali się w punkcie dotyczącym funkcji architektury jako zorganizowanego mechanizmu-systemu oraz roli architekta, którego kult w modernizmie miał charakter quasi-religijny, nietzscheański, wywiedziony z wczesnomodernistycznej teorii sztuki jako nowej religii (artysta/architekt jako kapłan lub stwórca). Z punktu widzenia ontologii modernizmu architekt – demiurg i reżyser nowego masowego spektaklu – kształtała miasto tak samo jak malarz tworzy abstrakcyjną kompozycję plastyczną. Łódź sfunkcjonalizowana Strzemińskiego, będąca polską mutacją corbusierowskiego miasta nowoczesnego, wpisuje je w teorię unistycznego miasta jako nieograniczonej w swej totalności, bezgranicznej przestrzeni, asemantycznej i pozbawionej reprezentacji²⁰ (co *nota bene* powróci w neoawangardowej wizji uniwersalnego, nieograniczonego miasta klimatycznego grupy Archizoom w 1970 roku). Strzemiński ujmuje to w starej konwencji

17. J. Habermas, *Technika i nauka jako „ideologia”*, przekl. M. Łukaszewicz, w: *Czy kryzys socjologii?*, red. J. Szacki, Warszawa 1977, s. 385. Szerzej o tym także E. Rybicka, *Modernizowanie miasta. Zarys problematyki urbanistycznej w nowoczesnej literaturze polskiej*, Kraków 2003, s. 302.

18. Sz. Syrkus, *Tempo architektury*, dz. cyt., s. 32.

19. W. Strzemiński, Łódź sfunkcjonalizowana, w: tenże, *Pisma*, red. Z. Baranowicz, Wrocław 1975, s. 324 i nast. O związkach Strzemińskiego i Le Corbusiera; zob. U. Czartoryska, *Miara, światło i przestrzeń. Strzemiński i Le Corbusier*, w: *Władysław Strzemiński 1893–1952. Materiały z Sesji [Muzeum Sztuki w Łodzi i PWSSP w Łodzi, 26–27 listopada 1993]*, Łódź 1994, s. 40–48.

20. Por. A. Turowski, *Fizjologia widzenia*, w: tenże, *Awangardowe marginesy*, Warszawa 1998, s. 107.

manichejskiej: to walka rozumnego, bo planowego, wynikającego z logiki i zasad porządku, z bezrozumnym chaosem.

W utopias jedności przestrzennej – estetycznej, społecznej i ideologicznej – tkwił jednak wirus patologii i dewiacji: to właśnie przyrównywanie prakseologii fabryki do dobrego rządu i postrzeganie miasta-maszyny jako koniecznego aparatu nacisku po to, by powstało Nowe Społeczeństwo, było przyczyną związania architektonicznej awangardy z totalaryzmami. Le Corbusier, elitarysta, ale zarazem liberal i zdeklarowany zwolennik kulturowego dyfuzjonizmu, lawirował między faszyzmem a komunizmem. Polska radykalna lewicowa awangarda była programowo powiązana z ideologią komunistyczną i Strzemiński, drukując w 1947 roku fragmenty swego spalonego podczas wojny tekstu *Łódź sfunkcionalizowana* wiązał z nowym reżimem nadzieję na urzeczywistnienie własnych wizji. Le Corbusier tłumaczył się ze swoich kolaboracji, przywołując starą, dwudziestowieczną kategorię *Zeitgeist*: „Architektura ujawnia (...) ducha [epoki]. Niektórzy ludzie mają oryginalne idee i za swoje wysiłki dostają kopniaka”²¹.

Sile oddziaływania Le Corbusiera ulegała nie tylko generacja „młodych” i radykalna lewicowa awangarda Bloku czy bardziej liberalnego Praesensu, która współpracując styl międzynarodowy, naśladowała jego architekturę oraz retorykę. Nawet ortodoksyjni wrogowie nowoczesności stawali się jej ofiarami: Stanisław Noakowski, który pod wpływem jazzu, usłyszanego po raz pierwszy w życiu w jakiejś restauracji w Karlsbadzie, zaczął rysować proste kuby corbusierowskich budowli, był zdumiony tym niemal grzesznym „wyczynem”²².

W warstwie teoretycznej koncepcje polskich architektów naśladujących Le Corbusiera powielały przede wszystkim maszynistyczno-militarystyczne hasła miasta maszyny i domu maszyny, kompilowane z wypowiedziami niemieckiej czy holenderskiej awangardy²³. Jednak nie do końca je

21. Cyt. za: Ch. Jencks, *Le Corbusier – tragiczny współczesnej architektury*, dz. cyt., s. 146.

22. H. Mortkowicz-Olczakowa, *Świadectwo szkolne w: O Stanisławie Noakowskim*, red. P. Biegański, Warszawa 1959, s. 224–225.

23. Sz. Syrkus, *Preliminarz architektury*; tenże, *Tempo architektury*, dz. cyt.

rozumiano – Jerzy Sołtan wprost mówił, że Le Corbusiera nikt w Polsce nie rozumiał, bo był „za trudny”²⁴. To niezrozumienie wynikało między innymi z niemożności dostrzeżenia, z chęci ukrycia lub wyparcia istoty eklektycznej myśli Le Corbusiera, która, jak wykazał ostatnio Jan Birksted, została zorganizowana wokół symboliki masońskiej i okultystycznej²⁵. Nawet jeśli nie wszystko było jasne w przekazie Le Corbusiera, fascynacja nim wpłynęła na wiele, także polskich, życiorysów. Ksawery Piwocki, zanim została historykiem sztuki, właśnie przez Le Corbusiera chciał być architektem: „Chcieliśmy sztuki nowej i olśniewającej, trudnej jak teoria względności, ale jasnej i bezbłędnej jak ona właśnie. Nie ma co ukrywać: w latach dwudziestych myślano na serio o »stylu« dwudziestego wieku. Wydawało się, że analiza kubistyczna rzuciła podeń fundamenty, że architektura stoi u progu sformułowania jego »modulorów«, że sztuka abstrakcyjna może stać się odpowiednikiem plastycznym abstrakcyjnych konstrukcji nauk ścisłych. Złudzenia? Być może, ale i one wyznaczały współczesność”²⁶. I choć Le Corbusier miał oczywiście u nas przeciwników i wrogów²⁷, to jego oddziaływanie było tak silne, że Lech Niemojewski, pisząc w 1927 roku

24. „Ja Le Corbusiera odkryłem sam. (...) Le Corbusiera w Polsce nie rozumiano. Był za trudny. Dużo większym uznaniem cieszył się Bauhaus i niemiecka, uproszczona wersja modernizmu. Oprócz Macieja Nowickiego i jego żony, Zygmunta Skibniewskiego, mnie i paru bardziej rozbużonych studentów, którzy na własną rękę zaczynali węszyć, pies z kulawą nogą nie rozumiał Le Corbusiera. Na Wydziale się o tym nie mówiło. (...) Nawet takie osoby jak Bohdan Pniewski, Czesław Przybylski czy Rudolf Świerczyński – czołowi architekci tego okresu, wygrywający konkursy, budujący, będący na ołtarzu polskiej architektury – moim zdaniem bardzo mało wiedzieli o twórczości Le Corbusiera, a w każdym razie nie widzieli różnicy między Le Corbusierem a na przykład Gropiusem” (J. Sołtan, *Le Corbusier i jego pracownia*, w: tenże, *Rozmowy o architekturze*, dz. cyt., s. 40).

25. J.K. Birksted, *Le Corbusier and the Occult*, Massachusetts 2009.

26. K. Piwocki, „Granica współczesności” Mieczysława Porębskiego, „Przegląd Humanistyczny”, 1965 nr 4, s. 158–163.

27. „Corbusier, van der Vlught, tak, tak, to wielkie nazwiska. Ale ta cała brylowatość, ten niewątpliwy zresztą rozmach przy swojej krańcowej tendencji do uproszczenia i prymitywu, czy to nie rzecz diabla czasowa?”, wypowiedź inżyniera Edwarda Dunina, dyrektora Komitetu Rozbudowy m.st. Warszawy i przewodniczącego komisji przygotowania stolicy do wystawy światowej w 1943 roku, w: *Co myślę o architekturze nowoczesnej?*, ankieta „Wiadomości Literackich”, „Wiadomości Literackie”, 1934 nr 23, s. 4.

studium o wnętrzach pałaców stanisławowskich, odkrył analogie między geometryzacją form w osiemnastym wieku a awangardową teorią geometrii w sztuce swoich czasów. Dokładnie zapamiętał moment, kiedy po raz pierwszy zetknął się z *W stronę architektury*, „książką z obrazkami” nieznanego mu wcześniej autora: „Był wtedy rok 1923 (...) mówiło się dużo w Warszawie o [Międzynarodowej] Wystawie Sztuki Dekoracyjnej w Paryżu, naznaczonej na rok 1925. Poczęły pojawiać się pierwsze jaskółki literatury modernistycznej. Wpadła mi w ręce książka francuska z obrazkami wyobrażającymi parowce transatlantyckie, samoloty, turbiny, a pod tym wszystkim napis: *voilà l'architecture...* Zacząłem czytać. Nazwisko autora nic mi jeszcze wówczas nie mówiło, był to Le Corbusier i jego dzieło *Vers une architecture*. Przeczytałem je jednym tchem raz i drugi (...). [I wówczas] interpretację stylów przestałem traktować poważnie. (...) Moderniści, walcząc (...) o motyw twórczy w sztuce, atakują linię uczuciową naśadowczą, wysuwając twierdzenie, że prawdziwie twórczym okazuje się człowiek w definicjach geometrycznych. Stanisław August tego jeszcze nie rozumiał, ale już przeczuwał, w dziełach jego artystów na każdym kroku napotykamy ornament geometryczny”²⁸. Ta interpretacja sztuki czasów Stanisława Augusta, będąca efektem lekcji corbusierowskiej, ujawnia dokonujący się wówczas proces modernizacji świadomości historiograficznej, która opiera się na jednej z najbardziej nośnych i dyskutowanych tez modernizmu, dotyczącej sztuki w jej ujęciu historycznym: poznanie jest możliwe dopiero dzięki awangardzie i jedynie wychodząc od niej, można zrozumieć wcześniejsze stadia rozwojowe fenomenu sztuki, jej historię, co podtrzymują Hans-Georg Gadamer, Peter Bürger, Theodor W. Adorno czy Nowa Historia Sztuki.

Książki Le Corbusiera (choć tylko kilka tytułów, głównie *W stronę architektury*) były u nas czytane w oryginale, ale pozostaje czymś zastanawiającym, że choć tworzą kanon nowoczesnej teorii sztuki, to żadna nie została w Polsce przetłumaczona. Do wyjątków należy opublikowanie broszury *Klawiatura barw* (1931) i fragmentów *Kiedy katedry były*

28. L. Niemojewski, *Wnętrza architektoniczne pałaców stanisławowskich. Szkic syntetyczny*, Warszawa 1927.

białe (1936)²⁹. Kiedy w dziesięciolecie pierwodruku *W stronę architektury* w czołowym opiniotwórczym czasopiśmie architektonicznym w Polsce, „Architekturze i Budownictwie”, młody uczeń Wrighta Michał Kostanecki krytycznie analizował estetykę architektury nowoczesnej, wyprowadzonej przez Le Corbusiera z „piękności technicznej” transatlantyku, okazał się wyrazicielem opinii swego pokolenia, które nie było już tak olśnione nowością tych form³⁰. Po drugiej wojnie światowej, w okresie socrealizmu, Le Corbusier stał się głównym obiektem ataków marksistowskich architektów (między innymi jego dawnych przyjaciół Syrkusów) i dopiero po Październiku 1956 mogła się ukazać, choć nie bez kłopotów, wydana przez warszawską Akademię Sztuk Pięknych niskonakładowa broszura z tekstem Jerzego Sołtana na temat zasad Modulora, która zresztą, podobnie jak wydana przez tę uczelnię *Karta ateńska*, była lekturą zakazaną na Wydziale Architektury Politechniki Warszawskiej³¹. Próbowano też interpretować Le Corbusiera z pozycji marksistowskich: Juliusz Żórawski tłumaczył istotę tak zwanej architektury zaangażowanej zgodnie z marksistowską teorią odbicia, wychodząc od *W stronę architektury* i wypowiedzi Le Corbusiera o tym, że architekt dźwiga ciężar odpowiedzialności za szczęście i nieszczęście ludzkości i wobec tego musi współdecydować o wizji świata oraz być jej lustrem³². Takie poglądy formułowano w sytuacji, gdy styl międzynarodowy został w niemal całej Europie przyjęty w planach odbudowy, a teorie pierwszych modernistów doczekały się realizacji na skalę nieporównywalnie większą niż przedwojenne eksperymentalne osiedla poligony (jak u nas Warszawska Spółdzielnia

29. Le Corbusier, *Salubra, claviers de couleur*, 1931; tenże, *Klawiatura barw*, „D.O.M.”, 1931 nr 11, s. 24; tenże, *Kiedy katedry były białe* [fragmenty książki], wybór i przekład J. Sołtan, „Arkady”, 1939 nr 6, s. 265–267.

30. M. Kostanecki, *Kilka uwag o architekturze okrętowej*, „Architektura i Budownictwo”, 1932 nr 11, s. 349–351.

31. J. Sołtan, *Modulor. System wymiarowania Le Corbusiera*, Koło Naukowe Wydziału Architektury Wnętrz ASP, Warszawa, bd, mpis powielany; Grupa CIAM – Francja, *Karta ateńska. Urbanistyka CIAM*, Warszawa [1956], wg wyd. pierwszego kompletnego z 1941, przetł. K. Szeronos.

32. Zob. D. Juruś, *Architektura poszukująca zrozumienia*, w: J. Żórawski, *Wybór pism estetycznych*, Kraków 2008, s. xxii i nast.

Mieszkaniowa). Jednak w krajach włączonych do bloku komunistycznego pokolenie przedwojennych modernistów, niedawnych entuzjastów Le Corbusiera, przechodziło trudną lekcję tożsamości. Helena i Szymon Syrkusowie, przed wojną najbardziej zaangażowani aktywiści CIAM, szczerząc się osobistą przyjaźnią Le Corbusiera, „na zasadzie szacunku do mistrza”³³, w pierwszych dekadach po wojnie wyparli się go całkowicie. Syrkusowa, przed wojną z egzaltacją wyrażającą się o jego talencie plastycznym i literackim³⁴, przyrównującą go do wielkich mistrzów odrodzenia³⁵, i jeszcze w czasie okupacji opowiadająca o nim robotnikom jako o „największym architekcie naszych czasów”, „wspaniałym porywającym mówcy”³⁶, kilka lat potem, już jako prominentna aktywistka partii komunistycznej, wyrażała się o nim z najwyższą pogardą: „tak jak te ośle ścieżki, ośli był umysł Le Corbusiera”³⁷. W takim tonie utrzymane było jej wystąpienie na VII Kongresie CIAM w Bergamo w 1949 roku, gdzie próbowała lansować socrealizm. Po powrocie Gomułki do władzy chciała znowu dołączyć do „postępowych” architektów Zachodu, ale ani te fakty, ani opublikowany w 1984 roku, wspomnieniowy, pełen patosu tekst o Le Corbusierze jako „wielkim, niemal mitycznym zjawisku – symbolu

33. H. Syrkus, *Ku idei osiedla społecznego 1925–1975*, Warszawa 1976, s. 111.

34. „Talent literacki Le Corbusiera przenika każdą stronę, a przy tym układ graficzny, druk i papier są bez zarzutu, książka ta wzbudzi zainteresowanie każdego architekta”, H.S. [Helena Syrkusowa], [prezentacja książki Le Corbusier et Pierre Jeanneret – oeuvre complete de 1929–1934, red. P. Boesiger, przedmowa S. Giedion], „Komunikat SARP”, 1935 nr 6, s. 11–12.

35. H. Syrkus, *Ku idei...*, dz. cyt., s. 316.

36. H. i S. Syrkusowie, *Osiedle społeczne na tle dzielnicy, miasta i regionu. Odczyt na kursie dla robotników i pracowników umysłowych SPB* [wygłoszony 02.03.1942], mpis powielany [1942], s. 16–17 (egzemplarz w bibliotece Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej, sygn. 4/A). Tekst sygnowany wspólnie z mężem, ale pisany w pierwszej osobie rodzaju żeńskiego.

37. Cyt. za: J. Sołtan, *Rozmowy o architekturze*, dz. cyt., s. 52–53. Była to parafrasa terminu „ośle ścieżki” używanego przez Le Corbusiera w tekstach o urbanistyce na określenie drogi „naturalnie” wydeptanej przez zwierzęta, a nie poprowadzonej na prostokątnej siatce ulicznej i po linii prostej, której Le Corbusier był apologetą: „Człowiek chodzi po prostej, bo ma wytyczony cel i wie, dokąd idzie; zdecydował się dotrzeć do jakiegoś określonego miejsca i prosto do niego zmierza. Juczny osioł kluczy, duma chwilę na swój postrzelony, roztargniony sposób i idzie dalej zyzgakami”, w: tegoż, *Urbanisme*, 1925. Według Le Corbusiera kręte ulice są przyczyną tego, że „miasta zamierają, a klasy rządzące są obalane”.

architektury nowoczesnej³⁸ nie jest w stanie przesłonić jej działalności jako prominentnej postaci w uprzywilejowanej grupie architektów reżimu. Dlatego centrum corbusieryzmu w powojennej Polsce stał się nie Wydział Architektury, jak przed wojną, ale warszawska Akademia Sztuk Pięknych, gdzie znalazła azyl grupa najwybitniejszych modernistów polskich: Jerzy Sołtan, Lech Tomaszewski, Oskar Hansen, Bohdan Ihnatowicz. Sołtan, współpracownik Le Corbusiera w latach czterdziestych, Zakłady Artystyczno-Badawcze ASP założone w 1954 roku, przekształcił w najważniejszy ośrodek nowoczesnej myśli architektonicznej tamtych lat, a najbliższy jego współpracownik Oskar Hansen, który pracował wcześniej z kuźnem Le Corbusiera Pierre'em Jeanneretem, próbował w swoich realizacjach, na ile to było możliwe, przenosić najważniejsze przesłanki corbusierowskiej myśli. Na architektonicznej mapie PRL-u z substandardowymi biedą osiedlami było to jednak działanie zmarginalizowane. A eksperymentalne projekty osiedli Zofii i Oskara Hansenów, realizujące nowatorskie założenia Linearnego Systemu Ciągłego (dom-osiedle Przyczółek Grochowski w Warszawie, Osiedle im. J. Słowackiego w Lublinie), pozostają u nas zjawiskiem osobnym. Podobnie jak jedyna po wojnie wystawa Le Corbusiera, zorganizowana przez Stowarzyszenie Architektów Polskich dzięki pomocy Ambasady Francji w 1966 roku w pierwszą rocznicę śmierci architekta, na której wyświetlono film o nim i odtworzono zapis magneto-fonowy ostatniego wywiadu, jakiego udzielił dziennikarzom francuskim na kilka miesięcy przed swoją tajemniczą śmiercią w oceanie 27 sierpnia 1965 roku.

Od pierwszych kontaktów polskich architektów z twórczością Le Corbusiera próbano zrozumieć jego fenomen, i to zarówno z punktu widzenia form, które stosował, jak i języka, którym się posługiwał, by ukształtować nową retorykę w opisie procesów modernizacyjnych³⁹. Ten nowy język był

38. H. Syrkus, *Ku idei osiedla społecznego...*, dz. cyt., s. 312.

39. L. Niemojewski, *Le Corbusier jako pisarz*, dz. cyt., s. 113. E. Norwerth, *Czasopisma obce, „Architektura i Budownictwo”, 1926 nr 5*, s. 39 (omawia m.in. czasopismo „L'Esprit Nouveau” wydawane przez Le Corbusiera).

wieloznaczny, niespokojny, polemiczny, nerwowy. Le Corbusier, jak konstatował Jan Kleczyński, przemawia z „impetem namiętności, wali w czytelnika bryłami skoncentrowanej wiary doprowadzonej do fanatyzmu (...), [wiary] purytanów, ikonoklastów, anabaptystów lub jakiegoś Savonaroli, któryby pragnął (...) w architekturze czystości i potęgi”⁴⁰. „Jest uwodzicielем, on nie przekonywa, lecz czaruje”, mówił Lech Niemojewski⁴¹, nieświadomie ujawniając psychoanalityczne podłożę jego twórczości (i twórczości w ogóle), której istotą jest bliska seksualnego pożądania strategia uwodzenia, mająca na celu oczarowanie widza/czytelnika i w rezultacie doprowadzenie do zawładnięcia nim. Istotnie, Le Corbusier posługiwał się wyjątkowo skutecznie strategią awangardowej agitacji i propagandy. Jego „pisana architektura” była komplementarna z nową estetyką puryzmu, której figurę stanowiła geometria, podstawowe narzędzie estetyzacji i teoretycznej modernizacji miasta maszyny postrzeganego jako system właściwy nowoczesnemu dziełu sztuki i tak samo jak ono kształtowany. Abstrakcyjne formy geometryczne, rysowane i tekstualizowane, były, jak się określa, eksploracją potrzeby ładu i wspornikiem funkcjonalistycznej transformacji rzeczywistości w zrationalizowaną strukturę⁴². Redukcjonistyczna architektura Le Corbusiera, która tak poruszyła europejskich architektów zwiedzających pawilon „L’Esprit Nouveau” w 1925 roku, opierała się na dogmacie geometrycznego porządku i przekonaniu, że dopiero forma będąca kwintesencją antynatury może dokonać transformacji/modernizacji zurbanizowanej przestrzeni w przestrzeń wzniósłą i metafizyczną, a więc taką, w której realizują się idealistyczne uniwersalia⁴³. Model Le Corbusiera odbierało wówczas jako czysto teoretyczno-artystyczne wyobrażenia miasta idealnego wypełnionego idealną architekturą, tak jak w przeszłości były

40. J. Kleczyński, *Wystawa architektury nowoczesnej. Poglądy Le Corbusiera*, „Kurier Warszawski”, 1926 nr 59, s. 16.

41. L. Niemojewski, *Le Corbusier jako pisarz*, dz. cyt., s. 113.

42. Zob. G. Sztabiński, *Dlaczego geometria?*, w: *W kręgu zagadnień awangardy III*, red. G. Gazda, R. Kluszczyński, Łódź 1990, s. 225–250.

43. Nowoczesne konstrukcje architektoniczno-inżynierskie jako przedmioty wzniósłej usankcjonowały u nas Mieczysław Wallis, zob. tegoż, *O przedmiotach wzniósłych*, „Wiedza i Życie”, 1937 nr 4–5, s. 284.

nimi fantazje renesansowych czy oświeceniowych teoretyków i architektów wizjonerów. Jako fikcja, analogicznie do fikcyjnych obrazów tworzonych przez inne awangardowe eksperymenty z obrazem miasta (między innymi w poezji czy filmie), była sprawnym narzędziem modernistycznej strategii widzialności, używanym zgodnie z wypracowywanymi wówczas technikami widzenia projektującego (konstruowania widzenia). W awangardowej perswazji „pisana architektura” i na przykład makiet architektoniczna stały się istotną częścią strategii ukierunkowanej na wytwarzanie nowej relacji między twórcą a jego wytworem: w makiecie widok z lotu ptaka manifestuje dobitnie dominację artysty/architekta demurga nad stwarzanym przez niego nowym światem. Fikcyjne miasto Le Corbusiera, pokazane w 1925 roku w Paryżu, to zatem przestrzeń antyrealistyczna skonstruowana zgodnie z regułą *tabula rasa*, w oparciu o przesłanki *stricte estetyczne* (miasto jako nowy obraz / nowe dzieło sztuki) oraz zgodnie z programami dynamizmu architektury jako skrajnie zracjonalizowanej, ustrukturyzowanej organizacji mającej zarazem cechy żywego organizmu spłodzonego przez architekta ojca. Celem tej optymistycznej, progresywnej (pro)kreacji było wytworzenie takiej wizji przestrzeni społecznej, w której porządek antropologiczny zostaje podporządkowany porządkowi technologicznemu⁴⁴: „Wytwory mechaniki to organizmy zmierzające ku ideałowi czystości i podlegające tym samym regułom ewolucji, co zjawiska przyrody”, pisał Le Corbusier w swojej najważniejszej książce, nie przypadkiem zatytułowanej *W stronę architektury*.

Książka ukazała się w 1923 roku, gdy Le Corbusier miał trzydzieści sześć lat i inicjowała *Collection de „L’Esprit Nouveau”* wydawaną w paryskim Editions G. Crès et Cie specjalizującym się w publikacjach z zakresu sztuki. Była jego pierwszą książką o architekturze i pierwszą sygnowaną pseudonimem Le Corbusier, ale nie pierwszą w jego oeuvre: wcześniej wyszły, opublikowane jeszcze pod prawdziwym nazwiskiem (Charles-Edouard Jeanneret), *Étude sur le mouvement d’art décoratif en Allemagne* (1912) oraz napisane wspólnie z malarzem purystą Amédée Ozenfantem *Après le cubisme* (1918). W stronę

44. Sz. Syrkus, *Preliminarz architektury*, dz. cyt., s. 9–14.

architektury zaprojektowane jako manifest nowoczesnych i prowokacja („pełna jadu”, przestrzega Le Corbusier) miała się okazać najważniejszą publikacją w jego dorobku pisarsko-teoretycznym, najbardziej wpływową, najczęściej czytaną, ale zarazem, jak konstatauje angielski historyk architektury Reyner Banham, „najmniej rozumianą ze wszystkich publikacji architektonicznych dwudziestego wieku”⁴⁵. W ciągu pięciu lat ukazały się trzy reedycje, książka spełniła więc oczekiwania autora: w ówczesnym dyskursie architektonicznym była szczeliną, pęknięciem, poszerzonym o kolejne książki Le Corbusiera: *Urbanisme* (1924) oraz *L'Art décoratif d'aujourd'hui* i *Almanach d'architecture moderne* (obie 1925). Z punktu widzenia pozycji, jaką zajmuje w bibliograficznym szeregu tekstuów o architekturze i współczesnych doktrynach artystycznych, książka ta buduje mit założycielski nowego początku: modernistycznej kultury wyprowadzonej z nowej kondycji społecznej, ekonomicznej i technicznej, której najwyższą emanacją jest nowa architektura powiązana z nową urbanistyką i designem. Problem ten Le Corbusier pojmuje, zgodnie z modernistyczną filozofią, progresywnie, „biologicznie” i misyjnie: nowa architektura to wychylona w przyszłość siła moralna, dojdzie ona do głosu, gdy zostaną przywrócone zagubione, prymarne wartości architektury i formy (doryka), które połączą się z nową cywilizacją maszynową. Tak wyprowadzona geneza architektury-kultury nowoczesnej wyznacza zarazem jej teleologiczne powinności. Le Corbusier przystępował do batalii o nową kulturę w przekonaniu, że współczesność znajduje się w stanie kryzysu, agonii, to zaś było sytuacją sprzyjającą wyłonieniu nowego. Tropem futurystów uznawał oczyszczającą, higieniczną, sprzyjającą progresji funkcję wojny (w czym ujawnia się modernistyczne marzenie o *tabula rasa*)⁴⁶, a pojęcie kryzysu rozumiał w sensie pozytywnym, tak jak to ujmował Leibniz: jako nagłą fulgurację, w wyniku której mogą pojawić się zjawiska reanimacyjne. To typowo modernistyczne nacechowanie: śmierć

45. R. Banham, *Rewolucja w architekturze. Teoria i projektowanie w „pierwszym wieku maszyny”*, przel. Z. Drzewiecki, Warszawa 1979, s. 268.

46. Zob. W stronę architektury, s. 149. O związkach Le Corbusiera z futuryzmem przypominał u nas Jerzy Waldorff: „Wielki mistrz współczesnej architektury Le Corbusier (...) jest tylko kontynuatorem włoskiego futurysty”, J. Waldorff, Architektura, w: tenże, *Sztuka pod dyktaturą*, Warszawa 1939, s. 63–72.

jako źródło kultury. Le Corbusier przyjmuje tu zarazem postawę kolonisty cywilizującego/modernizującego świat, który znalazł się w stanie rozkładu, bo zapomniał, czym w swej esencji jest architektura⁴⁷.

Antyakademicka wymowa książki jest świadectwem radykalnej zmiany poglądów Le Corbusiera na architekturę i jej istotę, jaka nastąpiła w latach 1917–1923. Pomyślana jako manifest programowy ruchu nowoczesnych, była polemicą z całą tradycją École des Beaux-Arts, eklektyzmu i dominującą w latach dwudziestych estetyką art déco. Cel stanowiło przekonanie czytelnika o konieczności zastąpienia estetyki anachronicznej z punktu widzenia aktualnych potrzeb Architekturą rozumianą jako coś więcej niż tylko stylistyczny eksperyment: taką, która ma do wypełnienia reanimacyjną funkcję w kulturze, polegającą na zasadniczej zmianie sposobu życia i nadania mu form adekwatnych do nowych potrzeb i oczekiwania. Chodziło więc o odrodzenie architektury, wynikające z nowego ducha współczesnej ery przemysłowej, dlatego Le Corbusier zgadzał się z tezą Adolfa Loosa, że „ornament to zbrodnia”⁴⁸. Adresował swoją książkę do konkretnego audytorium: elity architektów i profesorów w École des Beaux-Arts⁴⁹, z czego wynikał cały projekt książki, dobór ilustracji i ich powiązanie z tekstem operującym silnie polemicznym i perswazyjnym językiem pokrewnym retoryce plakatowych sloganów. To charakterystyczne dla Le Corbusiera pisarstwo, posługujące się krótkimi zdaniami hasłami, rytmicznie skandowanymi, multiplikowanymi, pojawiającymi się w różnych miejscach, nadaje tekstowi dynamizm awangardowej poezji z właściwą jej figurą *hypallage*, gdzie podstawową techniką jest montaż⁵⁰.

W tym punkcie dostrzegam analogię między Corbusierowskim tekstem a filmem eksperimentalnym, który w procesie wypracowywania awangardowej refleksji i praktyki, w dążeniu do autonomizacji swej gramatyki,

47. Zob. *W stronę architektury*, s. 119.

48. Tamże, s. 177.

49. J.-L. Cohen, *Introduction to Toward an Architecture*, Los Angeles 2007, s. 3.

50. Na temat aspektu dynamizmu architektury ujmowanego w badaniach nad poezją awangardy za pomocą figury *hypallage* zob. B. Skarga, *Miasto Przybosia (w poezji międzywojnia)*, w: *Stulecie Przybosia*, red. S. Balbus, E. Balcerzan, Poznań 2002, s. 282, 287–288.

odegrał rolę kluczową dzięki zastosowanym technikom narracyjnym i nowej wizualizacji (między innymi dynamizm, nowa wzrokowa percepcja świata). Z tego wynikała najistotniejsza cecha filmu awangardy prymarnej: odrzucenie konwencjonalnej formy linearnej stosowanej w literaturze, kinematografii czy teatrze⁵¹. Nieciągły, porozrywany, popękany, chwilami chaotyczny tekst Le Corbusiera pełen wewnętrznych przesunięć nasuwa skojarzenia z techniką montażową stop-klatki. Pisząc w ten filmowy sposób o architekturze, Le Corbusier kieruje naszą uwagę na problem pokrewieństwa kina i architektury. Zwracał na to uwagę, choć znacznie później, Siergiej Eisenstein w tekście *Montaż i architektura*, dowodząc, że wszystkie sztuki przez całą swą historię dążyły w stronę kina, a najbliższą filmowi dyscypliną jest właśnie architektura (idealnym przykładem kinematycznej architektury był dla niego Akropol jako sekwenca montażowa kadrów-budynków podziwianych i montowanych w całość przez wędrującego widza, który staje się podobny do mobilnej kamery filmowej, tak jak ona rejestrując poszczególne widoki)⁵².

Filmowe cechy „pisanej architektury” Le Corbusiera, opartej na koncepcji promenady architektonicznej, uzasadnia jego manifestacyjny wprost subiektywizm ujawniający to, co nazywa się autorską funkcją tekstu. I także w tym myśleniu uskokami, by posłużyć się określeniem Adorna, leży eksperymentatorskie nacechowanie *W stronę architektury*, ufundowane na interakcji obrazu-tekstu, heterogeniczności i niekrypowanej żadnymi normami, radykalnie wolnościowej postawie autora, jego odczuciach i wyobraźni, dekonstruującej stare mity jedności i całości/totalności.

Ta interakcja może służyć za modelowy przykład zwrotu performatywnego w derridiańskim rozumieniu teorii aktów mowy i zarazem zwrotu ikonicznego. Wszystkie warstwy książki zostały ukryte za skromną, nawet ascetyczną i pozbawioną wszelkich cech awangardowości szaroniebieską okładką z centralnie umieszczonym czarno-białym zdjęciem pokładu transatlantyku. Wnętrze na pierwszy rzut oka nie zapowiada tego, czym

51. R. Kluszczyński, *Film – sztuka Wielkiej Awangardy*, Łódź 1990.

52. Zob. G. Bruno, *Public Intimacy. Architecture and the Visual Arts. Writing Architecture series*, Massachusetts-London 2007.

jest: operuje graficznym montażem obrazów i tekstów zgodnie z klasycznymi arystotelesowskimi regułami retorycznymi: perswazji i przekonania. Dla uzyskania szybkiego efektu (przekonania) Le Corbusier posłużył się modelem instrukcji obsługi, podręczników, atlasów, folderów itp. Zastosował w dyskursie artystycznym sprawdzone strategie perswazyjne wypracowane przez pozytywistyczną systematykę, organizację wiedzy i mnemotechnikę. Wśród nielicznych w historii awangardy przykładów zastosowania w sztuce takiego dydaktycznego modelu⁵³ schemat paneli jest jednym z wczesnych. Definiuje zarazem, czym jest awangardowe dzieło sztuki, gdzie, jak zauważa Kurt Forster, technika montażu graficznego służy do przedefiniowania go z organizacji form w konstrukcję znaczeń⁵⁴. Patetyczne, nacechowane epiczno-zestawienia Le Corbusiera, które tak szokowały ówczesnych odbiorców (Partenon i humer; Paestum i delage), a co Buchloh nazywa „porządkiem szoku percepcyjnego” intencjonalnie wpisanym w awangardowe techniki montażowe, przywodzą na myśl *Atlas Mnemosyne* Aby'ego Warburga, w zamyśle zmierzający do wypracowania kulturowego modelu pamięci historycznej i ciągłości doświadczenia, unaocznionych w kulturowej grawitacji obrazów o najróżniejszej proveniencji. Le Corbusier posłużył się podobnym modelem dla osiągnięcia własnego materialistycznego celu: powołania nowej seryjnej architektury umożliwiającej przejście z jednej epoki w drugą. Seryjność, postawiona tu w centrum, czyni zamysł Le Corbusiera identycznym z Benjaminowską wiarą w emancypacyjne funkcje reprodukcji technologicznej, z tej zaś wynika zastosowana technika montażu, niezbędna, by znaczenia wyłaniały się, otwierając przestrzeń dla nowego poznania⁵⁵. Inaczej mówiąc, jego książka

53. Zob. B. Buchloh, „Atlas” Gerharda Richtera. Archiwum anomiczne, „Konteksty. Antropologia kultury. Etnografia. Sztuka”, 2011 nr 2–3, s. 184, 186 (mowa o panelach edukacyjnych dworzących przez Kazimierza Malewicza w latach 1924–1927 w Instytucie Kultury Artystycznej w Leningradzie, szkicowniku dadaistki Hanny Höch z ok. 1933 roku, panelach fotomontaży Kurta Schwittersa i El Lissitzky’ego).

54. Zob. tamże, s. 186.

55. Benjamin stosował technikę literackiego montażu zapożyczoną od surrealistów: „Metoda tej pracy: literacki montaż. Nie mam nic do powiedzenia; tylko do pokazania”, w: tegoż, *Pasaże*, przekł. I. Kania, Kraków 2006, s. 505.

jest świadectwem „wyłaniającego się kulturowego paradygmatu montażu jako nowego procesu pisania zdecentralizowanej historii, a wraz z tym konstruowania form mnemonicznych”⁵⁶.

Poczucie, że w tym procesie wyłaniania się nowych znaczeń ulegają destrukcji/unieważnieniu dawne paradygmaty, co w oczywisty sposób wytwarza stan niepewności (anomii) było, jak sądzę, sprawcze dla autorytarnego języka Le Corbusiera. To pozwalało mu usytuować się jako nowego typu wiarygodna osobowość, która działa według reguł nowoczesnej polityki osobowości (zjawiska ukształtowanego w psychologii w dziewiętnastym wieku), wypracowując właściwe miejsce dla siebie w przestrzeni publicznej jako przestrzeni władzy⁵⁷. Na takim paradygmacie wiedzo-władzy Le Corbusier zbudował swoją pozycję ojca nowoczesności i polityka architektury. Zaś relacja z odbiorcą została ufundowana na jego Spojrzeniu („oczach, które widzą”, że przywołam tytuł jednego z rozdziałów tej książki) jako systemie władzy i autorytetu, który ma rządzić w obszarze architektury, a *per se* w modernistycznej kulturze. Dlatego swój program wygłasza w retoryce autorytarnej i apodyktycznej, takiej, jaką przenika cały dyskurs awangardy prymarnej, by mógł stać się dyskurem dominującym i wpływowym.

Książka ta opisuje strategię tworzenia fundowaną na idei nowego ładu oraz na ustanowieniu nowego reżimu prawdy i reżimu sensów, który każda władza wytwarza jako własną prawdę (Foucault)⁵⁸. Le Corbusier posługuje się tutaj znaną strategią znaczącego uwidoczniania. W teorii tekstu, a więc i w teorii widzenia, to, co ujawnione, i to, co pominione, przemilczane, ukryte, jest częścią przekazu, który za pomocą praktyk performatywnych dostarcza wiedzy o samym autorze informacji; widzenie oraz/i niewidzenie jako system reprezentacji odsłania pornotropiczne techniki oglądającego⁵⁹.

56. B. Buchloh, „Atlas” Gerharda Richtera..., dz. cyt., s. 187.

57. R. Sennet, Upadek człowieka publicznego (fragmenty), „Krytyka Polityczna”, 2003 nr 3, s. 56–58.

58. J. Tagg, *The Burden of Representation. Essays on Photographies and Histories*, London 1988.

59. L. Hentschel, Pornotropiczne techniki oglądającego. „L’Origine du monde” (1866) Gustave’a Courbeta a konflikt penetracyjny perspektywy centralnej, „Katedra. Gender Studies uw”, 2001 nr 2, s. 34–52, zwł. s. 39.

Chodzi, rzecz jasna, o zagadnienie świadomych i nieświadomionych procesów, praktyk i dyskursów, w jakie są uwikłane obraz i tekst, poprzez które sztuka nabiera znaczenia, co pokazuje teoria wiedzo-władzy (Foucault, Althusser).

Na książkę złożyło się siedem esejów: tylko ostatni został specjalnie do niej napisany, sześć pozostałych ukazało się już wcześniej w 1921 roku w czasopiśmie „L'Esprit Nouveau” Le Corbusiera i Ozenfanta (wydawanym w latach 1920–1925); niektóre były podpisywane wspólnie. Wynikła z tego problematyczna kwestia autorstwa książki. Ozenfant, współwłaściciel „L'Esprit Nouveau”, współpracownik i przyjaciel Le Corbusiera, twierdził, że eseje były oparte na ich rozmowach dotyczących teorii architektonicznych Auguste'a Perreta i Adolfa Loosa, dlatego sygnowali je obaj (Ozenfant używał pseudonimu Saugnier). Gdy książka, *nota bene* zadektykowana Ozenfantowi, zyskiwała na znaczeniu, Ozenfant zaczął domagać się odpowiednich gratyfikacji, uważając, że został celowo wykluczony ze współautorstwa⁶⁰. Sprawa nie znalazła ostatecznego rozstrzygnięcia i w literaturze przedmiotu przyjmuje się, że autorem *W stronę architektury* jest Le Corbusier.

Tak czy inaczej, to on nadał publikacji specyficzną konstrukcję przywodzącą na myśl labiryntową budowlę, po której krąży się i błędzi. Nawigację utrudniają nielinearna narracja i multiplikacja: idee, o których się tu mówi, są rozsypane po całym tekście, pojawiają się raz po raz w identycznym lub łudząco podobnym brzmieniu krótkich skandowanych zdań i słów-wykrzykników, jak w agitacyjnej ulotce. Struktura tekstu jest nieuchwytna, trudna do rozpoznania, o zdemontowanych/zdekonstruowanych częściach składowych, które tworzą ciąg retorycznych lub rapsodycznych esejów ułożonych tak, by, jak trafnie zauważyl Reyner Banham, wytworzyć wrażenie zachodzącego między nimi związku⁶¹. Ale czy taki logiczny związek istnieje? Podjęty ponad pół wieku temu przez Banhama wysiłek zrekonstruowania/montażu tego płynnego w przekazie patchworku nie wytrzymuje dzisiaj krytyki, raczej czyni tekst Le Corbusiera jeszcze mniej czytelnym, choć

60. J.-L. Cohen, *Introduction to Toward an Architecture*, dz. cyt., s. 143.

61. R. Banham, *Rewolucja w architekturze...*, dz. cyt., s. 273.

w gigantycznej literaturze corbusierologicznej interpretacja Banhamu jest uważana za jedną z ważniejszych. Otóż Banham widzi *W stronę architektury* jako narrację zbudowaną wokół dwóch tematów, które niezbyt szczęśliwie nazywa „akademickim” i „mechanistycznym”, zaliczając do pierwszego rozdziału: *Trzy przypomnienia dla panów architektów i Architekturę*, a do drugiego: *Estetykę inżynierską, Oczy, które nie widzą, Domy seryjne* oraz *Architekturę albo rewolucję*. Jeśli trzymać się tego porządku, tekst zaczyna się w tonacji „mechanistycznej”, która jednak szybko ulega unieważnieniu, mieszając się z esejami „akademickimi”.

Banham włożył spory wysiłek, by odsłonić strukturę książki, ale jego zawiła interpretacja stanowi tylko świadectwo bezradności wobec oczywistego faktu, że książka w istocie jest pozbawiona takiego elementarnego systemu, który pozwala studiować tekst zgodnie z logiką kolejności. Le Corbusier bawi się nami: wrażenie, że jesteśmy prowadzeni przez uporządkowaną argumentację szybko okazuje się pozorne i mylące, bo książkę można czytać właściwie w dowolnej kolejności, jak w Wyścigu Kumotrów z *Alicji w Krainie Czarów*: zaczynasz i kończysz, kiedy chcesz. Rzeczą jasna, taka wolność jest możliwa tylko dlatego, że rozdziały są autonomicznymi tekstami, które jedynie wtórnie wytwarzyły nowy tekst: nielinearny, nie-spójny, niestabilny, relacyjny, wymykający się, płynny. Jest to tekst anty-systemowy. Jeśli szuka się dla niego gatunkowego przypisania, okazuje się, że najbliżej mu do eseju, a więc tego gatunku literackiego, który charakteryzuje się „antysystemowym impulsem”, jak to określa Adorno⁶², i nie ma związku z tradycyjnie rozumianą metodą, „nie podlega regułom ani prawom zorganizowanej nauki i teorii, nie zmierza do budowy zamkniętej, dedukcyjnej lub indukcyjnej, jest natomiast wyrazem otwartego duchowego doświadczenia, które ostatecznie dokonuje się podczas czytania”⁶³. Jeśli esej definiuje się jako pole napięć o wewnętrznej przestrzeni skomponowanej „z natężeń, polaryzacji, (...) wzajemnego równoważenia się (aporii),

62. T.W. Adorno, *Esej jako forma* [1958], w: tenże, *Sztuka i sztuki. Wybór esejów*, przekł. K. Krzemień-Ojak, Warszawa 1990, s. 88.

63. Zob. R. Różanowski, *Zrozumieć Adorna*, s. 70, www.asp.wroc.pl/dyskurs/Dyskurs9/Ryszard_Rozanowski.pdf, dostęp 24.07.2012.

(...) »krystalizacji« w tekście, wewnątrz którego odbywa się nieprzerwanie dynamiczna gra rywalizujących pól oddziaływań, [a] pomiędzy tymi strefami napięć nie pojawia się relacja dominacji – są równoważne, jednocześnie, tak samo słuszne, nie ma wobec nich możliwości wyboru i uprzywilejowania, pozostaje akceptacja stanu nieprzekraczalnej, koniecznej sprzeczności⁶⁴, to wszystkie te cechy odnajdujemy w tekście Le Corbusiera. Rządzi nim transdyscyplinarność (relacja tekst–obraz), którą widać w najczęściej chyba cytowanych, „heretyckich” fotomontażach zdjęć Partenonu i bazylik w Paestum z humberem i delage’em oraz sprzężoną z tymi fotomontażami warstwą tekstową. Obraz zajmuje tu pozycję dominującą, a więc modernistyczny zwrot ikoniczny ujawnia w pełni swoje cechy: artefakty są skonstekstualizowane jak kolekcja/archiwum, zgodnie z aristotelesowską fabułą (*muthos*) pojmowaną jako układ zdarzeń/faktów/dzieł dynamicznie ułożonych w intręgi, ustrukturyzowanych i ukosmiczonych⁶⁵. W tym sensie można uznać *W stronę architektury za antycypację antypozytywistycznych procedur Warburga* użytych w późniejszym *Atlasie Mnemosyne* (1925).

Banham zwrócił uwagę na to, jak Le Corbusier kieruje odbiorcą, wymuszając określony porządek percepcji: od lewej do prawej, co ma sugerować równorzędny postęp między budowlą antyczną a samochodem, oraz od góry do dołu, przez co powstaje pewien typ kontrastu analogicznego do porównania przez Marinettiego samochodu wyścigowego z Nike z Samotraki⁶⁶. Rzecz w tym, że celem Le Corbusiera nie jest pokazywanie kontrastu, ale analogii, a nawet równoważności na wzór Severiniego i Gleizesa. Zestawienia klasycznej architektury i współczesnych maszyn mają na uwadze unaocznienie wspólnoty idei: są nią standaryzacja i typowość.

Dwudziestowieczna myśl architektoniczna zawdzięcza książce Le Corbusiera najsłynniejszą od czasów Witruwiusza, modernistyczną definicję

64. R. Sendyka, Esej: pomiędzy nauką i sztuką, eksperymentem i doświadczeniem, „Dynamis”, <http://www.dynamis.pl/dl/?id=24>, dostęp 24.07.2012.

65. Aristoteles, *Retoryka. Poetyka*, przekł. H. Podbielski, Warszawa 1988; J. Clifford, O kolekcjonowaniu sztuki i kultury, „Konteksty”, 1993 nr 1, s. 11 i nast.; M. Leśniakowska, *Co to jest architektura?*, Warszawa 1996, s. 52–56 i nast.

66. R. Banham, *Rewolucja w architekturze...*, dz. cyt., s. 274.

architektury, która w fundamentalny sposób zadecydowała o kierunku dyskursu w tej dziedzinie: „Architektura to przemyślana, bezbłędna, wspaniała gra brył w świetle”. Definicja ta znana już była czytelnikom „L’Esprit Nouveau”, ale została spopularyzowana na znacznie większą skalę dopiero za pośrednictwem *W stronę architektury*. Zwracając uwagę na nieostrość użytych tu poetyckich określeń odnoszących się do wzrokowego postrzegania architektury (a nieostrość tę podbija jeszcze fakt, że definicja funkcjonuje w różnych tłumaczeniach, często przeinaczających jej znaczenie), Banham ma rację, że Le Corbusier posługuje się tu kategoriami odnoszącymi się do kompozycji architektonicznej w rozumieniu Juliana Guadeta (potwierdzają to też inne jego teksty). Wobec tego pojęcie „przemyślenia” (vel „poprawności”) proponuje się rozumieć jako zbiór reguł znanych i zrozumiałych, a „wspaniałość” jako cechę tych reguł, które mogą być pokrewne talentowi i wyobraźni. Nie ma jednak pewności, czy jest to właściwe odczytanie tych pojęć, skoro raz odwołują się one do idealnych brył Platona („najpiękniejsze formy”: sześcian, stożek, kula, walec, ostrosłup), innym razem są pojmowane jako prawa natury wywołujące w odbiorcy emocje i poczucie związku człowieka z porządkiem wszechświata, gdzie formy prymarne przekształcają się w esencjalizm architektury w rozumieniu filozoficznym. W tym kontekście należy rozumieć często przytaczaną negatywną opinię Le Corbusiera o katedrze gotyckiej, która nie jest wcale piękna, „nie jest dziełem plastycznym; to dramat – walka z prawem ciężkości, doznaniem należącym do porządku uczucia”⁶⁷.

Dla Le Corbusiera podstawą architektury („wszystkiego”) jest plan, „generator”, który „zawiera w sobie istotę doznania”. Banham jest zdania, że w tym szczególnym podkreślaniu znaczenia planu widać oczywisty wpływ École des Beaux-Arts i szkoły Guadeta, traktujących plan jako warunek profesjonalizmu. Le Corbusier miał jednak na myśli inne kwestie. Atakował tradycję akademicką, ponieważ zastąpiła sztukę robienia planu dogmatami i niebezpiecznymi w skutkach popisami autonomizującymi plan w samodzielne dzieło sztuki. W pewnym momencie Le Corbusier porzuca jednak te rozważania, by zająć się innym, niezależnym od planu porządkiem

67. Zob. *W stronę architektury*, s. 83.

estetycznym: elewacją. Wspiera tutaj argumentację przykładami z historii architektury [choć czyni to nadzwyczaj niestarannie": niedokładne cytaty, niestaranne przerysy z Blondela, linie zbyt grube, zbyt cienkie albo bez znaczenia, stawiają go „w złym świetle", konstatauje Banham⁶⁸].

Ogólnie rzecz ujmując, *W stronę architektury* jest wykładnią architektury sformatowanej w oparciu o geometryczne formy oraz będącej wynikiem projektowania rozumianego jako właściwe rozmieszczenie tych form w planie, bryle i na powierzchniach. Do tego *stricte funkcjonalistycznego* podejścia Le Corbusier dołącza jednak jeszcze element, który zwykłą konstrukcję dopiero przekształca w sztukę: architektura wychodzi poza utoylitarne potrzeby jedynie wówczas, gdy pojawia się to, co działa na nasze zmysły, emocje i nas wzrusza [„architektura to sztuka, sprawia emocji. (...) celem architektury jest wzruszanie"]. *Rzymska lekcja* stanowi listę przykładów, które uczą, jak architektura staje się sztuką, czyli działalnością wyższego rzędu, dostarczającą wzruszeń. Dobór faktów jest jednak dość konwencjonalny: pozytywnymi przykładami są Rzym starożytny z jego regularnymi bryłami, surowa prostota białego kościoła Santa Maria in Cosmedin, Michał Anioł, patetyczna geometria Bazyliki Świętego Piotra. Negatywnymi: „les horreurs de Rome" od Vignoli do czasów Wiktora Emanuela, głównie za oddziaływanie na architekturę francuską. Le Corbusier, używając w tym momencie tak lubianej przez siebie metafory medycznej, stwierdza wprost: „to rak toczący francuską architekturę". Jan Białostocki dostrzega, że w antybarokowej postawie idzie on w pewnym sensie tropem Benedetta Croego, zażartego wroga baroku jako „nie-sztuki" i synonimu „złego smaku"⁶⁹.

Zgodnie ze swoją fundamentalną definicją architektury jako gry brył w przestrzeni, Le Corbusier dostrzega jej zdolność kreowania gigantycznych osi przestrzennych wiążących/kształtujących krajobraz, w którym budowla prezentuje się przed naszymi oczami (wspomniany związek architektury

68. Le Corbusier „najwyraźniej nie zrozumiał (...) zrekonstruowanej przez Choisy'ego fasady arsenału w Pireusie i uważała ją za kopię oryginalnego rysunku greckiego", R. Banham, *Rewolucja w architekturze...*, dz. cyt., s. 280.

69. J. Białostocki, *Barok: styl, epoka, postawa*, „*Biuletyn Historii Sztuki*”, 1958 nr 20, s. 12–36, przedruk w: tenże, *Pięć wieków myśli o sztuce*, wyd. drugie zmienione, Warszawa 1976, s. 221, przyp. 6; B. Croce, *La Storia dell'eta barocca in Italia*, Bari 1929.

z filmem). Ale architekturę rozumie przede wszystkim jako „czysty twór umysłu”, w czym ustawia się w pozycji polemicznej wobec dziewiętnasto-wiecznego naturalizmu i biolistycznej teorii genetycznej, która wprowadza architekturę z naśladownictwa pnia drzewa. Dla Le Corbusiera ideałem jest kolumna dorycka, która jego zdaniem wcale nie naśladuje pnia drzewa, ale jest wyspekulowanym intelektualnie systemem plastycznym. Le Corbusier nie jest tu oryginalny, powtarza poglądy formułowane już w nowożytnej, zwłaszcza francuskiej, teorii architektury (*vide Antoine Quatremère de Quincy*). Porządek dorycki i koryncki to reprezentacje dwóch stanów umysłu, „fakt moralny stwarza między nimi przepaść”. Zdaniem badacza sztuki nowożytnej Johna Shearmana, Le Corbusier miał słuszność, wierząc w wyższość stylu doryckiego, ale tylko dlatego, że był artyścią: „wielkie dzieła sztuki zawsze rodzą się z przeświadczeń niemożliwych ostatecznie do uzasadnienia. Widzieć w różnicach między stylami różnice moralne to pomieszanie pojęć, jakie przystoi wyłącznie artyście. Dla reszty ludzi zagadnienie moralne [w sztuce] powstaje tylko wtedy, gdy nietolerancja zabrania nam cieszyć się wszystkimi dziełami sztuki”⁷⁰.

Co ostatecznie decyduje o wyrazie artystycznym budowli, o tym, czy mamy do czynienia z dziełami architekta, czy inżyniera? Dwa elementy: profil i kontur, „kamienie probiercze architekta”. To jest *punctum*, w którym jest zakotwiczona teoria Le Corbusiera: to oczywiście Winckelmann i jego filozofia konturu, która stała się jedną z podstawowych figur estetyki modernistycznej w znaczeniu czysto formalnym, skodyfikowaną potem w nowej teorii sztuki Wölfflina i jego typologicznym/rodzajowym podziale sztuk plastycznych na linearne, czyli akcentujące kontur/rysunek, oraz na malarskie, a więc operujące plamą zacierającą kontur i konstrukcję. To rozróżnienie rozpatrywane w kategoriach gender wyznacza granicę pomiędzy sztukami linearnymi postrzeganymi jako sztuki „męskie” oraz sztukami malarskimi rozumianymi jako „kobiece”. A więc także i w tej perspektywie architektura corbusierowska jako sztuka „obramowywania”, rama/kontur, ujawnia swoją cechę „męską” (jest „męsczą”), odwołując się do psychologicznych reakcji na formę zaostrzającą różnice

70. J. Shearman, *Manieryzm*, przeł. M. Skibniewska, Warszawa 1970, s. 231–232.

między wnętrzem a zewnętrznością, między terytorium formy i światem zewnętrznym, figurą a tłem. Ten aspekt myśli Corbusierowskiej wyjaśnia „drucianą”, konturową, bezwalarową stylistykę jego rysunków, w których architektura operująca linią/konturem bierze za wzór doskonałe w swym racjonalizmie dzieło inżynierskie⁷¹. Jeśli zatem Le Corbusier stwierdza, że dwa nierożĄcze zjawiska – estetykę inżynierską i architekturę – dzieli przepaść („jedno w pełnym rozkwicie, drugie w straszliwym regresie”), to przyczyny tego stanu rzeczy leżą w diametralnej różnicy między „stylom” odchodzącej epoki a inżynierią epoki nowej. Argumentując, Le Corbusier używa strategii genderowej, a zarazem antyakademickiej: kryzys architektury jest efektem działania szkół architektonicznych⁷², i tylko zdrowy męski Inżynier jest zdolny do płodzenia zdrowego żywego organizmu, który będzie organizmem „męskim”⁷³. Nowym Człowiekiem budującym Nowy Świat, nowe zmechanizowane środowisko, jest Inżynier-Mężczyzna, wynalazca i – dla Le Corbusiera ideał – (s)twórca samolotów⁷⁴. Nieprzypadkiem Corbusierowska lekcja architektury jest kierowana tylko do „panów architektów”, kobieta jako twórczyni tej nowej kultury jest w jego dyskursie nieobecna. Le Corbusier okazuje się zatem wyznawcą i realizatorem starych patriarchalnych scenariuszy, zgodnie z którymi tworzenie architektury jest wyłączną domeną mężczyzn. Budowniczym Nowego Świata może być tylko mężczyzna jako ojciec/twórca kultury, dlatego męskość jest „tematem” wszystkich wizjonerskich szkiców Le Corbusiera: z boiskami do gry w piłkę nożną, kortami tenisowymi, bieżniami na dachach, salami gimnastycznymi dla bokserów w wiszących ogrodach, łażienkami ze sprzętem gimnastycznym, przekształconymi w „nowy salon” odpowiedni do nowego stylu życia mężczyzny. Architektura jest tu kreacją przestrzeni skomponowanej dla

71. Zob. *W stronę architektury*, s. 239, w podpisie.

72. Tamże, s. 70–71.

73. Tamże, s. 70.

74. Tamże, s. 149. O kulcie konstruktorów samolotów w środowisku architektów modernistycznych, w tym w Polsce, zob. w: M. Leśniakowska, *Inny horyzont. Brukalska w Nowym Jorku. (Anatomia mebla w biopolitycznym dyskursie modernizmu)*, w: *Międzynarodowa wystawa „ Świat Jutra”, Nowy Jork 1939*, (w przygotowaniu).

wygody i upodobań wysportowanego, współczesnego dandysa, którego platoński ideał przekształcił się ostatecznie w mocarne ciało Modulora: supermana-sportowca-atletę, „uniwersalnego wojownika”, który „zbroi się do walki” dnia dzisiejszego jako twór i zarazem twórca nowej kultury maszynowej⁷⁵. Dla Le Corbusiera ideałem jest nagi mężczyzna, który jako reprezentacja Nowego Człowieka jest pozbawiony uczucia wstydu, i to dla niego mają powstawać domy seryjne o wielkich przeszklonych ścianach i białych purystycznych wnętrzach z higienicznymi ażurowymi meblami, które zaprojektowane w zgodzie z corbusierowską teorią wyposażenia miały kojarzyć się ze szpitalem, laboratorium, salą gimnastyczną i klasztorem (dla Le Corbusiera to ideał, z którego wyprowadzał swoje koncepcje *minimu-mexistenz*, praktykując je także we własnym życiu – między innymi Petit Cabanon wzorowany na celi eremity)⁷⁶. Nagi mężczyzna wśród nagich ścian jako ideał estetyczny i etyczny redefiniował klasyczny kult doskonałego męskiego ciała; dzięki temu przepracowaniu antropomorfizmu Witruwiusza współczesność, która powstaje, może mieć „zdecydowane, męskie oblicze”, „budzić naszą sympatię” oraz utrzymywać nas w stanie „zmysłowego oczарowania” i „męskiej godności”. Podobne metafory odwołujące się do męskości, erotyzmu i doznań sensualnych są stałą tego pisarstwa: Le Corbusier mówi o namiętności do architektury, o zmysłowej matematyce, o „rozkoszy płynącej z nowego doznania” itp., wiążąc, jak niegdyś Alberti, retorykę architektoniczną z dyskursem miłosnym, architekturę z pożądaniem.

Pod wieloma względami postawa Le Corbusiera jest bliska futurystom: tak jak oni pokazuje dzieje architektury jako ciąg permanentnych ulepszeń dokonywanych w drodze postępu, metodą selekcji i odrzucenia produktów epoki minionej jako nieadekwatnych do nowych potrzeb⁷⁷. Dlatego tytuł jego książki ma sens w pełnym tego słowa znaczeniu metaforyczny: jako droga do, powiązana z tradycją poetyki wędrówki.

75. Tamże.

76. Zob. *W stronę architektury*, s. 153. Szerzej na ten temat: M. Leśniakowska, *Dom Adama, dom Ewy. Dyskurs różnicy w (pod)tekstach historii architektury*, „Rocznik Historii Sztuki”, 2005 r., t. xxx, s. 31–45.

77. Zob. *W stronę architektury*, s. 69.

Zdroworozsądkowej reguły selekcji/odrzutu wspartej argumentami eugenicznymi i etycznymi nie jest zdolna realizować „stara” architektura: „Ciągną się za nami strzępy starej szaty naszych uczuć”, mówi jak zwykle metaforycznie Le Corbusier; „mamy nową optykę i nowe życie społeczne, lecz nie dostosowaliśmy do nich naszego domu”. W nowym świecie nie może być miejsca ani na estetykę École des Beaux-Arts, broniącej swej zachowawczej, a zagrożonej pozycji w kulturze, ani konstrukcyjny racjonalizm École Polytechnique. Należy ustalić nowy styl, inny niż tamte, „kłamliwe”, a oparty na prawdzie, niemaskowany zbędnym *decorum* (nagi), dla którego wzorcem ma być doskonała w formie i funkcji architektura transatlantyków, a sprawdzianem nowe „*objet-type*” codziennego użytku, którymi rządzą jedynie wygoda i higiena⁷⁸. Le Corbusier sam stał się uosobieniem tego stylu, co nie bez złośliwości dostrzegał amerykański dziennikarz i pisarz Tom Wolfe, opisując go jako chudego krótkowidza „o ziemistej cerze, który jeździł na białym rowerze odziany w obcisły czarny garnitur, białą koszulę, czarną muszkę, czarne okrągłe »sowie« okulary oraz czarny melonik. Zdumionym jego widokiem oświadczał, że ubiera się tak, by wyglądać schludnie, »precyzynie« [to aluzja do jego szwajcarskiego pochodzenia z miasta zegarmistrzów – uwaga M.L.] i anonimowo, jak to tylko możliwe; by być perfekcyjnym, masowo produkowanym, drucianym ludziem dla Wieku Maszyn”⁷⁹. Z upodobaniem fotografował swoje budowle w tej konwencji: nieskazitelnie białe, kubiczne bryły z czarną limuzyną na pierwszym planie, pełniącą funkcję Modulora, zaś jego fotograficznym (auto)portretem jest „męska” martwa natura z kapeluszem, „sowimi” okularami i „platońską” bryłą pudełka papierosów⁸⁰. Performatywne cechy i jego wyglądu, i jego tekstów ujawniają znów obsesyjne wprost poszukiwanie silnej, pięknej i dominującej męskości. Statek, na który każe nam patrzeć „świeżym okiem”, umieszczając go na okładce swojego manifestu, pozwoli wówczas poczuć, że „stoimy wobec ważnego przejawu śmiałości,

78. Tamże, s. 137.

79. T. Wolfe, *From Bauhaus to Our House*, New York 1981.

80. Fotografia wykonana na tarasie willi Savoy w Poissy pod Paryżem, ARS, New York/SPADEM, Paris.

dyscypliny, harmonii, spokojnego, jędrnego i silnego piękna. Poważny architekt, patrzący jak architekt (czyli twórca organizmów) odnajdzie w parowcu wyzwolenie od odwiecznej przeklętej służalczości”.

W książce są zawarte wszystkie podstawowe idee Le Corbusiera, rozwijane potem w kolejnych jego publikacjach: najsłynniejsza obok definicji architektury dewiza „dom jest maszyną do mieszkania” i inne znane sloganы, kwintesencja corbusieryzmu wyrażana w kategorycznym, roszczeniowym tonie politycznego agitatora lub prospektu reklamowego⁸¹. Jest tu pełna wykładnia jego domów seryjnych⁸², w których pokazywał, że sam funkcjonalizm nie wystarcza, by powstała architektura, potrzebny jest „właściwy stan ducha”, który zrozumie istotę nowego, zdrowego i *per se* etycznego domu (jego zasady zostały opisane w zamkniętym książce eseju *Architektura albo rewolucja*). Le Corbusier wprowadza tu nowy społeczny wątek, ale jednak niezwiązany z napięciami społecznymi wynikającymi z tak zwanego problemu mieszkaniowego we Francji lat dwudziestych, lecz odnoszący się do kwestii nieadekwatności ówczesnego budownictwa mieszkaniowego (jego „stylu”) wobec potrzeb zmechanizowanego społeczeństwa i jego motywacji psychologicznych. Le Corbusier nie był jednak egalitarystą, za jakiego zwykło się go uważać, wręcz przeciwnie: kierował swoje apele nie do „ludu”, ale do elit, głosząc z gruntu elitarystyczny, a więc antydemokratyczny pogląd, że „sztuka nie jest sprawą ludu”, lecz elit i spełnia swoją funkcję tylko wtedy, gdy zwraca się do nich⁸³. Można powiedzieć, że Le Corbusier przyjmuje tu znaną postawę artysty/architekta jako antropologa, który wskazując na szczególną pozycję architekta w społeczeństwie, może krytycznie analizować kulturę od wewnętrz (w przeciwnieństwie do antropologa badającego kultury od zewnętrz). *W stronę architektury* kończy więc Le Corbusier z pasją reformatorską: „Społeczeństwo gorąco pragnie czegoś, co otrzyma albo nie. Od tego wszystko zależy – od naszego wysiłku

81. Zob. *W stronę architektury*, s. 160.

82. Tamże, s. 264–269. Pięć punktów architektury nowoczesnej: dom na słupach, konstrukcja szkieletowa, wolny plan, wolna elewacja, płaski dach Le Corbusier opracował w modelu Dom-ino (1914–1915).

83. Zob. *W stronę architektury*, s. 143.

oraz od wagi, jaką będziemy przywiązywać do tych alarmujących symptomów. Architektura albo rewolucja. Rewolucji można uniknąć". Ta diagnoza nie oznacza jednak rewolucji w sensie politycznego przewrotu, jak się zazwyczaj interpretuje ten tekst. Wskazuje inny cel całej tej batalii: walkę ze złym stylem. Banham nieprzypadkowo zwraca uwagę na ilustrację zamykającą książkę: fotografię fajki, przedmiotu wskazanego przez Le Corbusiera jako jeden z przykładów naturalnego, a pożadanego stylu epoki, mającego w sobie „coś z ładu geometrycznego”⁸⁴. To główne motto tej książki: przywrócić elementarne prawa klasycznej geometrii jako rumentu ładu w życiu i architekturze, która narodzi się tylko dzięki temu i w zbrataniu z maszyną.

To oczywiste, że Le Corbusier reprezentował na swój egzaltowany sposób ówczesnego ducha epoki, optymistycznie wychylony w przyszłość, ale niezatrzymywany przywiązywania do korzeni cywilizacji zachodniej (kult doryki). Jednak uważna hermeneutyka jego tekstu pozwala także dostrzec, że był świadomym, iż swoim utopijnym projektem tworzy atopię, czyli kulturową przestrzeń, jaka pojawia się poza obowiązującym dyskursem i jest przez to traktowana w kategoriach odmienności, dziwności, niezwykłości, nie-klasyfikowalnych przy użyciu istniejącego systemu porządkującego, języka czy pojęć⁸⁵. Atopia pozwala zrozumieć mechanizm odrzucania awangardy artystycznej, która jest Innym, Obcym, poza stereotypem, postrzega się ją bowiem jako nie-miejsce, jako (kulturową) pustkę w przestrzeni wypełnionej stereotypem (czyli w tradycyjnej kulturze wywołującym poczucie tożsamości). Atopia rodzi się w sytuacji spotkania z tym, co dezorientuje, prowokuje i hamuje rozumienie⁸⁶ i na gruncie hermeneutyki powoduje zanik Heideggerowskiego związku człowieka i miejsca. Taką przestrzeń atopiczną wytwarza awangarda: pojawiając się, narusza *status quo* i jako nienależąca do *topoi* porządku jest lokowana poza nim. Jako przestrzeń nie-swoja,

84. R. Banham, *Rewolucja w architekturze...*, dz. cyt., s. 289.

85. Zob. Z. Dziuban, *Atopia – poza miejscem i „nie-miejscem”*, w: *Czas i przestrzeń*, red.

K. Wilkoszewska, Kraków 2008, s. 301–311; por. definicja Rolanda Barthes'a, *Fragmenty dyskursu miłośnego*, przet. M. Bieńczyk, Warszawa 1999, s. 79–81.

86. H.-G. Gadamer, *Język i rozumienie*, przet. B. Sierocka, Warszawa 2003, s. 7.

nie-znana, nie-zrozumiała jest pozbawiona jednoznacznej interpretacji, czyli odniesień do zastanych sposobów rozumienia sztuki, *ergo* nie przystaje do dotychczasowego języka, jakim opisuje się sztukę⁸⁷. Le Corbusier był świadomy, że swoimi programami wytwarza przestrzeń atopiczną, dlatego do dyskursu wprowadzał nowy język i nowe sposoby perswazji, adekwatne do sytuacji, nadając swojej książce formę obrazu-słowa, aplikującą kolażowo-filmowe techniki wizualizacyjne.

Le Corbusier był artystą i jego malarskie widzenie daje o sobie znać nie tylko w strategiach prezentacji architektury, ale w ogóle w jej rozumieniu jako sztuki/obrazu. Widać tu wpływ osiemnastowiecznej lekcji Jean-Baptiste'a Dubosa i jego teorii architektury jako obrazu malarstwego i psychologicznego rozumienia sztuki i architektury jako „sztucznej namiętności”, która ma za zadanie wywoływać emocje, wzruszać i zachwycać. W modelowym „nagim” wnętrzu Le Corbusiera nie było miejsca na dekorację, ale znalazło się miejsce dla malarstwa i w tym kontekście pojawia się intrygujące zdanie: „Obrazy istnieją po to, by nad nimi rozmyślać. Płótna Rafaela, Ingres'a czy Picassa powstały, by nad nimi rozmyślać”⁸⁸. Parafrując, książka *W stronę architektury* powstała w tym samym celu: po to, by nad nią rozmyślać.

Równoważność słowa i obrazu stosowana przez Le Corbusiera jest przyczyną, dla której istotne jest zagadnienie translacji. Banham zwrócił uwagę na przeinaczące sens książki tłumaczenia: oryginalny francuski tytuł *W stronę architektury* (lub *Ku architekturze*) oznaczający, zgodnie z intencją autora, architekturę w sensie rudymantarnym, która istniała zawsze

87. „Jeśli miejsce może być zdefiniowane jako relacyjne, historyczne i związane z tożsamością, to przestrzeń, która nie może zostać zdefiniowana jako historyczna, relacyjna lub związana z tożsamością, będzie nie-miejscem”, M. Auge, *Nie-miejsca. Wprowadzenie do antropologii hipernowoczesności*, przet. R. Chymkowski, Warszawa 2010, s. 77. J. Caputo, *More Radical Hermeneutics. On Not Knowing Who We Are*, Bloomington and Indianapolis 2000, s. 19, cyt. za: Z. Dziuban, *Atopia – poza miejscem i „nie-miejscem”*, dz. cyt., s. 306; por. D. Di Cesare, *Atopos. Hermeneutyka i miejsce poza rozumieniem*, przet. A. Przyłębski, w: *Dziedzictwo Gadamera*, red. A. Przyłębski, Poznań 2004, s. 67–68.

88. Zob. *W stronę architektury*, s. 158.

i została tylko przejściowo zarzucona, by teraz można było do niej powrócić, w edycji angielskiej i niemieckiej zyskał inne brzmienie i sens: *W kierunku nowej architektury (Towards a New Architecture)* i *Nadchodząca architektura (Kommende Baukunst)*⁸⁹. W oryginalnym tytule jest zasygnalizowana podstawowa teza książki, oparta na aksjomatycznym związku starego z nowym, „usprawiedliwienie tego, co rewolucyjne tym, co swojskie”, jak pisze Banham. To właśnie zapewniło książce jej nadzwyczajne powodzenie i wpływ, wprawdzie nieuchronnie powierzchowny, ale przekraczający wszystko, co osiągnęła jakakolwiek inna praca architektoniczna opublikowana w dwudziestym wieku. Nie tylko jednak Banham jest zdania, że utopie Le Corbusiera pozwalały znaleźć usprawiedliwienie dla najgłębiej zakorzenionych przesadów. Wobec tego nie jest paradoksem, że wpływ książki był największy tam, gdzie najsilniejsze pozostały tradycje francuskiej École des Beaux-Arts, zaś jej sukces przyćmił „lepiej przemyślane i bardziej rewolucyjne teksty innych autorów, ale też odwrócił uwagę od innych, lepiej uzasadnionych książek samego Le Corbusiera”⁹⁰. Ale Banham nie widzi już drugiej strony tego optymistycznego obrazu: tego, że idee i koncepcje Le Corbusiera, tak radykalnie antyakademickie, z czasem, i to dość szybko, same spetryfikowały się w kolejną doktrynę akademicką, która naznaczyła architekturę nowoczesną, jej refleksję i historię w sposób w istocie nieodwracalny.

Ta właśnie najsłynniejsza książka architektoniczna nowoczesnego świata, fundament modernistycznej doktryny architektonicznej, ukazuje się teraz po raz pierwszy w polskim przekładzie, osiemdziesiąt dziewięć lat po pierwodruku, w sto dwudziestą piątą rocznicę urodzin jej autora.

Marta Leśniakowska

maj–lipiec 2012

89. W przekładzie angielskim dokonano także zmiany stylu i układu tekstu wobec pierwodruku, a nawet przeinaczenia sensu niektórych sformułowań, co stało się powodem wydania w 2007 roku nowego tłumaczenia, wierniej oddającego oryginalną treść i układ graficzny książki (Le Corbusier, *Toward an Architecture*, przekl. J. Goodman, Los Angeles 2007).

90. R. Banham, *Rewolucja w architekturze...*, dz. cyt., s. 289–290.

LE CORBUSIER-SAUGNIER

VERS UNE ARCHITECTURE

LES EDITIONS G. CRES ET Cie
21, RUE HAUTEFEUILLE, 21
PARIS

CINQUIÈME ÉDITION

Ookładka piątego wydania „Vers une architecture”, 1925

WPROWADZENIE DO WYDANIA DRUGIEGO

Kiedy niecałe dwa lata temu ukazało się pierwsze wydanie tej pracy, wszyscy zaczynali interesować się architekturą. Większość rozdziałów, opublikowanych wcześniej jako artykuły w „L'Esprit Nouveau”, stano-wiła świadectwo tej naglej przemiany: rozmawialiśmy, lubiliśmy rozma-wiać, pragnęliśmy rozmawiać o Architekturze. Wynikało to z głębokich przemian społecznych. Podobnie w XVIII wieku narodziła się powszechna namiętność do architektury; mieszkańców i wysocy urzędnicy rysowali architekturę: Blondela, Claude'a Perraulta, Porte Saint-Denis, kolumnadę Luwru. W całym kraju pojawiły się świadczące o tym dzieła.

Wpływ, jaki niniejsza książka wywarła nie na profesjonalistów, lecz na zwykłych czytelników, potwierdza nadjście epoki architektury. Publika ignorująca kwestie warsztatowe interesuje się wyłącznie ideą nowej architektury, mogącej przynieść jej znany już skądiną komfort (tury-styka samochodowa, rejsy statkiem itd.), lecz przede wszystkim rozkosz płynącą z nowego doznania. Skąd się bierze, czym jest to nowe doznanie? To rozkwit – po długim dojrzewaniu – architektonicznego zmysłu epoki. Nowa epoka – duchowa kraina leżąca odlogiem – konieczność wybudo-wania *własnego domu*. *Domu, który byłby dla człowieka schronieniem, ola-czył nas, oddzielił od wrogiego żywiołu natury, stwarzał środowisko dla nas, ludzi.* Konieczność zaspokojenia instynktownej potrzeby, spełnienia natu-ralnej funkcji. Budować! To nie tylko techniczna praca profesjonalisty. To charakterystyczny, impulsywny ruch wspólnej idei, która pokazuje w ten sposób, jak zamierza przechodzić do czynu.

Tak właśnie architektura staje się zwierciadłem epoki.

Współczesna architektura zajmuje się domem, zwykłym domem dla zwykłych ludzi. Pozwala upadać pałacom. To także znak czasu.

Analizować dom dla zwykłego człowieka, dla „każdego” to odnajdywać ludzki fundament, ludzką skalę, typową potrzebę, typową funkcję, typowe emocje. Proszę bardzo! To najważniejsze, w tym jest wszystko. Nadchodzi czas godności, człowiek porzuca wystawność!

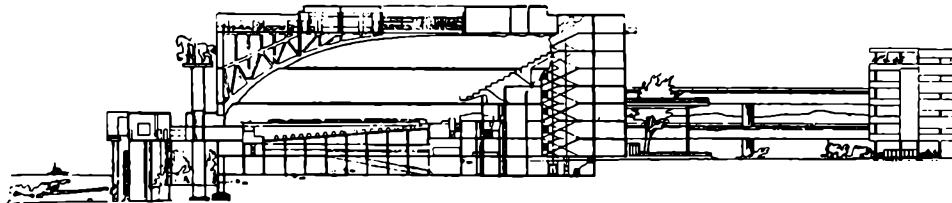
Książka ta jest pełna jadu. Jak mówić z eleganckim dystansem o architekturze, o architekturze wyrażającej ducha epoki, gdy na owym duchu ciąży jeszcze nieznośna spuścizna odchodzących czasów?

A zatem naturalny odruch: wyjść poza miażdżącą ołowianą powłokę, przebić ją strzałami, dźgać, przedziurawić ciężkie jarzmo. Przedziurawić. Dziura tu, dziura tam. Od razu coś widać! Widać spoza duszącej ołowianej powłoki. Stworzyć jakiś prześwit, szczelinę. Użyteczna, skuteczna strategia. Przyłączyłem się do tej taktyki, na dobrą sprawę i tak narzuconej.

Ponieważ jednak książka miała dodruk, trzeba ją było uzupełnić, poszerzyć szczeliny. Uczynić to w tym nowym wydaniu znaczłoby napisać właściwie inną książkę. Pozostawiłem ją więc nietkniętą i napisałem dwie inne, coś na kształt prawego i lewego skrzydła. W tym samym czasie, co reedycja *W stronę architektury*, ukażą się u tego samego wydawcy *Urbanisme* oraz *L'Art décoratif d'aujourd'hui*, dwa cykle pomysłów, które w minionym roku opisywałem na łamach „L'Esprit Nouveau”, śledzącego aktualne tendencje, zestawiającego ze sobą różne oblicza współczesności i ukazującego jej jasny, spójny, przekonujący obraz – obraz, którego zdecydowane, męskie oblicze budzi naszą sympatię i woła o wsparcie, o skutecną pracę naszych rąk i umysłów.

Tym samym *W stronę architektury*, w ubiegłym roku osamotnione, dziś kroczy dalej swoją drogą; ma wsparcie, z jednej strony w postaci urbanizmu, z drugiej zaś tego, co zwykło się określać niesfortunnym mianem „sztuki dekoracyjnej”, dzięki czemu zawsze już będziemy odczuwać obecność ducha architektury, przynoszącego nam zarazem zmysłowe oczarowanie, jak iorską godność.

listopad 1924 roku

Le Corbusier i Pierre Jeanneret

PALAC LIGI NARODÓW

Przekrój Sali Głównej

„TEMPERATURA”

PRZY OKAZJI WYDANIA TRZECIEGO

W 1924 roku: „Architektura zajmuje się domem, zwykłym domem dla zwykłych ludzi. Odstawia na bok pałace. To także znak czasu”. (Wprowadzenie do wydania drugiego).

Narody zjednoczone w Lidze Narodów starają się zorganizować powojenną epokę w nowym duchu. Genewski organizm wzrasta, funkcjonuje, wytwarza; jego siedzibą jest przypadkowe obozowisko.

1926 rok: Liga Narodów ogłasza ogólnoswiatowy konkurs na projekt Pałacu Ligi Narodów. Wyjątkowo staranny program skierowany do pracujących precyzyjnie, skutecznych architektów i pracowni. Został podyktowany przez dyplomatów potrzebujących biur, królują w nim skuteczność, precyza i szybkość. Czytamy: naprawdę żyjemy w xx wieku; celem Pałacu jest *administrowanie*, a nie przepych. Historyczne wydarzenie. W tym wszystkim jedna rzecz brzmi dziwnie; chodzi o słowo „pałac”. umieszczone w nagłówku Wydaje się dwuznaczne. Zjawa z poprzedniej

epoki? A może Liga Narodów chce nadać temu przestarzałemu słowu nowe znaczenie?

W 1924 roku: „Analizować dom dla zwykłego człowieka, dla »każdego« to odnajdywać ludzki fundament, ludzką skalę, typową potrzebę, typową funkcję; *typowe emocje*. Proszę bardzo! To najważniejsze, w tym jest wszystko. Nadchodzi czas godności, człowiek porzuca wystawność!”. (Wprowadzenie do wydania drugiego).

W 1921 roku, podczas tworzenia „L'Esprit Nouveau”, gdy ukazywały się pierwsze artykuły składające się na tę książkę, architektura przesycona jeszcze duchem scholastyki stroniła od współczesności, stroniła od niepokojących *konsekwencji* nowej techniki; zajmowała się jeszcze „przystrajaniem”.

Dziś jednak, 1 stycznia 1928 roku – sześć lat później – jest niemal w całości zajęta prawdziwym problemem: nowoczesnym domem. Nowoczesny program mieszkaniowy, nowoczesna technika, nowoczesna organizacja – wszystko to przyczyniło się do powstania wszędzie domów dla nowoczesnego człowieka.

Czy aby na pewno? Czy dom narzędziem, „maszyna do mieszkania”, stał się czymś powszechnym? Maszyna do *mieszkania jak?* Jak wczoraj czy jak dzisiaj? Odpowiedź nie jest oczywista. Skoro instalacje sanitарne cieszą się uznaniem, to czy *uczucie*, które gnieździ się w naszych sercach, zostało wyrażone, czy wyraźnie przejawia się w nas samych? Wecale nie! Uważam, że ciągną się za nami strzępy starej szaty naszych uczuć. Stworzenie w 1926 roku w Stuttgarcie miasta-ogrodu Weissenhoff autorstwa czternastu architektów ujawniło istnienie pewnych zabiegów technicznych, pewnej tendencji estetycznej, lecz przede wszystkim zirytowało przedstawicieli wrogich obozów, gdyż nie został narzucony żaden *nowoczesny plan domu*. Dzięki olbrzymiej wolności, jaką daje nowa technika, spróbowaliśmy sami wyczuć, czym mógłby być taki *nowy plan*. Gdy jakaś epoka ma swój plan domu, oznacza to, że jej społeczna ewolucja już się dokonała, a równowaga została osiągnięta. To jeszcze nie ten moment.

Na początku szukaliśmy (skutecznie) wsparcia mądrych ludzi – na tym polegał rewolucyjny wymiar niniejszej książki – dla idei „maszyny do mieszkania”, lecz później wzburzyliśmy tę jakże świeżą

opinię, twierdząc, że wspomniana maszyna może być *palacem*. Przez pałac rozumieliśmy to, że dzięki swojej relacji do całości każdy organ domu może wzbudzić emocje, odsłaniając wielkość i szlachetność *intencji*. Intencją taką była dla nas *architektura*. Przejętym kwestią „maszyny do mieszkania”, którzy oświadczyli: „architektura ma służyć”, odpowiedaliśmy: „architektura ma poruszać”. Z pogardą określano nas mianem „poety”.

* * *

Dom – pałac. Sądziliśmy, że najbardziej namiętny aspekt naszej działalności można sprowadzić do tego współczesnego zadania.

Tymczasem w 1926 roku *Liga Narodów* zwraca się do architektów wszystkich krajów, żądając od nich *Pałacu*.

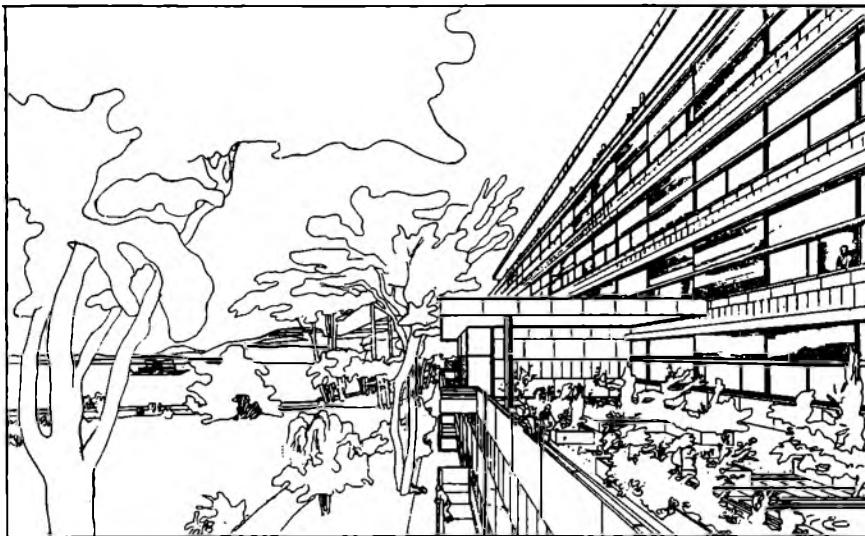
Natychmiast przedstawiamy sytuację za pomocą tego konceptu: *pałac – dom*. Skłania nas zresztą do tego bardzo precyzyjny program. W Genewie ma powstać potężny budynek administracji (1).

Czy to coś innego niż analiza „domu dla zwykłego człowieka”, dla „każdego”, coś innego niż znajdywanie ludzkich fundamentów, ludzkiej skali, typowej potrzeby, typowej funkcji, coś innego niż znajdywanie *typowych emocji*? Architektoniczne emocje „to przemyślana, bezbłędna, wspaniała gra brył w świetle” (kamień węgielny naszego udziału w ruchu architektonicznym w „L’Esprit Nouveau” z 1921 roku).

* * *

Uznaliśmy, że Pałac ma pełnić konkretne funkcje na użytek „każdego” człowieka. Ludzka skala, typowe funkcje itd. Pogrążyliśmy się w analizie i z radością stworzyliśmy pałac składający się z elementów naszych miast-ogrodów, kamienic i domów czynszowych. Marząc wówczas o *planie*, staraliśmy się uporządkować te żywe, produktywne organy, przestrzegając najważniejszej zasady architektonicznej: poruszać wznośnością intencji.

(1) W druku: *UNE MAISON – UN PALAIS – à la recherche d'une unité architecturale*, Éditions Crès et Cie, Collection de l’Esprit Nouveau.

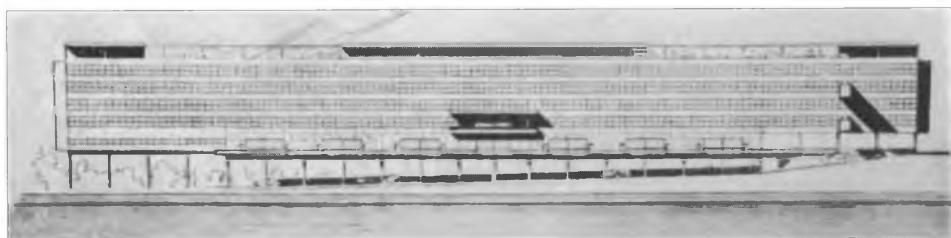
Le Corbusier i Pierre Jeanneret

PALAC LIGI NARODÓW

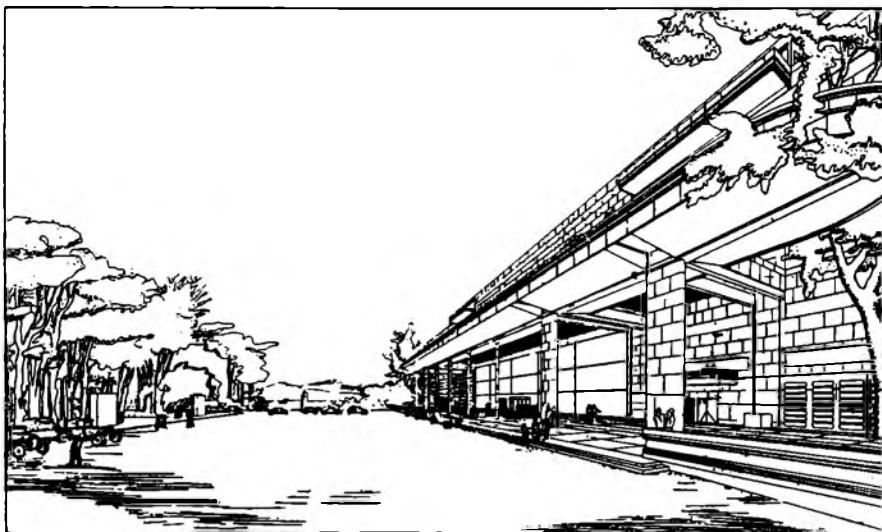
Gmach biurowy

I tak oto wierni architektonicznej powinności przedstawiliśmy Gene-wie *Nowoczesny Pałac*.

Ach, jaki skandal! Skandal w Akademii, która zmobilizowała wszystkie swoje wojska. Wojska te wysłały do Genewy dobre dziesięć kilometrów planów - będących bladym odbiciem historycznej postawy. Zapada

Fasada gmachu biurowego stojąca na podporach

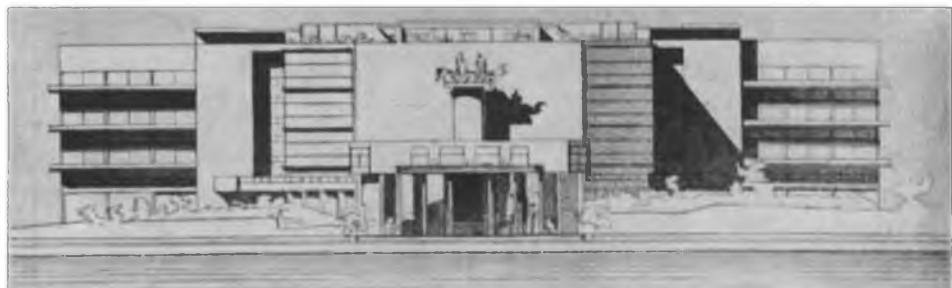
Le Corbusier i Pierre Jeanneret

PALAC LIGI NARODÓW

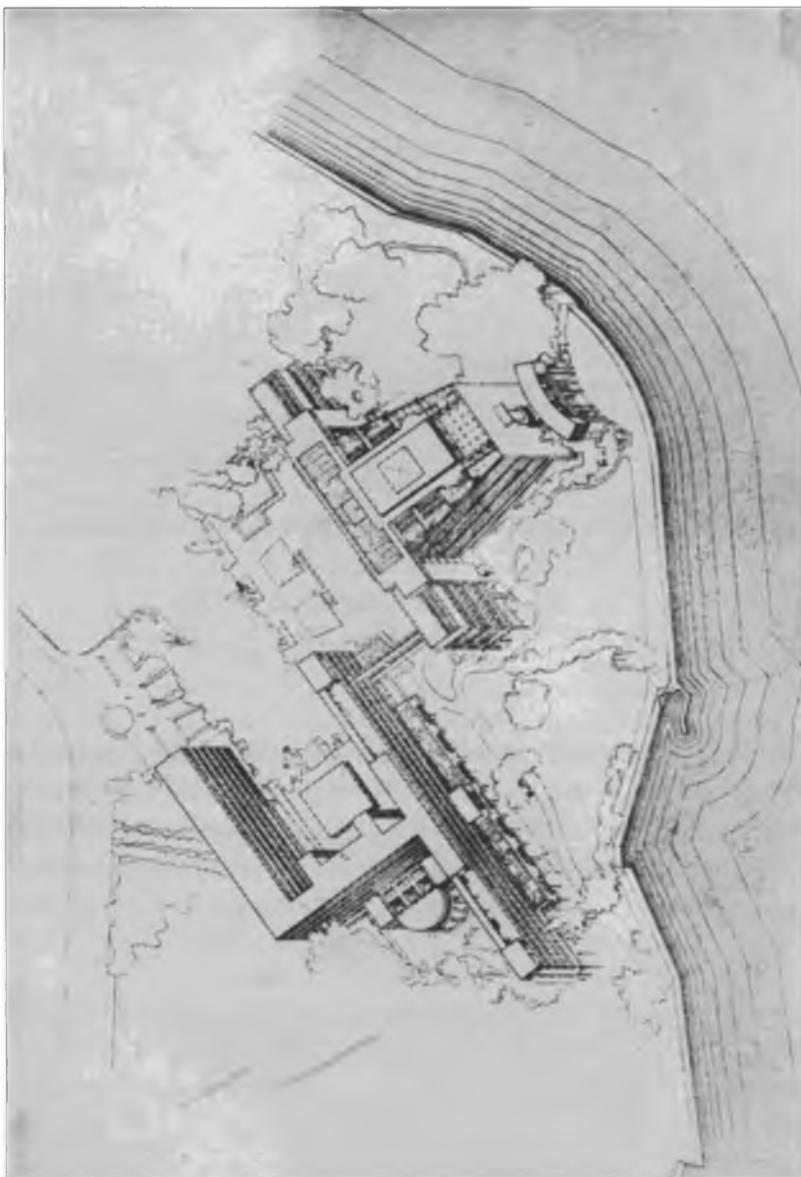
Bulwar przed Salą Zgromadzeń

wyrok: świat nie jest tak postępowy, jak wszyscy sądzimy; zacne „społeczeństwo” oczekuje *palacu*, a prawdziwym pałacem są dla niego wyłącznie obrazy z podróży poślubnej do krajów książąt, kardynałów, dożów i królów.

To naprawdę tragiczne: współczesne społeczeństwo przechodzi gruntowną przebudowę; maszyny wywracają wszystko na nice; w ciągu stu lat

Fasada gmachu Sali Głównej

Le Corbusier i Pierre Jeanneret

PALAC LIGI NARODÓW

Po lewej gmachy Sekretariatu, Komisji Specjalnych i Biblioteki;
po prawej gmach Sali Głównej, Komisji Ogólnych oraz Rady

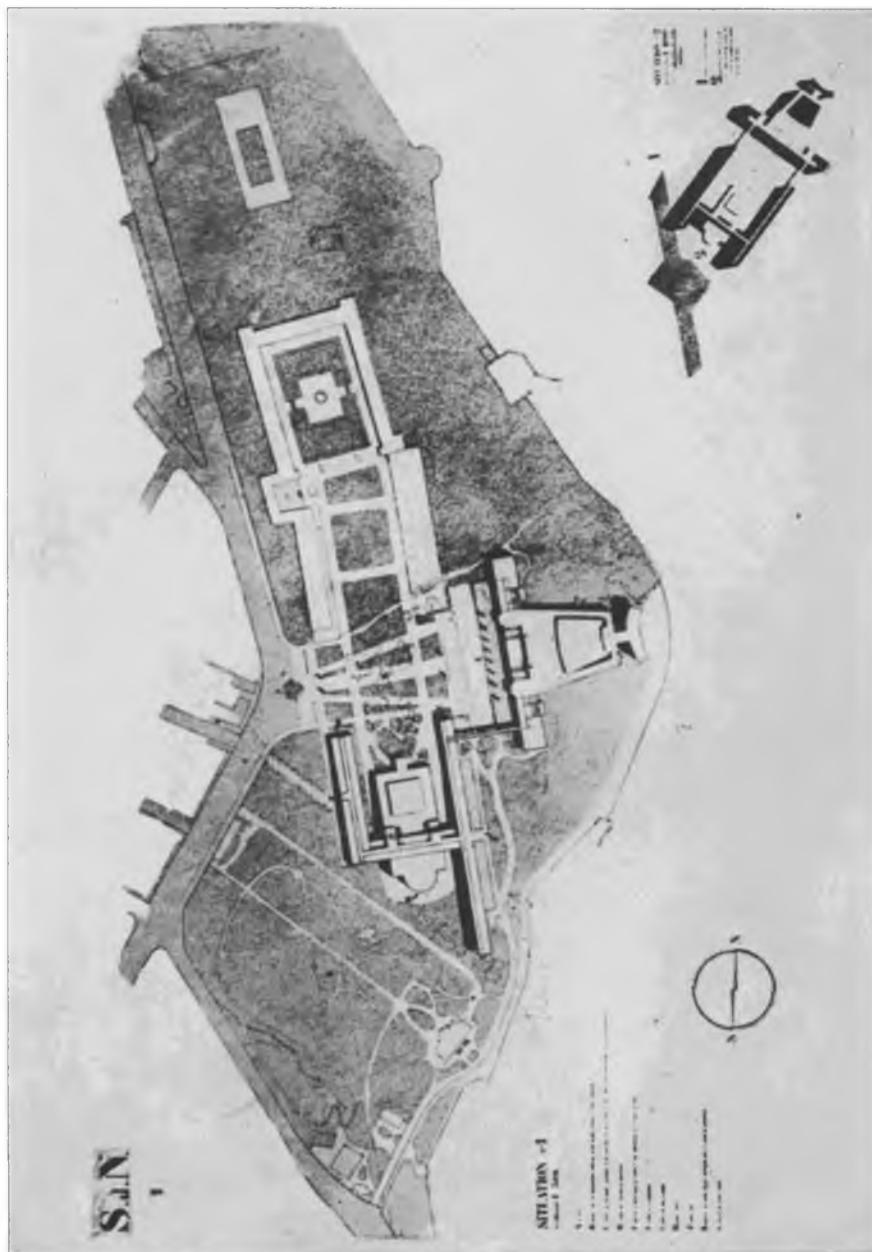

Le Corbusier i Pierre Jeanneret

PROJEKT PALACU LIGI NARODÓW W GENEWIE

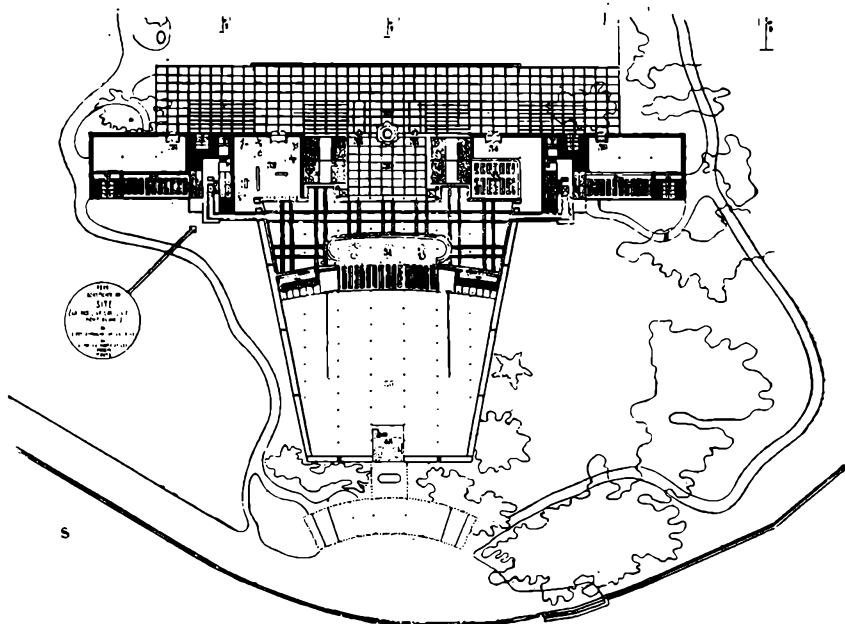
Pierwsza nagroda na Międzynarodowym Konkursie Architektonicznym

Widok Pałacu od strony jeziora

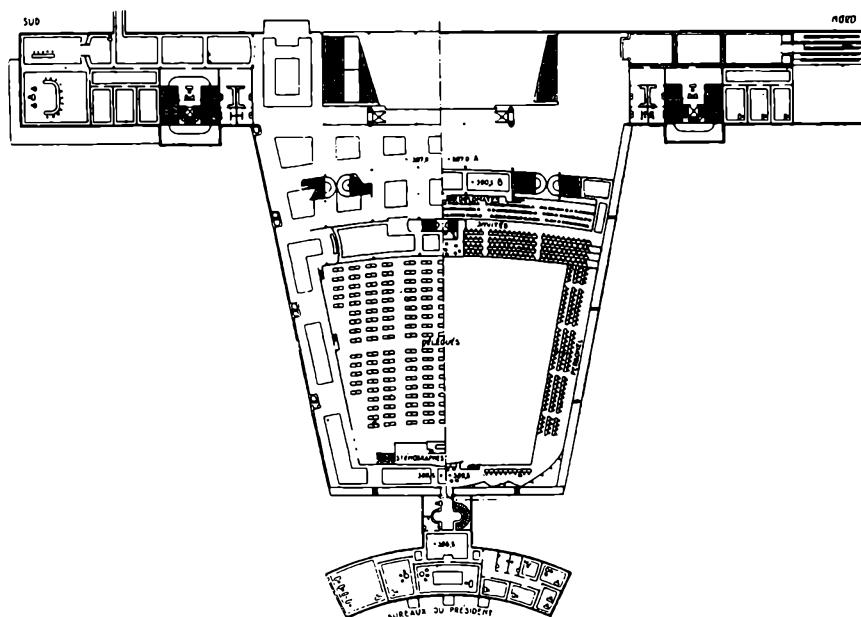
Le Corbusier i Pierre Jeanneret

Plan usytuowania Pałacu wraz z planowaną rozbudową od strony wschodniej

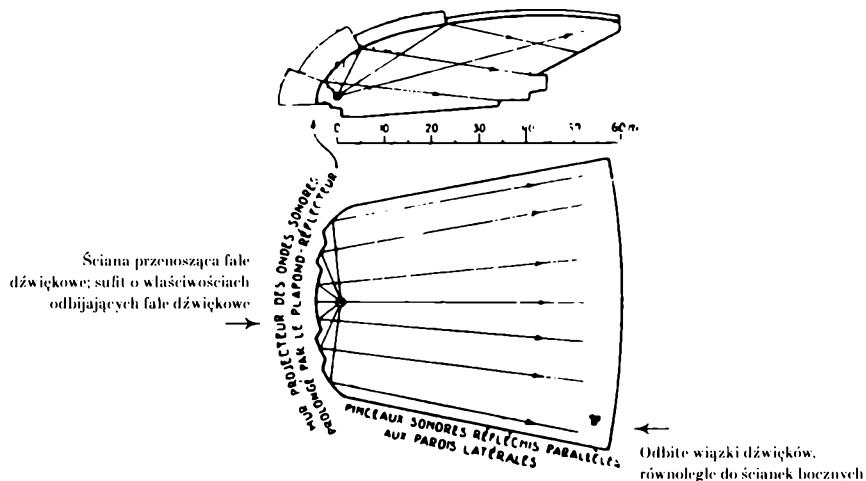
Budynek Sali Głównej

Wejście i przedsionki

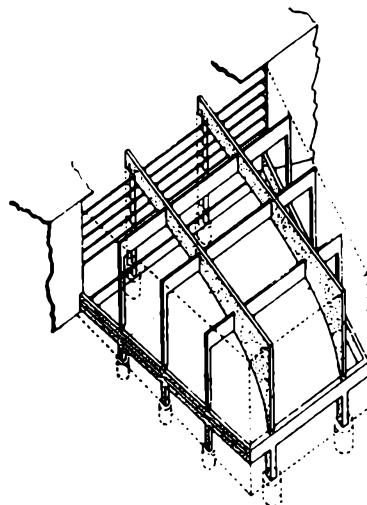

Sala Główna

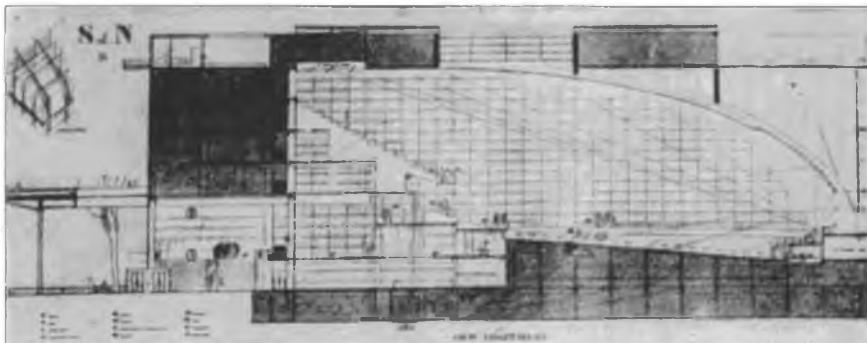
Kuluary, Pawilon Przewodniczącego

Kształt Sali Głównej – plan i przekrój – wynika w całości ze schematu akustycznego, w którym fale dźwiękowe rozchodzą się w taki sposób, by uległy wzmacnieniu i bez żadnego opóźnienia i echa docierały do najdalej siedzących słuchaczy

Struktura wielkiej Sali Głównej harmonijnie wiąże się z kształtami narzuconymi przez akustykę, przynosi śmiały, lecz przy tym bardzo oszczędne rozwiązanie

Przekrój Sali Głównej z wszelkimi detalami przypomina schemat anatomiczny: wszystko zostało zaplanowane i przewidziane. Nie ma tu miejsca na improwizację

ewolucja zachodziła w piorunującym tempie; kurtyna już na zawsze opadła na nasze zwyczaje, narzędzia i prace; otwiera się przed nami rozległa przestrzeń, w którą wpada cały świat. A Liga Narodów wraca za tę kurtynę.

Palac wpisany w miejsce, którego harmonii nie zakłóca, pozostawia wspaniały pejzaż nietkniętym

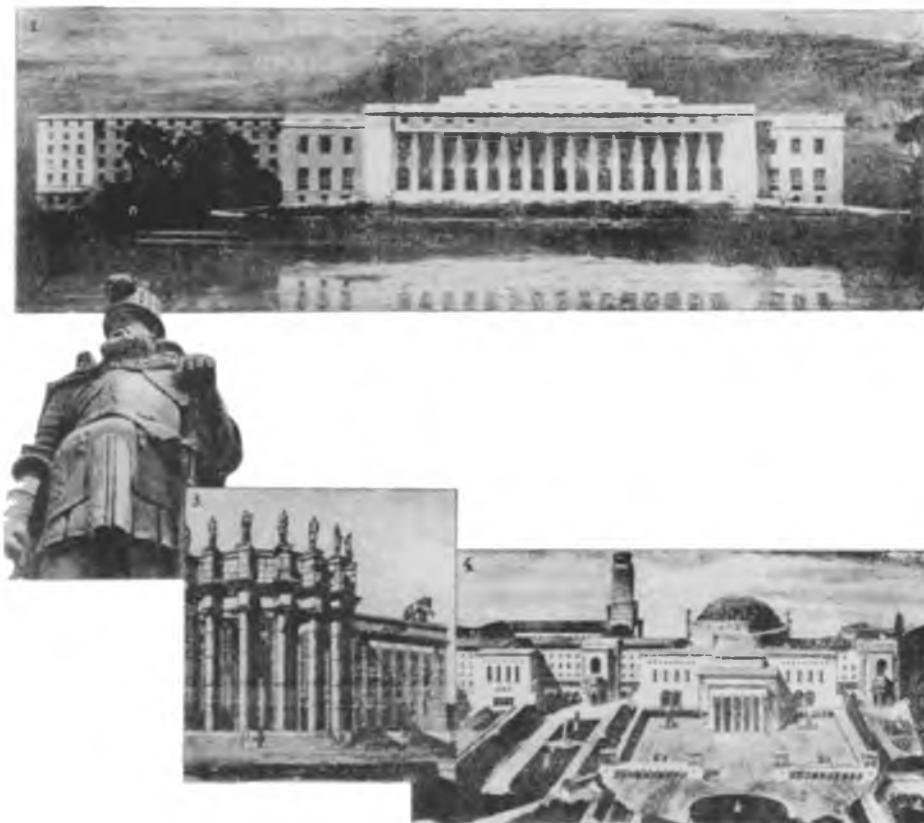

Geometria form architektonicznych współbrzmi z naturalnym bogactwem miejsca

Sądziliśmy, że książka *W stronę architektury* spełniła swoje zadanie. Najwyraźniej miala tylko swoje pięć minut. Werdykt Ligi Narodów (z 22 grudnia 1927 roku) daje pojęcie o prawdziwej sytuacji. Werdykt oddaje *temperaturę* epoki.

W dniach natężonego ruchu samochodów większa jego część skupia się pod słupami

PALAC LIGI NARODÓW W GENEWIE

Nowi laureaci: panowie Nénot, Broggi i Vago. To klęska rozumu!
Palac nie jest już maszyną do pracy, lecz mauzoleum. Akademia triumfuje!

Potwierdza to pan Nénet, architekt, członek Instytutu, prezydent Akademii Sztuk Pięknych, budowniczy Sorbony, zwycięzca batalii o Ligę Narodów:

„To wielkie szczęście dla całej Sztuki; kiedy francuska ekipa (*sic!* a inni paryscy architekci!) stawała w szranki, miała na celu zwalczanie barbarzyństwa. Określamy tym mianem pewien typ architektury, który od paru lat robi furorę w Europie Wschodniej i Północnej... Zaprzecza on wszystkim pięknym epokom historii, a w każdym razie jest zniewagą dla zdrowego rozsądku i dobrego smaku. Typ ten poniósł klęskę, wszystko dobrze się skończyło”.

(Wywiad dla „L’Intransigeant” z 24 grudnia 1927 roku).

W stronę architektury ma więc jeszcze zadanie do wykonania. Po niemieckim, angielskim i amerykańskim wydaniu ta książka-manifest na powrót zostaje zaprzegnięta do roboty.

Manifest ten, niestety, wciąż pozostaje aktualny.

1 stycznia 1928 roku

Ostatnie dzieło najważniejszego decydującego konkursu: nowy gmach Cercle Militaire przy Place Saint-Augustin w Paryżu

Panu Lemaresquier, profesorowi Akademii Sztuk Pięknych, udało się dzięki zręcznemu manewrowi zrównać projekt Le Corbusiera i Pierre'a Jeannereta, wybrany przez większość członków jury, z ośmioma innymi

KONSPEKT

ESTETYKA INŻYNIERSKA I ARCHITEKTURA

Estetyka inżynierska i Architektura – dwa nierożłaczne zjawiska: jedno w pełnym rozwioście, drugie w straszliwym regresie.

Inżynier zainspirowany prawidłami Ekonomii i usiąjący matematyczce zestraja nas z prawami wszechświata. Osiąga harmonię.

Architekt poprzez układ form tworzy porządek będący czystym wytworem jego umysłu; poprzez formy dociera do naszych zmysłów, budząc plastyczne emocje; tworzone przez niego relacje wywołują w nas głęboki oddźwięk, przekazuje miarę porządku zestrojonego z porządkiem świata, wpływa na ruch naszego serca i umysłu; to wtedy doświadczamy piękna.

TRZY PRZYPOMNIENIA DLA PANÓW ARCHITEKTÓW

BRYŁA

Nasze oczy zostały stworzone do oglądania form w świetle.

Pierwotne formy są piękne, gdyż dają się jasno odczytać.

Dzisiejsi architekci nie tworzą już prostych form.

Posługując się wyliczeniami, inżynierowie stosują formy geometryczne, zadowalają nasze oczy geometrią, a umysł – matematyką; ich dzieła prowadzą do wielkiej szluki.

POWIERZCHNIA

Bryła ma powierzchnię, która jest podzielona według linii kierunkowych i tworzących bryły i nadaje jej indywidualny charakter.

Architekci boją się dziś geometrycznych podziałów powierzchni.

Wielkie problemy współczesnego budownictwa zostaną rozwiążane dzięki geometrii.

Inżynierowie podporządkowani ścisłym zasadom obowiązującego programu stosują w bryłach linie tworzące i uwydatniające ich kształt. Tworzą przejrzyste, imponujące dzieła plastyczne.

PLAN

Plan jest generatorem.

Bez planu mamy balagan i arbitralność.

Plan zawiera w sobie istotę doznania.

Wielkie problemy jutra, wynikające z potrzeb zbiorowości, na nowo stawiają kwestię planu.

Nowoczesne życie wymaga, oczekuje nowego planu – dla domu i miasta.

LINIE KOMPOZYCYJNE

O nieuchronnych narodzinach architektury.

Obowiązek porządku. Linia kompozycyjna to zabezpieczenie przed arbitralnością. Rodzi zadowolenie umysłu.

Linia kompozycyjna to środek, nie recepta. Jej wybór i sposoby wyrazu są integralną częścią tworzenia architektury.

OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ

PAROWCE

Zaczęła się wielka epoka.

Zapanował nowy duch.

Istnieje mnóstwo dzieł stworzonych w nowym duchu; można je znaleźć przede wszystkim w produkcji przemysłowej.

Architektura dusi się w przyzwyczajeniach.

„Style” to kłamstwo.

Styl to podstawa warość, która ożywia wszystkie dzieła danej epoki i wynika z charakterystycznego stanu ducha.

Nasza epoka każdego dnia wybiera swój styl.

Nasze oczy, niesłyszą, jeszcze nie potrafią go dostrzec.

SAMOLOTY

Samolot to produkt wyselekcjonowany.

Nauka płynąca z samolotu polega na logice, jaka towarzyszyła sformułowaniu problemu i jego rozwiązaniu.

Problem domu nie został jeszcze postawiony.

Dzisiejsze realizacje architektoniczne nie odpowiadają już naszym potrzebom.

Istnieją jednak standardy domu mieszkalnego.

Mechanika jest kluczowym czynnikiem ekonomicznym.

Dom to maszyna do mieszkania.

SAMOCHODY

Należy dążyć do ustalenia standardów, by zmierzyć się z problemem doskonałości.

Parlenon to rezultat selekcji wysokiej jakości, spełniający pewne standardy.

Architektura powstaje według standardów.

Standardy to coś logicznego, analitycznego, drobiazgowo opracowanego; powstają dzięki dobrze sformułowanemu problemowi. Zostają ustalone w drodze eksperymentów.

ARCHITEKTURA

RZYMSKA LEKCJA

Architektura polega na ustanawianiu poruszających relacji w oparciu o podstawowe materiały.

Architektura wykracza poza użycieczność.

Architektura to coś plastycznego.

Zmysł porządku, spójna intencja.

Wyczucie relacji; architektura operuje ilością.

Namiętność przekuwa martwe kamienie w dramat.

ZŁUDZENIE PLANÓW

Plan wypływa ze środka na powierzchnię; zewnętrze wynika z wnętrza.

Elementy architektoniczne to światło i cień, ściana i przestrzeń.

Uporządkowanie to hierarchia celów, klasyfikacja zamiarów.

Człowiek patrzy na architekturę oczami umieszczoneymi metr siedemdziesiąt nad ziemią. Możemy brać pod uwagę wyłącznie cele dostępne oku, zamiary, które uwzględniają elementy architektoniczne. Gdy bierzemy pod uwagę zamiary nienależące do języka architektury mamy do czynienia ze złudzeniem planów, łamiemy reguły wskutek błędu koncepcyjnego lub próżności.

CZYSTY WYTWÓR UMYSŁU

Modelunek fasady to kamień probierczy architekta.

To tutaj okazuje się on artystą albo zwykłym inżynierem.

Modelunek fasady nie podlega żadnym zasadom.

Nie chodzi już o zwyczaje, tradycje, zabiegi konstrukcyjne ani dostosowanie do celów użytkowych.

Modelunek fasady to czysty wytwór umysłu; wymaga artysty plastyka.

DOMY SERYJNE

Zaczęła się wielka epoka.

Zapanował nowy duch.

Przemysł pędzący niczym rzeka do swojego ujścia przynosi nam nowe narzędzia dostosowane do tej nowej epoki, w której lchnięto nowego ducha.

Prawa ekonomii niepodzielnie rządzą naszymi czynami i myślami.

Problem domu to problem epoki. Dziś zależy od niego równowaga społeczeństwa. W epoce odnowy głównym zadaniem architektury jest rewizja wartości, rewizja podstawowych elementów domu.

Produkcja seryjna opiera się na analizie i eksperymencie.

Wielki przemysł musi się zająć budownictwem i wdrożyć produkcję seryjną elementów składowych domu.

Trzeba stworzyć ducha produkcji seryjnej,

Ducha produkcji seryjnej domów,

Ducha życia w domach seryjnych,

Ducha tworzenia domów seryjnych.

Jeśli wyrzucimy z serca i umysłu martwe koncepcje domu i spojrzymy na tą kwestię krytycznie i obiektywnie, dojdziemy do domu narzędzia, domu seryjnego, zdrowego (lakże moralnie) i pięknego jak narzędzia pracy lowarzyszące naszemu życiu.

Pięknego dzięki ożywieniu, jakie zmysł artystyczny wnosi w jego użycieczne organy.

ARCHITEKTURA ALBO REWOLUCJA

We wszystkich dziedzinach przemysłu postawiono nowe problemy, stworzono narzędzia mogące je rozwiązać. Jeśli porównamy ten fakt z przeszłością, mamy rewolucję.

Zaczęto seryjnie produkować części budynku; wobec nowych potrzeb ekonomicznych stworzono drobne elementy i całe podzespoły: to z nich powstają ostateczne realizacje. Jeśli porównamy to z przeszłością, mamy do czynienia z rewolucją w metodologii i w rozmiarze przedsięwzięć.

Podczas gdy historia architektury ewoluowała powoli przez stulecia, dostosowując się do zmian w strukturze i ornamentach, zelazo i cement w ciągu pięćdziesięciu lat daly rezultaty świadczące o połędze budownictwa oraz o przewrocie, jaki miał miejsce w języku architektonicznym. Jeśli porównamy to z przeszłością, okaże się, że „style” już dla nas nie istnieją, że wypracowano jeden styl epoki; dokonala się rewolucja.

Świadomie bądź nieswiadomie przyswoiliśmy te zmiany; świadomie bądź nieswiadomie narodziły się pewne potrzeby.

Społeczny mechanizm, mocno zakłócony, oscyluje między bezprecedensową poprawą a katastrofą.

Pierwotny instynkt każdej żywej istoty każe jej szukać schronienia. Aktywne klasy społeczne nie mają należyciego schronienia – ani robotnik, ani intelektualista.

Kluczem do zakłóconego dziś porządku jest kwestia budynku: architektura albo rewolucja.

WIAUDUKT GARABIT (projekt: Eiffel)

ESTETYKA INŻYNIERSKA I ARCHITEKTURA

Estetyka inżynierska i Architektura – dwa nierożĄczne zjawiska: jedno w pełnym rozwiciu, drugie w straszliwym regresie.

Inżynier zainspirowany prawidłami ekonomii i ufajĄcy matematyce zestraja nas z prawami wszechświata. Osiąga harmonię.

Architekt poprzez układ form tworzy porządek będący czystym wytworem jego umysłu; poprzez formy dociera do naszych zmysłów, budząc plastyczne emocje; tworzone przez niego relacje wywołują w nas głęboki oddźwięk, przekazuje miarę porządku zestrojonego z porządkiem świata, wpływa na ruch naszego serca i umysłu; to wtedy doświadczamy piękna.

Estetyka inżynierska i Architektura – dwa nierożĄczne zjawiska: jedno w pełnym rozkwicie, drugie w straszliwym regresie.

Kwestia moralności. Nie można tolerować kłamstwa. Kłamstwo nas gubi.

Architektura to jedna z najpielniejszych potrzeb człowieka, ponieważ dom zawsze był pierwszym i niezbędnym narzędziem tworzonym przez ludzi. Materiały stosowane przez człowieka wyznaczają etapy cywilizacji: mamy epokę kamienia, epokę brązu, epokę żelaza. Narzędzia są stale doskonalone; widać w nich pracę całych pokoleń. Narzędzia to bezpośredni, natychmiastowy wyraz postępu; to niezbędny współpracownik; także wyzwoliciel. Stare narzędzia wyrzucamy na złom: tak było z lefoszówką, śmigownicą, dorożką i starą lokomotywą. Ten gest to przejaw zdrowia, moralnego zdrowia i samej moralności; nie mamy prawa źle produkować z powodu złych narzędzi; nie mamy prawa nadużywać siły, zdrowia i energii z powodu złych narzędzi; wyrzucamy, zastępujemy.

Ludzie żyją jednak w starych domach i nie pomyśleli jeszcze o tym, żeby budować nowe. Schronienie jest od zawsze bliskie ich sercu. Tak

bliskie, że stworzyli prawdziwy kult domu. *Dach!* I innych domowych bożków. Religie opierają się na dogmatach, dogmaty nie podlegają zmianie; cywilizacje się zmieniają; zbutwiałe religie muszą runąć. Domy się nie zmieniły. Religia domów pozostaje od wieków taka sama. Zbutwiał y dom runie.

Człowiek, który praktykuje jakąś religię i w nią nie wierzy, to tchórz; to nieszczęśnik. Jesteśmy nieszczęśliwi, bo żyjemy w niegodnych domach, które rujnują nam zdrowie i moralność. Staliśmy się istotami osiadłymi, taki nasz los; dom zżera nas w naszej bierności jak gruźlica. Będziemy wkrótce potrzebować wielu sanatoriów. Jesteśmy nieszczęśliwi. Nasze domy budzą w nas odrazę; uciekamy z nich do tancbud i kawiarni; albo posępni gnieździmy się w domach, niczym ponure zwierzęta. Ulegamy demoralizacji.

Inżynierowie konstruują narzędzia na miarę swoich czasów. Wszystko oprócz domów i zgniłych buduarów.

Istnieje państwową wyższą szkoła architektury i we wszystkich krajach istnieją państwowe, regionalne, miejskie szkoły architektury, które mączą młodzieży w głowach, ucząc ją fałszu, udawania i czołobitności godnej dworaków. Państwowe szkoły!

Inżynierowie są zdrowi i męskcy, aktywni i użyteczni, moralni i radośni. Architekci są rozczarowani i bezczynni, gadatliwi albo mrukliwi. Niedługo nie będą bowiem mieli nic do roboty. Nie stać nas już na gromadzenie historycznych pamiątek. Musimy się oczyścić.

Inżynierowie temu zaradzą i zaczną budować.

Mimo wszystko istnieje ARCHITEKTURA. Wspaniała, najpiękniejsza rzecz. Wytwarzajesz szczęśliwych narodów – to, co narody uszczęśliwia.

Szczęśliwe miasta posiadają architekturę.

Architekturę znajdziemy w aparacie telefonicznym i w Partenonie. Jak dobrze byłoby jej w naszych domach! Nasze domy tworzą ulice, ulice

tworzą miasta, a miasta to człowiek, który ma duszę, który czuje, cierpi i podziwia. Jak dobrze byłoby architekturze na ulicach i w całym mieście!

Diagnoza jest oczywista.

Inżynierowie tworzą architekturę, gdyż stosują obliczenia wywiedzione z praw natury, a ich dzieła pozwalają nam odczuć HARMONIĘ. Istnieje zatem estetyka inżyniera, gdyż w obliczeniach trzeba określić pewne dane i jest to kwestia smaku. Kiedy zaś dokonujemy obliczeń, nasz umysł znajduje się w stanie czystym, a smak kroczy pewnymi ścieżkami.

Architekci z dyplomami Szkół, owych cieplarni, gdzie uprawia się błękitne hortensje, zielone chryzantemy i nieprzyzwoite orchidee, wchodzą do miast z umysłem mleczarza sprzedającego swój towar z domieszką witriolu, trucizny.

Tu i ówdzie wierzy się jeszcze architektom, podobnie jak wierzy się ślepo wszystkim lekarzom. Domy muszą być spójne! Trzeba sięgnąć po ludzi sztuki! Według słownika Larousse'a sztuka to zastosowanie wiedzy do realizacji jakiejś koncepcji. Dzisiaj to inżynierowie *wiedzą* – wiedzą, jak budować, ogrzewać, wietrzyć i oświetlać. Czyż nie?

Diagnoza jest taka – by zacząć od samego początku – że inżynier, polegając na swojej wiedzy, wskazuje drogę i prawdę. Że architektura, opierająca się na plastycznych emocjach, musi w swojej dziedzinie RÓWNIEŻ ZACZĄĆ OD SAMEGO POCZĄTKU I STOSOWAĆ ELEMENTY MOGĄCE PORUSZYĆ NASZE ZMYSŁY, ZASPOKOIĆ NASZE WIZUALNE PRAGNIENIA i ułożyć je w taki sposób, BY ICH WIDOK WYRAŹNIE PORUSZYŁ NAS finezją bądź brutalnością, zgiełkiem bądź spokojem, obojętnością bądź zaangażowaniem; chodzi tu o elementy plastyczne, formy, które nasze oczy wyraźnie widzą, zaś umysł potrafi zmierzyć. Formy surowe lub subtelne, sztywne lub giętkie, fizjologicznie oddziałują na nasze zmysły (kula, sześciian, walec, poziom, pion, skos itd.), wstrząsając nimi. W takim stanie poruszenia docierają do nas nie tylko gwałtowne doznania; rodzą się pewne relacje działające na świadomość i wprawiające nas w stan rozkoszy (zgodności z prawami wszechświata, którym są podporządkowane nasze czyny i którym podlegamy my sami), w którym człowiek w pełni korzysta ze swoich zdolności wspominania, analizowania, rozumowania i tworzenia.

Architektura nie pamięta już dziś o swoich początkach.

Architekci zajmują się stylem i za dużo dyskutują o konstrukcji; klient oraz publiczność odczuwają stosownie do swoich wizualnych przyzwyczajeń i rozumują na podstawie niedostatecznego wykształcenia. Pod wpływem maszyn wygląd i funkcjonowanie naszego świata uległy wspaniałym przeobrażeniom. Mamy nową optykę i nowe życie społeczne, lecz nie dostosowaliśmy do nich naszego domu.

Należy więc postawić problem domu, ulicy i miasta oraz skonfrontować architekta z inżynierem.

Dla *architekta* przygotowaliśmy **TRZY PRZYPOMNIENIA**:

BRYŁA to element, dzięki któremu nasze zmysły mierzą, postrzegają i bywają poruszone.

POWIERZCHNIA jest powłoką bryły i może unicestwić lub wzmacnić jej doznanie.

PLAN tworzy bryłę oraz powierzchnię; dzięki niemu wszystko zostaje nieodwoalnie określone.

Ponadto **LINIE KOMPOZYCYJNE** wskazują jeden ze sposobów, za pomocą których architektura wznosi się na poziom zmysłowej matematyki dającej nam zbawienne doznanie porządku. Chcieliśmy tu pokazać fakty, te są więcej warte niż wywody o duszy kamieni. Pozostaliśmy w obrębie fizyki dzieła, w obrębie *poznania*.

Pomyśleliśmy o mieszkańców domu oraz o miejskim tłumie. Dobrze wiemy, że spora część dzisiejszej architektonicznej nędzy jest winą *klienta*, tego, kto zamawia, wybiera, poprawia i płaci. Dla niego napisaliśmy **OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ**.

Aż zbyt dobrze znamy wielkich przemysłowców, bankierów i kupców mówiących: „Proszę wybaczyć, jestem tylko człowiekiem interesu, nie znam się na sztuce, jestem filistrem”. Głośno protestujemy: „Cała wasza energia jest nakierowana na ten wspaniały cel, jaki stanowi wykuwanie nowoczesnych narzędzi i tylu przepięknych rzeczy, którymi rządzi prawa Ekonomii, a matematyczna dokładność łączy się w nich ze śmiałością i wyobraźnią. Spójrzcie, to, co robicie jest właśnie pięknem”.

Tych samych przemysłowców, bankierów i kupców widzieliśmy z dala od ich interesów, w domu, gdzie wszystko zdawało się sprzeczne z ich istnieniem – zbyt ciasne pomieszczenia, masa bezużytecznych przedmiotów i odrażająca estetyka sztucznych kobierców, kopii obrazów, ogólnego braku stylu i żałosnych bibelotów. Wydawali się zmieszani, skurczeni, jak tygrysy w klatce; wyraźnie dało się odczuć, że są szczęśliwi w banku i w fabryce. W imię parowców, samolotów i samochodów wołaliśmy o zdrowie, logikę, odwagę, harmonię i perfekcję.

Zostaliśmy zrozumiani. To oczywistości. Warto pospieszyć się z oczyszczaniem.

Wreszcie stanie się przyjemnością mówienie o architekturze po tylu silosach, fabrykach, maszynach i drapaczach chmur. ARCHITEKTURA TO sztuka, sprawa emocji wykraczająca daleko poza kwestie budownictwa. Budownictwo MA ZAPEWNIĄĆ TRWAŁOŚĆ; Architektura MA PORUSZAĆ. Architektoniczne emocje pojawiają się wtedy, gdy dzieło rozbrzmiewa w nas dźwiękami świata, którego prawa uznajemy i podziwiamy. Gdy powstają odpowiednie relacje, dzieło obejmuje nas w posiadanie. Architektura to „relacje”, to „czysty wytwór umysłu”.

Dziś malarstwo wyprzedza pozostałe dziedziny sztuki.

Jako pierwsze zestroili się z epoką (1). Nowoczesne malarstwo porzuciło ścianę, kobierzec i urnę, by zamknąć się w ramach, wypełnia i syci się faktami, z dala od tylko przeszkadzającej figuratywności; sposobi się do medytacji. Sztuka już nie opowiada, skłania do medytacji; po pracy warto pomedytować.

Z jednej strony tłum czeka na godne mieszkanie; kwestia ta jest paląca.

(1) Mamy na myśli kluczową ewolucję, którą rozpoczęły kubizm i kolejne prądy, a nie żałosny upadek, jaki od dwóch lat staje się udziałem malarzy zrozpaczonych niemożnością sprzedania swych dzieł i pouczanych przez tyleż niedouczonych, co bezwzględnych krytyków (1921).

Z drugiej zaś człowiek przedsiębioreczy, człowiek czynu i myśli, **PRZYWÓDCA**, chciałby bezpiecznie medytować w spokojnej, zwartej przestrzeni – to warunek konieczny zdrowia elit.

Panowie malarze i rzeźbiarze, mistrzowie współczesnej sztuki, którzy znosiliście tyle drwin i spotykacie się z taką obojętnością, oczywiście domy, połączcie wasze wysiłki, by odbudować miasta. Wasze dzieła pojawią się wówczas w ramach epoki i będącie powszechnie rozumiani i podziwiani. Architektura potrzebuje waszej uwagi. Zmierzecie się z problemem architektury.

Piza

Silos

TRZY PRZYPOMNIENIA DLA PANÓW ARCHITEKTÓW

I

BRYŁA

Nasze oczy zostały stworzone do oglądania form w świetle.

Pierwolne formy są piękne, gdyż dają się jasno odczytać.

Dzisiejsi architekci nie tworzą już prostych form.

Postługując się wyliczeniami, inżynierowie stosują formy geometryczne, zadowalając nasze oczy geometrią, a umysł – matematyką; ich dzieła prowadzą do wielkiej sztuki.

Silos

Architektura nie ma nic wspólnego ze „stylami”.

Ludwik xv, Ludwik xiv, Ludwik xvi czy też gotyk są dla architektury tym, czym pióro na głowie kobiety; czasem ładne, lecz nie zawsze; nie są niczym ponadto.

Przeznaczenie architektury jest poważniejsze; zdolna do wzniósłości, sięga swoją obiektywnością najpierwotniejszych instynktów; ze względu na swoją abstrakcyjność wymaga najwyższych umiejętności. Architektoniczna abstrakcja ma tę szczególną, wspaniałą cechę, że zakorzeniając się w nagim fakcie, uduchowia go, gdyż nagi fakt nie jest niczym innym

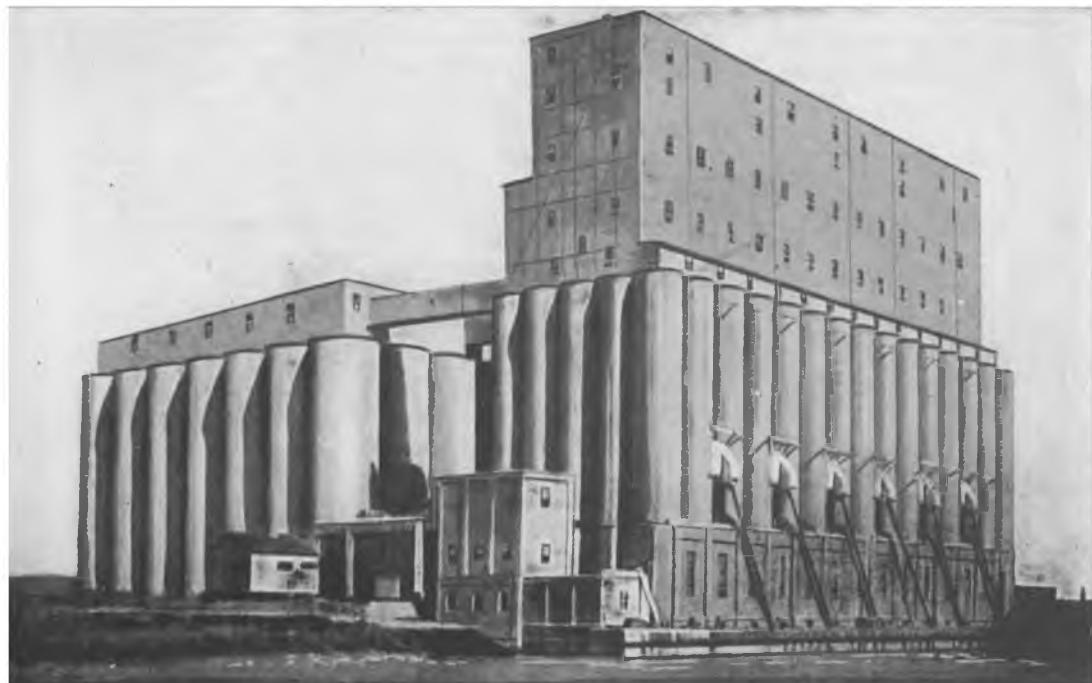
jak materializacją, symbolem możliwej idei. Nagi fakt należy do idei dopiero dzięki narzucanemu przez nas porządkowi. Emocje, jakie budzi architektura, biorą się z nieuchronnych, nieodpartych, fizycznych uwarunkowań, dziś zapomnianych.

Bryła i powierzchnia to elementy, poprzez które przejawia się architektura. Bryła i powierzchnia są określane przez plan. Plan jest generatorem. Tym gorzej dla tych, którym brakuje wyobraźni!

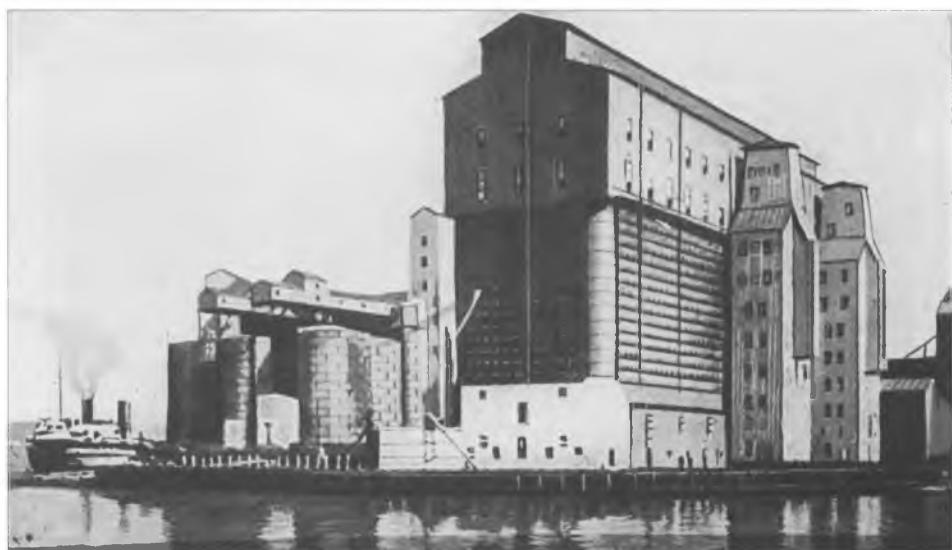
PIERWSZE PRZYPOMNIENIE: BRYŁA

Architektura to przemyślana, bezbłędna, wspaniala gra brył w świetle. Nasze oczy zostały stworzone do oglądania form w świetle; światła i cienie ujawniają kształty; sześciiany, stożki, kule, walce i piramidy to wielkie, podstawowe formy doskonale ujawniane przez światło; ich obraz w nas jest jasny i namacalny, wolny od dwuznaczności. Właśnie dlatego są to *piękne kształty, najpiękniejsze*. Wszyscy są zgodni co do tego: dziecko, dzikus i metafizyk. To podstawa sztuk plastycznych.

Silosy i elewatory w Kanadzie

Silosy i elewatory w Stanach Zjednoczonych

Architektura egipska, grecka czy rzymska to architektura graniastosłupów, sześciianów, walców, trójścianów i kul: piramidy, świątynia luksorska, Partenon, Koloseum, willa Hadriana.

Podstawą architektury gotyckiej nie są kule, stożki i graniastosłupy. Jedynie nawa stanowi prosty kształt, lecz o złożonej geometrii drugiego rzędu (sklepienia krzyżowe). To dlatego katedra nie jest zbyt piękna i szukamy w niej subiektywnej, pozaplastycznej rekompensaty. Katedra interesuje nas jako genialne rozwiązanie trudnego problemu, którego elementy zostały jednak źle dobrane, gdyż nie należą do wielkich, podstawowych form. *Katedra nie jest dziełem plastycznym; to dramat – walka z prawem ciężkości, doznanie należącym do porządku uczucia.*

Piramidy, wieże w Babilonie, bramy Samarkandy, Partenon, Koloseum, Panteon, Pont du Gard, Hagia Sophia w Konstantynopolu, meczety w Stambule, wieża w Pizie, kopuły Brunelleschiego i Michała Anioła, Pont Royal, kościół Inwalidów – to jest architektura.

Dworzec przy Quai d'Orsay i Grand Palais nie są architekturą.

Dzisiajsi *architekci*, zagubieni w jalowych planach, ornamentach, pilastrach i ołowianych kalenicach, nie przyswoili sobie koncepcji podstawowych brył. W Akademii Sztuk Pięknych nigdy ich tego nie nauczono.

Nie kierując się architektoniczną ideą, lecz po prostu swoimi wyliczeniami (opartymi na zasadach rzędzących naszym światem) oraz koncepcją PRZYDATNEGO ORGANU, dzisiajsi INŻYNIEROWIE stosują podstawnie elementy, a komponując je według reguł, budzą w nas architektoniczne emocje i zestrajają dzieło człowieka z porządkiem wszechświata.

Oto amerykańskie silosy i fabryki, wspaniale ZAPOWIEDZI nowej epoki. AMERYKAŃSCY INŻYNIEROWIE MIAZDZĄ SWOIMI OBliczeniami GASNĄCĄ ARCHITEKTURĘ.

BRAMANTE, RAFael

TRZY PRZYPOMNIENIA DLA PANÓW ARCHITEKTÓW

II

POWIERZCHNIA

Bryła ma powierzchnię, która jest podzielona według linii kierunkowych i tworzących bryły i nadaje jej indywidualny charakter.

Architekci boją się dziś geometrycznych podziałów powierzchni.

Wielkie problemy współczesnego budownictwa zostaną rozwiązane dzięki geometrii.

Inżynierowie podporządkowani ścisłym zasadom obowiązującego programu stosują w bryłach linie tworzące i uwydatniające ich kształt. Tworzą przejrzyste, imponujące dzieła plastyczne.

Architektura nie ma nic wspólnego ze „stylami”.

Ludwik xv, Ludwik xiv, Ludwik xvi czy też gotyk są dla architektury tym, czym pióro na głowie kobiety; czasem ładne, lecz nie zawsze; nie są niczym ponadto.

DRUGIE PRZYPOMNIENIE: POWIERZCHNIA

Skoro architektura to przemyślana, bezbłędna, wspaniala gra brył w świetle, zadanie architekta polega na takim ożywieniu powierzchni pokrywających owe bryły, by powierzchnie te nie stały się pasożytami i nie wchłonęły brył z korzyścią dla siebie; a taka jest smutna historia nowoczesności.

Pozostawienie bryle blasku jej kształtu w świetle, lecz z drugiej strony częste podporządkowanie powierzchni funkcjom użytkowym, pociąga za sobą obowiązek znalezienia w narzuconym podziale powierzchni linii tworzących i uwydatniających kształt. Innymi słowy, architektura to dom, świątynia albo fabryka. Powierzchnia świątyni czy fabryki to

przeważnie ściana z otworami na drzwi i okna; otwory te często niszą formę; trzeba z nich uczynić elementy, które ją uwypuklą. Jeśli istotą architektury są kule, stożki i walce, to linie tworzące i uwypuklające te formy stoją u podstaw czystej geometrii. Geometria ta odstrasza jednak

dzisiejszych architektów. Nie mają oni odwagi stworzyć Palazzo Pitti ani rue de Rivoli; budują boulevard Raspail.

Zastosujmy miniejsze obserwacje do obecnych potrzeb: potrzebujemy funkcjonalnie nakreślonych miast o pięknej bryle (planów urbanistycznych). Potrzebujemy ulic, których czystość, funkcjonalność, zgodność z duchem seryjności, wzniósłość intencji i harmonia radowałby umysł i posiadały czar właściwy bytom szczęśliwie urodzonym.

Modelując jednolitą powierzchnię prostej, podstawowej formy, uwydatniamy tym samym konkurencję ze strony bryły: sprzeczność intencji – boulevard Raspail.

Modelując powierzchnię skomplikowanych, zestrojonych ze sobą brył, *modelujemy* bryłę i w niej pozostajemy: rzadki problem – kościół Inwalidów Mansarta.

Problem epoki i współczesnej estetyki – wszystko prowadzi do przywrócenia prostych brył: ulice, fabryki, wielkie sklepy, wszystkie problemy, które pojawią się wkrótce w syntetycznej formie, w ogólnych ujęciach, jakich nie znała żadna wcześniejsza epoka. Powierzchnia podziurawiona z powodów funkcjonalnych powinna zapożyczyć linie tworzące z tych prostych form. Takimi uwydatniającymi elementami są szachownica i krata – jak w amerykańskich fabrykach. Ta geometria budzi jednak strach!

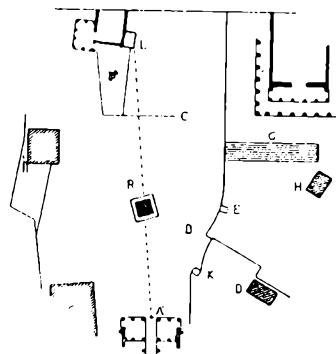
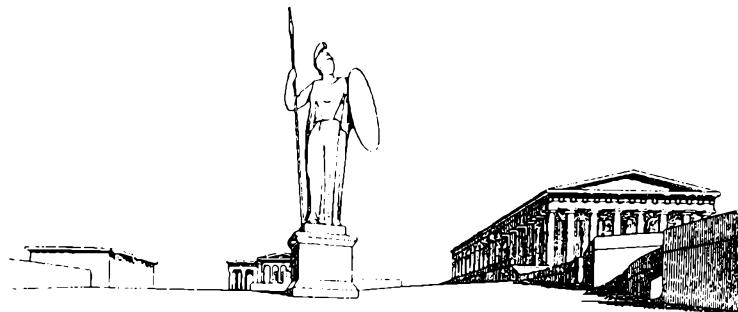
Dzisiejsi inżynierowie nie kierują się żadną ideą architektoniczną, lecz po prostu wymogami narzuconego programu; docierają do tworzących i uwydatniających elementów bryły; wskazują drogę i tworzą dzieła plastyczne, jasne i przejrzyste, dając oczom ukojenie, zaś umysłowi – radość geometrii.

Takie są fabryki, obiecująca zapowiedź nowych czasów.

Dzisiejsi inżynierowie pozostają w zgodzie z zasadami, jakie już dawno stosowali Bramante i Rafael.

Nb. Słuchajmy rad amerykańskich inżynierów. Ale strzeżmy się amerykańskich *architektów*. Dowód:

AKROPOL W ATENACH. Rzut oka na Partenon, Erechtejon i Atenę Partenos od strony Propylejów. Nie należy zapominać, że topografia Akropolu jest bardzo złożona. Różnice poziomów zostały wykorzystane jako potężne cokoły budowli. Falszywe kąty proste tworzą bogaty obraz wywołujący subtelny efekt: asymetryczne bryły budynków tworzą intensywne rytm. Cały widok jest zwarty, elastyczny, nerwowy, przenikliwy i zdecydowany.

TRZY PRZYPOMNIENIA DLA PANÓW ARCHITEKTÓW

III

PLAN

Plan jest generatorem.

Bez planu mamy balagan i arbitralność.

Plan zawiera w sobie istotę doznania.

Wielkie problemy jutra, wynikające z potrzeb zbiorowości, na nowo stawiają kwestię planu.

Nowoczesne życie wymaga, oczekuje nowego planu – dla domu i miasta.

Architektura nie ma nic wspólnego ze „stylami”.

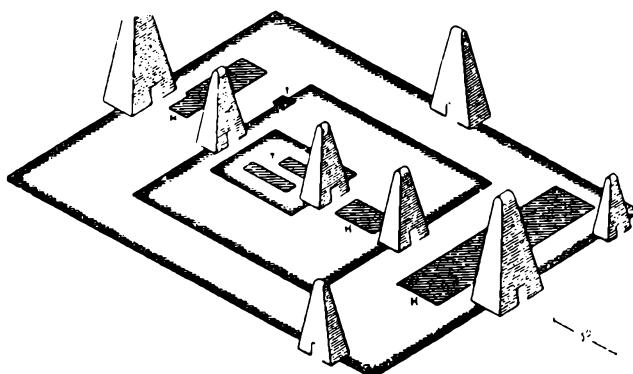
Ze względu na swoją abstrakcyjność wymaga najwyższych umiejętności. Architektoniczna abstrakcja ma tę szczególną, wspaniałą cechę, że zakorzeniając się w nagim fakcie, uduchowia go. Nagi fakt należy do idei dopiero dzięki narzuconemu przez nas порядkowi.

Bryła i powierzchnia to elementy, poprzez które przejawia się architektura. Bryła i powierzchnia są określane przez plan. Plan jest generatorem. Tym gorzej dla tych, którym brakuje wyobraźni!

TRZECIE PRZYPOMNIENIE: PLAN

Plan jest generatorem.

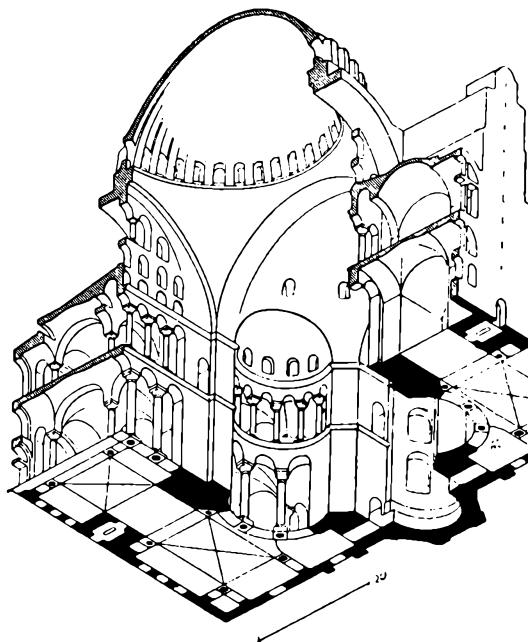
Oko widza porusza się po przestrzeni ulic i domów. Zderza się z wzrastającymi dokoła bryłami. Jeśli bryły te są kształtne i nietknięte żadnymi absurdalnymi interwencjami, jeśli ich układ stanowi jasny rytm,

ŚWIĘTYNIA HINDUSKA. Wieże układają się w kadencję przestrzenną

a nie jakiś niezborny tumult, jeśli relacje między bryłami a przestrzenią opierają się na właściwych proporcjach, oko przekazuje do mózgu spójne sygnały, a umysł wydobywa z nich zadowolenie wyższego rzędu: to architektura.

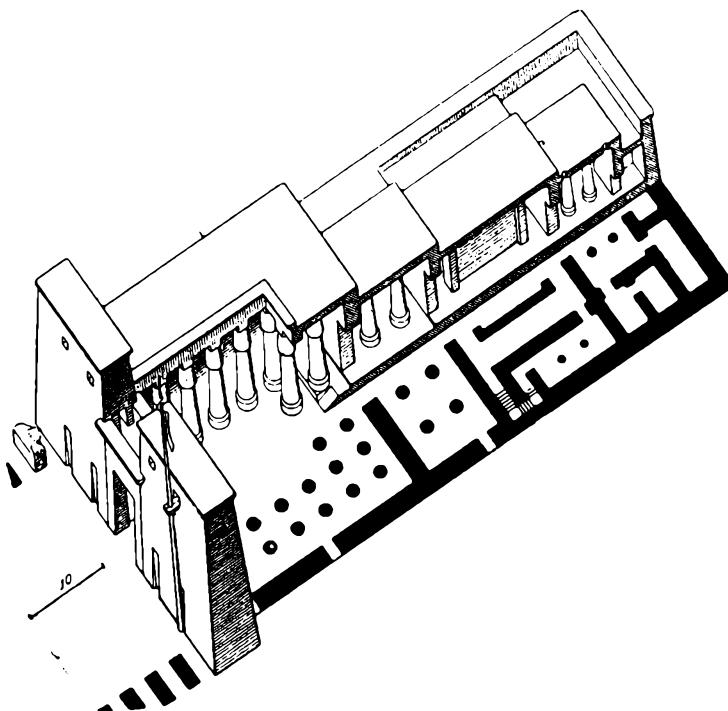
We wnętrzu oko patrzy na rozliczne powierzchnie ścian i sklepień; kopuły decydują o przestrzeni; sklepienia – o powierzchni; filary i ściany dopasowują się do siebie w oparciu o zrozumiałe zasady. Cała struktura wznosi się od podstaw i rozwija według reguły zapisanej na planie: piękne formy, różnorodność form, jedność geometrycznej zasady. Dogłębny przekaz harmonii: to architektura.

HAGIA SOPHIA W KONSTANTYNOPOLU. Plan oddziałuje na całą strukturę; prawa geometryczne i ich modulowe kombinacje są obecne we wszystkich częściach budynku

U podstaw jest plan. Bez planu nie ma wzniósłości intencji i wyrazu, nie ma rytmu, bryły ani spójności. Bez planu jest tylko nieznośne dla człowieka doznanie bezkształtności, ubóstwa, chaosu i arbitralności.

Plan wymaga niezwykle aktywnej wyobraźni. Wymaga też ogromnie surowej dyscypliny. Plan określa wszystko; jest decydującym momentem. Plan nie ma być ładnym rysunkiem jak oblicze Madonny; to surowa

ŚWIĘTYNA W TEBACH. Plan zorganizowany wokół osi prowadzącej od wejścia: aleja sfinksów, pylon, podwórze z perystylem, sanktuarium

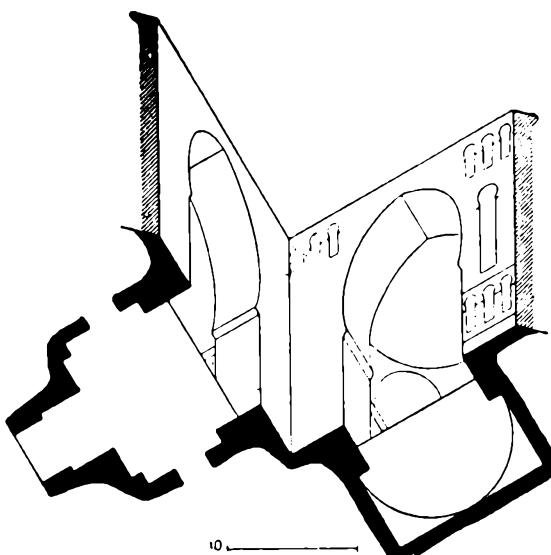
abstrakcja; jedynie sucha algebraizacja. Praca matematyka pozostaje wszakże jedną z najdonioślejszych aktywności ludzkiego umysłu.

Uporządkowanie to dostrzegalny rytm, który w taki sam sposób reaguje na każdą istotę ludzką.

Plan niesie w sobie określony, podstawowy rytm: dzieło rozwija się wszerz i wzwyż według opisu, a ta sama zasada prowadzi od rzeczy podstawowych do bardziej złożonych. Jedność zasady to zasada dobrego planu: prosta zasada, którą można przekształcać w nieskończoność.

Rytm to stan równowagi oparty na prostych bądź złożonych symetriach albo na zręcznych kompensacjach. Rytm to równanie: niwelacja (symetria, powtórzenie) (egipskie i hinduskie świątynie); kompensacja (ruch

przeciwieństw) (*Akropol w Atenach*); modulacja (rozwijanie wstępniego pomysłu plastycznego) (*Hagia Sophia*). Wszystko to przykłady całkowicie odmiennych reakcji na człowieka mimo wspólnego celu, jakim jest rytm będący stanem równowagi. Stąd tak zadziwiająca różnorodność wielkich epok – różnorodność wynikająca z architektury, a nie z ornamentyki.

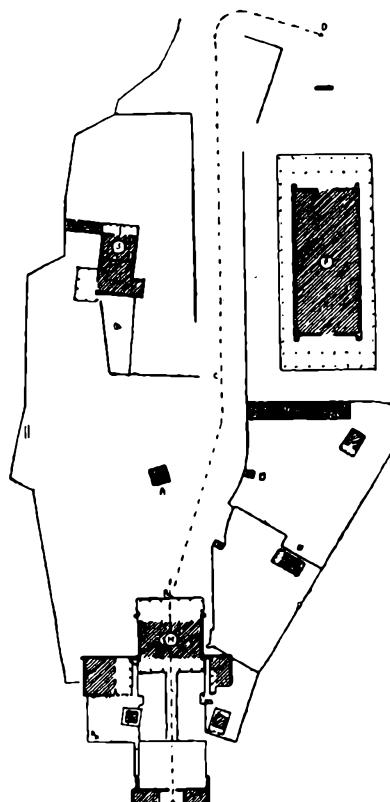

PALAC W AMMANIE (obecnie Jordania)

Plan niesie w sobie istotę doznania.

Już sto lat temu utraciliśmy jednak zmysł planu. Wielkie problemy jutrzejszego świata, wynikające ze zbiorowych potrzeb, oparte na statystykach i rozwiązywane za pomocą wyliczeń, stawiają na nowo kwestię planu. Kiedy zrozumiemy, że na zarys miasta trzeba spojrzeć jak najszerzej, wkroczymy w okres nieznany jeszcze żadnej epoce. Miasta będzie trzeba obmyślać i wytyczać tak rozlegle, jak to czyniono ze wschodnimi świątyniami, z kościołem Inwalidów czy z Wersalem za Ludwika XIV.

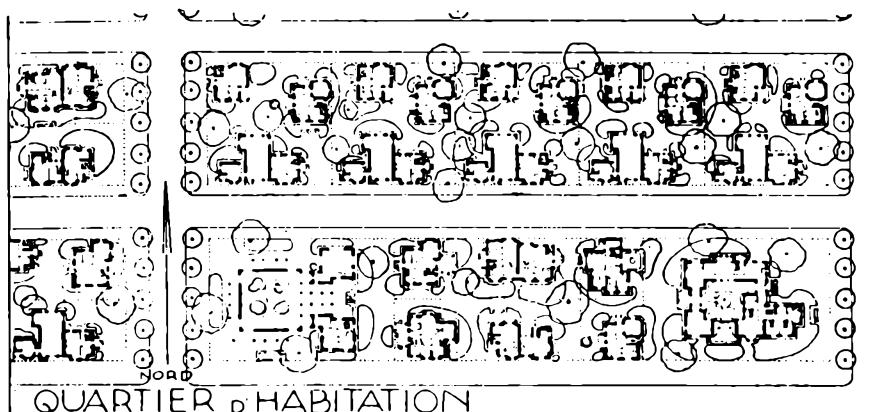
Technika naszych czasów – technika finansowa i technika budowlana – jest gotowa sprostać temu zadaniu.

AKROPOL W ATENACH. Pozorny chaos planu może zwieść tylko laika. Równowaga weale nie jest płytka. Determinuje ją słynny pojazd ciągnący się od Pireusu po Pentelikon. Plan powstał z myślą o rozległym widoku: osie podążają za doliną, a fałszywe kąty proste to dzieło wielkiego reżysera. Skala z Akropolem i jego murami oporowymi jest widoczna z daleka, jako całość. Przy całej różnorodności planów wszystkie budynki spójnie łączą się ze sobą.

Tony Garnier wspierany w Lyonie przez Herriota zaprojektował miasto przemysłowe. To próba uporządkowania i sprzężenia rozwiązań użytkowych z rozwiązaniami plastycznymi. Jednocząca reguła rozmieszcza we wszystkich dzielnicach miasta ten sam zestaw podstawowych brył i dostosowuje kształt przestrzeni do praktycznych potrzeb oraz poetyckiego zmysłu architekta. Niezależnie od opinii na temat relacji między poszczególnymi strefami tego przemysłowego miasta doświadczamy tam

dobroczynnego działania porządku. Tam, gdzie panuje porządek, rodzi się dobrobyt. Dzięki trafnemu podziałowi gruntów nawet robotnicze dzielnice mieszkaniowe zyskują wysoce architektoniczny wymiar. Takie są konsekwencje planu.

TONY GARNIER. Dzielnica mieszkaniowa należąca do miasta przemysłowego. W swoim ważnym studiu o mieście przemysłowym Tony Garnier założył istnienie postępu społecznego, dzięki któremu pojawiłyby się środki *naturalnej rozbudowy* miast: w jego ujęciu społeczeństwo może swobodnie dysponować ziemią. Dom dla każdej rodziny; połowę terenu zajmują budynki, druga połowa jest własnością ogółu i rosną na niej drzewa; nie ma plotów. Od tej pory miasto można przemierzać w każdym kierunku, niezależnie od ulic, wzdłuż których musiał dotąd chodzić pieszy. Ziemia w mieście jest jakby wielkim parkiem. (Garnierowi można zarzucić jedno. Zaprojektował słabo zaludnione dzielnice w centrum miasta).

W obecnym stanie oczekiwania (nowoczesny urbanizm jeszcze się nie narodził) najpiękniejszymi dzielnicami naszych miast powinny być dzielnice fabryczne, w których kwestia wielkości i stylu – geometria – wynika z samego postawienia problemu. Jak dotąd brakowało i wciąż brakuje planu. Wspaniały porządek panuje wewnętrz hal oraz warsztatów, decyduje o strukturze maszyn i kieruje ich ruchami, wpływa na każde działanie brygad; okolice toną jednak w nieczystościach, a o rozmieszczeniu budynków decydowano za pomocą sznura i ekierki, przez co brakuje im spójności, ich rozbudowa zaś jest bezcelowa, kosztowna i niebezpieczna.

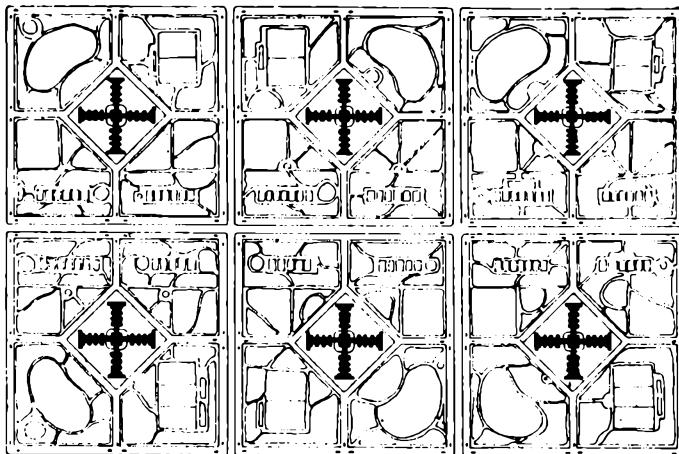
Wystarczyły plan. Plan wystarczy. Do zrozumienia tego doprowadzą nas zbyt liczne błędy.

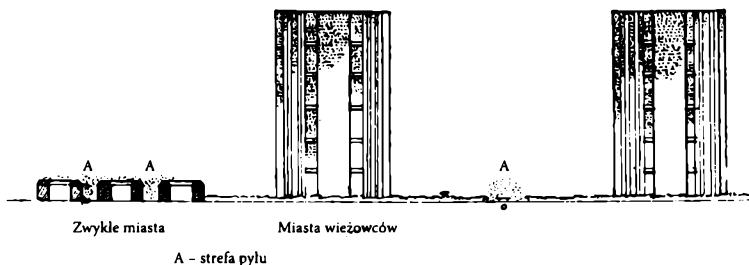
TONY GARNIER. Przejścia między domami w dzielnicy mieszkaniowej

TONY GARNIER. Ulica w dzielnicy mieszkaniowej

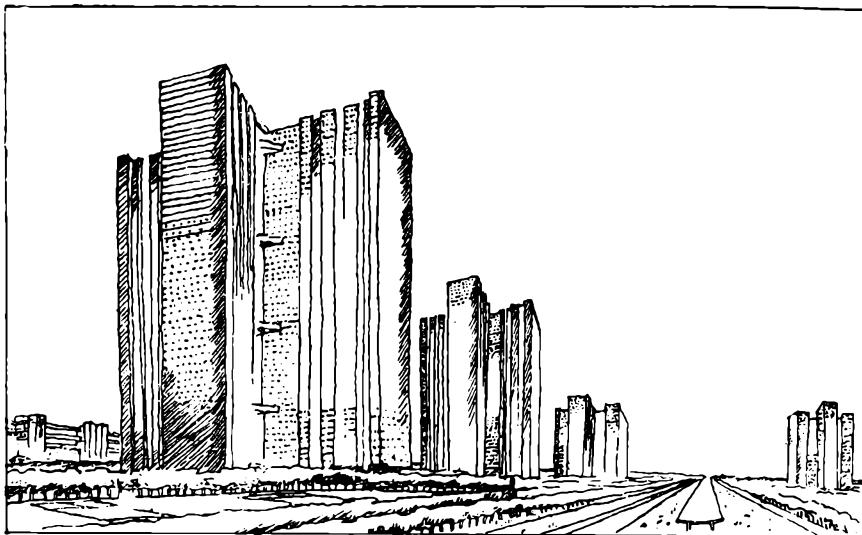

LE CORBUSIER, 1920. **MIASTA WIEŻOWCÓW.** Propozycja podziału gruntów: sześćdziesiąt pięter wysokości, 220 metrów; odległość między wieżami – od 250 do 300 metrów (równa szerokości ogrodu de Tuileries). Szerokość wież: od 150 do 200 metrów. Mimo rozległych parków gęstość zaludnienia wzrasta pięciu- lub dziesięciokrotnie. Wydaje się, że budowle takie powinny być przeznaczone wyłącznie pod biura, a więc budowane w centrach wielkich miast, gdzie rozładowaliby ruch na wielkich arteriach; życie rodzinne z trudem przystosowałoby się do wspaniałego mechanizmu wind. Liczby są oszałamiające, bezlitosne, wspaniale: gdyby na każdego pracownika przypadalo 10 metrów kwadratowych, w drapaczu chmur szerokim na 200 metrów zmieściłoby się 40 tysięcy osób. Zamiast konstruować wąskie ulice w centrum Paryża, Haussmann powinien był wyburzyć całe dzielnice i ustawić je w pionie; potem mógłby stworzyć parki piękniejsze od królewskich

MIASTA WIEŻOWCÓW. Przekrój ten pokazuje z jednej strony halas, pył i smród, w którym duszą się współczesne miasta. Z drugiej strony oddalone od siebie wieżowce, stojące w zdrowym powietrzu pośród zieleni. Całe miasto jest pokryte zielenią

Auguste Perret stworzył kiedyś to określenie: miasto wieżowców. Błyskotliwy epitet, który rozbudził w nas poetę. Słowo, które zabrzmiął

LE CORBUSIER, 1920. MIASTA WIEŻOWCÓW. Wieżowce wznoszą się pośród ogrodów oraz kortów do tenisa i boisk piłki nożnej. Wielkie arterie z podwyższoną jezdnią umożliwiają przemieszczanie się w różnym tempie: wolnym, szybkim i superszybkim

we właściwym czasie, gdyż zjawisko to jest nieuchronne! W „wielkim mieście” bez naszej wiedzy wylega się plan. Może być gigantyczny, gdyż wielkie miasto to potężny przypływ. Czas odrzucić obecny układ naszych miast, ciżbę stłoczonych kamienic, splot wąskich, hałaśliwych ulic, pyłu i smrodu benzyny – cały ten brud wchodzi oknami do płuc naszych domów. Wielkie miasta stały się zbyt gęste, by mogły być bezpieczne dla mieszkańców, a zarazem nie są dość gęste, by zaspokoić potrzeby „finansjery”.

Wychodząc od kluczowego osiągnięcia budowlanego, jakim jest amerykański drapacz chmur, wystarczyłoby zebrać w paru oddalonych od siebie punktach tę wyjątkowo gęstą populację i wznieść potężne, sześćdziesięciopiętrowe konstrukcje. Żelbet i stal pozwalają na takie wyczyny, a przede wszystkim umożliwiają taką konstrukcję fasad, że wszystkie okna wychodzą na niebo: odtąd podwórza nie będą już konieczne. Od czternastego piętra mamy absolutny spokój, czyste powietrze.

W takich wieżowcach, które dadzą schronienie pracy duszącej się dotąd w gęsto zabudowanych osiedlach i na przepełnionych ulicach, wszystkie usługi – tak jak w udanym eksperymencie amerykańskim –

znajdą się w jednym miejscu, co będzie funkcjonalne, pozwoli zaoszczędzić czas i siłę, a tym samym przyniesie upragniony spokój. Wieżowce te postawione z dala od siebie wysokością zastępują to, co do tej pory rozmieszczałyśmy w poziomie; pozostawiają rozległą przestrzeń, tak odległą od rojnych, hałaśliwych bulwarów i szybkiego ruchu. U stóp wieżowców znajdują się parki; całe miasto porasta zieleń. Wieżowce są ustawione wzduż imponujących alei; to naprawdę architektura godna naszych czasów.

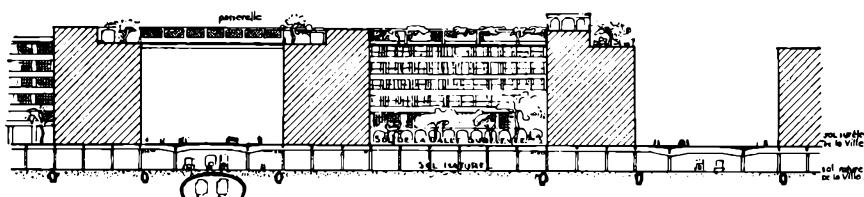
Auguste Perret wyraził zasadę miasta wieżowców słowami; nie narysował jej (1). Udał natomiast wywiadu dziennikarzowi pisma „L’Intransigeant” i pozwolił sobie wykroczyć swoją koncepcją poza rozsądne granice. Okrył tym samym zdrową ideę powłoką niebezpiecznego futuryzmu. Dziennikarz odnotował, że wieże łączą się ze sobą za pomocą potężnych mostów. W jakim celu, skoro arterie komunikacyjne znajdują się daleko od domów, a ludzie odpoczywający w parkach, pośród drzew sadzonych w kwinkunksy, na trawnikach i placach zabaw, nie mieliby ochoty bez celu przechadzać się po kładkach przyprawiających o zawrót głowy? Według dziennikarza miasto stałoby na niezliczonych słupach z żelbetu, które dźwigałyby ulice zawieszone na wysokości dwudziestu metrów (czyli sześciu pięter). Słupy te pozwolilyby uzyskać pod miastem olbrzymią przestrzeń, na której można by swobodnie kłaść rury wodne, gazowe i ściekowe – miejskie trzewia. Plan nie został naszkicowany, a bez planu idea nie mogła się rozwinąć.

Dawno temu przedstawiłem Auguste’owi Perretowi tę koncepcję słupów i w tamtej postaci nie była ona tak imponująca; mogła jednak odpowiadać faktycznym potrzebom. Brała pod uwagę istniejące miasta, takie jak dzisiejszy Paryż. Zamiast kopać w głąb i budować rozległe fundamenty, nieustannie drążyć ziemię, by przeprowadzać pod ulicami (syzyfowa praca) rury wodne i gazowe, ścieki i metro, by potem bez przerwy je remontować, moglibyśmy budować nowe dzielnice nad powierzchnią ziemi, a fundamenty zostałyby zastąpione odpowiednią

(1) Wykonując w 1920 roku te szkice, miałem zamiar przedstawić ideę Auguste’go Perreta. Publikacja jego szkiców w „L’Illustration” w sierpniu 1922 roku ujawniła odmienną koncepcję.

liczbą betonowych słupów; mieściłyby się na nich partery budynków, a na nadwieszeniu – chodniki i ulice.

W uzyskanej w ten sposób przestrzeni o wysokości od czterech do sześciu metrów jeździłyby ciężarówki, a metro zastąpiłoby uciążliwe tramwaje, zatrzymując się dokładnie pod budynkami mieszkalnymi. Otrzymalibyśmy sieć komunikacyjną niezależną od ulic, przeznaczonych dla pieszych i szybkich samochodów – sieć o własnej strukturze, niezależnej od umiejscowienia domów: regularny las filarów, wśród których

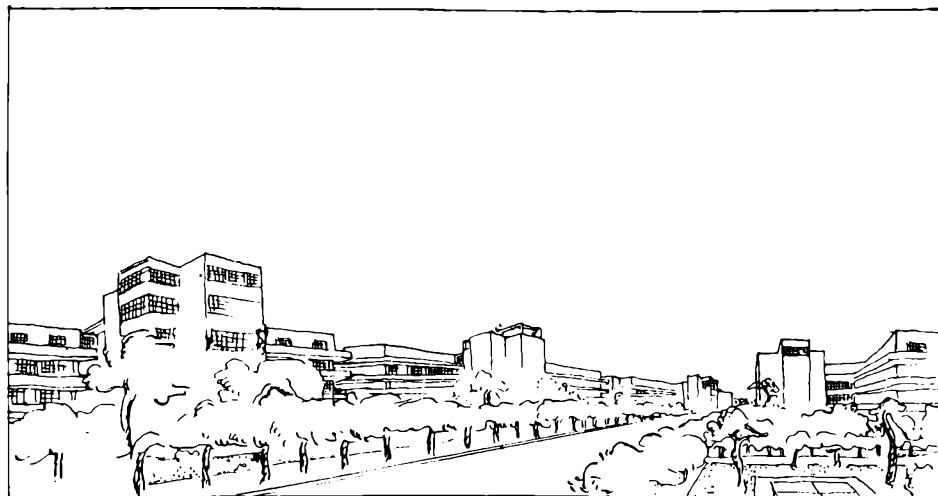

LE CORBUSIER, 1915. Miasta na słupach. Podłożo miasta wznosi się na cztero- lub pięciometrowych słupach służących za fundamenty domów. Jest ono swego rodzaju płytą wypadową, a ulice i chodniki są czymś w rodzaju mostów. Pod tą płytą mieszą się bezpośrednio dostępne organy, dotyczące ukrywane pod ziemią i niedostępne – woda, gaz, prąd, telefon, poczta pneumatyczna, ścieki, ogrzewanie itd. (1)

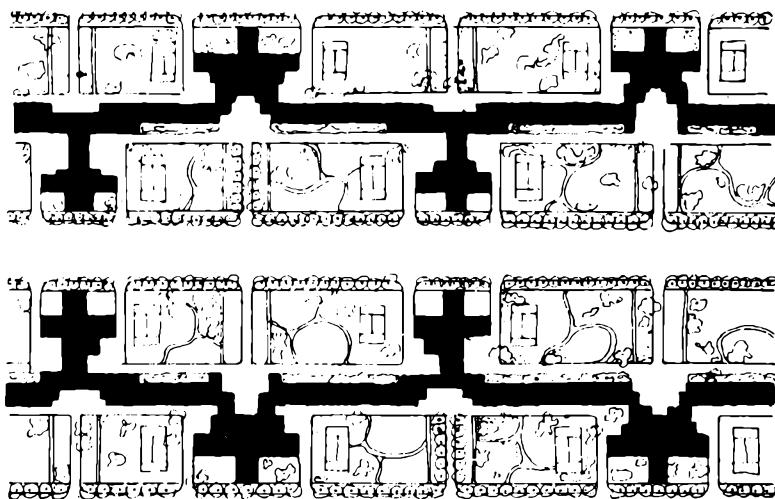
miasto rozwoiłoby towary i żywność, gdzie wykonywano by wszystkie powolne i ciężkie roboty, tak utrudniające dziś komunikację.

Kawiarnie, miejsca relaksu itp. nie byłyby już ową pleśnią, która zarasta chodniki: zostałyby przeniesione na dachowe tarasy, podobnie jak luksusowe sklepy (czyż jest logiczne, że cała powierzchnia miasta pozostaje bezużyteczna, zastrzeżona dla dialogu gwiazd z dachówkami?). Krótkie kładki przerzucone nad zwykłymi ulicami zapewniałyby komuni-

(1) „Intransigeant”, 25 listopada 1924 roku: Przedłużenie boulevard Haussmann. Chodzi nie tylko o metro i podwójny rząd masywnych kamienic, lecz także o owe galerie w stylu angielskim, które wydrąży się pod każdym chodnikiem, by pomieścić tam kanalizację. Galerie będą dość szerokie i wysokie, by swobodnie mogli się po nich poruszać robotnicy zajmujący się elektrycznością, sprężonym powietrzem, telekomunikacją itd., zaś te, w których pójdu przewody do latarni gazowych, zostaną pokryte ruchomymi płytami, dzięki czemu najdrobniejsza awaria, wyciek czy przerwanie jednej z żył, jednego z nerwów tej szczególnej dzielnicę nie będzie wymagało gigantycznej laparotomii, przez którą na połowie ulicy zalegają wewnętrzności spod chodnika. j.l.

LE CORBUSIER, 1920. Ulice z wycofanymi domami. Obszerne, nasłonecznione przestrzenie, na które wychodzą mieszkania. Ogrody i place zabaw tuż przy domach. Gladkie fasady z wielkimi oknami. Gra cieni powstaje dzięki kolejnym uskokom. Widok wzbogacony rozmachem konturów i roślinnością na geometrycznych fasadach. Podobnie jak w przypadku miast wieżowców, chodzi tu, rzecz jasna, o potężne przedsięwzięcia finansowe, obejmujące budowę całych dzielnic. Podobne konsorcja, działające na mniejszą skalę, istniały już przed wojną. Jeden architekt wytyczy całą ulicę; jedność, wielkość, godność, oszczędność

LE CORBUSIER, 1920. Ulice z wycofanymi domami

kację w tych nowych, odzyskanych dzielnicach, przeznaczonych do odpoczynku pośród kwiatów i zieleni.

Koncepcja ta była, ni mniej ni więcej, jak potrojeniem czynnej powierzchni miasta; możliwa do realizacji, odpowiadała potrzebie, była tańsza i zdrowsza od dzisiejszego błędzenia po omacku. Zdrowa w starych ramach naszych miast, tak jak zdrowa będzie koncepcja miast wieżowców w przyszłych miastach.

Oto jeszcze jeden układ ulic pociągający za sobą zupełnie nowy podział gruntów i wychodzący naprzeciw radykalnej reformie domów czynszowych; ta nieuchronna reforma wynikająca ze zmiany użytkowania mieszkań, domaga się nowych planów budynków mieszkalnych i całkowicie nowej organizacji usług, odpowiadającej życiu w wielkim mieście. Tutaj także plan jest generatorem; bez niego panują ubóstwo, chaos i arbitralność (2).

Zamiast kreślić miasta według schematu kwartału z wąskim rowkiem ulic poprowadzonych wśród siedmiopiętrowych kamienic, które ustawione prostopadle do drogi gnieżdżą w sobie cuchnące podwórza, duszne, ciemne nory, wytyczylibyśmy na tej samej powierzchni i przy tej samej gęstości zaludnienia grupy domów wycosanych, opłatające główne aleje. Zamiast podwórzy – mieszkania otwierające się z każdej strony na światło i powietrze, wychodzące nie na rachiticzne drzewa dzisiejszych bulwarów, lecz na trawniki, place zabaw i bogate ogrody.

Szczyty tych grup byłyby regularnymi punktami na długich alejach. Te wycosania stwarzałyby grę światła i cienia sprzyjającą architektonicznej ekspresji.

Budowle z żelbetu zrewolucjonizowały budowlaną estetykę. Zastępując dach tarasami, żelbet prowadzi do nowej, nieznanej dotąd estetyki płaszczyzn. Umożliwia występy i uskoki, które tworzą cienie i półcienie, i to nie w porządku pionowym, z góry na dół, lecz poziomym, od lewej do prawej.

To kluczowa zmiana w estetyce płaszczyzny; jeszcze jej nie odczuliśmy; warto by pomyśleć o niej teraz, projektując rozbudowę miast (3).

(2) Zob. dalej: *Domy seryjne*.

(3) Kwestią tą zajmiemy się w przygotowywanej książce zatytułowanej *Urbanisme* (opublikowanej w 1925 roku).

Jesteśmy na etapie konstruowania nowych warunków społecznych i ekonomicznych oraz przystosowywania się do nich. *Przechodzimy trudny moment*, a na drogę wielkiej tradycji możemy wrócić jedynie poprzez całkowitą rewizję aktualnych rozwiązań, określając nowe podstawy konstrukcyjne oparte na logice.

W architekturze dawne podstawy konstrukcyjne są martwe. Prawdę architektury odnajdziemy dopiero wtedy, gdy nowe podstawy staną się logicznym punktem wyjścia dla wszelkich dokonań architektonicznych. Wydaje się, że przez najbliższe dwudziestolecie będziemy zajmować się tworzeniem tych podstaw. Będzie to okres wielkich problemów, analiz i eksperymentów, a także wielkich przewrotów estetycznych, wypracowywania nowej estetyki.

Należy zająć się *planem* - kluczem tej ewolucji.

LE CORBUSIER I PIERRE JEANNERET. Ogród na tarasie dachowym willi w Auteuil

Ilustracje nr 1, 2, 3, 4, 5, 6 w tym rozdziale pochodzą z: A. Choisy, *Histoire de l'architecture*, Paris, Baranger, 1899. Ilustracje 7, 8 i 9 pochodzą z: T. Garnier, *La cité industrielle*, Paris, Vincent, 1918

PORTE SAINT-DENIS (Blondel)

LINIE KOMPOZYCYJNE

O nieuchronnych narodzinach architektury.

Obowiązek porządku. Linia kompozycyjna to zabezpieczenie przed arbitralnością. Rodzi zadowolenie umysłu.

Linia kompozycyjna to środek, nie recepta. Jej wybór i sposoby wyrazu są integralną częścią tworzenia architektury.

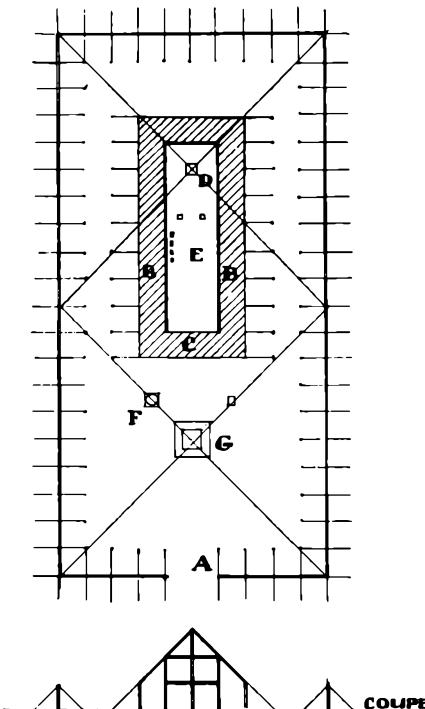
Człowiek pierwotny zatrzymuje wóz, postanawia, że tu będzie jego ziemia. Wybiera polanę, wycina pobliskie drzewa, wyrównuje teren; wytycza drogę do rzeki albo do współplemieńców, których właśnie opuścił; wbija kołki pod namiot. Wokół stawia ogrodzenie, w którym znajdują się drzwi. Droga jest na tyle prosta, na ile pozwalały na to narzędzia, ręce i czas. Kołki namiotu są ułożone w kwadrat, sześciokąt lub ośmiokąt. Ogrodzenie tworzy czworobok o czterech równych, prostych kątach. Drzwi chaty znajdują się na osi zagrody, a drzwi zagrody – naprzeciw drzwi chaty.

Członkowie plemienia postanawiają zbudować siedzibę dla swojego boga. Umieszczają ją w specjalnie zaaranżowanej przestrzeni, w solidnej chacie, pod którą wbijają kołki ułożone w kwadrat, w sześciokąt, w ośmiokąt. Otaczają chatę solidnym plotem i wbijają kołki, do których będą przytwierdzone odciągi wysokich słupów ogrodzenia. Wyznaczają przestrzeń dla kapłanów i stawiają ołtarz wraz z naczyniami ofiarnymi. W ogrodzeniu wybijają bramę na osi wejścia do sanktuarium.

Spójrzmy na szkic tej chaty i sanktuarium w książce do archeologii: to plan domu, plan świątyni. Tego samego ducha znajdziemy w domu w Pompejach. A także w świątyni luksorskiej.

Nie istnieje człowiek pierwotny; istnieją pierwotne metody. Idea jest stała, od samego początku.

Zwróćmy uwagę, że planami tymi rządzi prosta matematyka. Miarowość. *Miara* decyduje o wszystkim – o konstrukcji, o wysiłku, o solidności i użyteczności działania. Miarą było dla budowniczego to, co wydawało mu się najłatwiejsze, najtrwalsze – narzędzie, które najtrudniej było zniszczyć: krok, stopa, łokieć, palec.

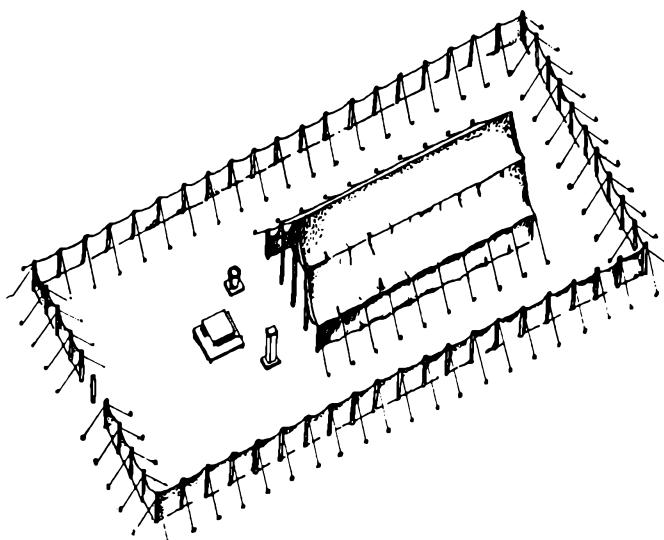
ŚWIĘTYNIA PIERWOTNA

- A. Wejście
- B. Portyk
- C. Perystyl
- D. Sanktuarium
- E. Narzędzia kultu
- F. Naczynia ofiarne
- G. Ołtarz

Abi poprawnie budować, użyć właściwej siły, działać sprawnie i użytecznie, budowniczy zdjął miarę, obrał pewien moduł, *uregulował swoją pracę*, ustanowił pewien porządek. Las dokoła niego jest żywiołem ze swoimi lianami, kolcami i pniami, które mu przeszkadzają i udaremniają ludzkie wysiłki.

Budowniczy zaprowadził porządek za pomocą miary. Do mierzenia użył swoich kroków, stopy, łokcia i palca. Narzucając porządek stopy i ramienia, stworzył moduł regulujący całe dzieło; i dzieło to odpowiada jego wielkości, potrzebom i wygodom – *jest na jego miarę*. Jest na miarę człowieka. Jest z nim zestrojone: to sprawa zasadnicza.

Decydując jednak o kształcie zagrody, o kształcie chaty, położeniu ołtarza i wyposażenia, instynktownie wybrał kąty proste, osie, kwadrat, koło. Aby mieć poczucie tworzenia, nie mógł robić inaczej. Osie, koła i kąty proste są bowiem geometryczną prawdą, zjawiskami, które nasze oko potrafi zmierzyć i rozpoznać; w przeciwnym razie mieliby-

ŚWIĘTYNA PIERWOTNA

śmy do czynienia z przypadkiem, anomalią, arbitralnością. Geometria to ludzka mowa.

Ustalając jednak odległość między przedmiotami, budowniczy wymyślił rytm – rytm wyczuwalne wzrokowo, których wzajemne relacje są jasne. U zarania rytm te są ruchem człowieka. Nieuchronnie, niejako organicznie rozbrzmiewają one w człowieku, według tej samej zasady, która każe dzieciom, starcom, dzikusom i ludziom wykształconym rysować złoty podział.

Moduł decyduje o mierze i spójności; linia regulująca buduje i zadowala.

* * *

Czy większość architektów nie zapomniała dziś, że wielka architektura stoi u źródeł ludzkości i jest bezpośrednią pochodną ludzkich instynktów?

Kiedy patrzymy na domki na paryskich przedmieściach, na wille na wydmach w Normandii, na współczesne bulwary i wystawy międzynarodowe, czyż nie mamy wrażenia, że ich architekci to istoty nieludzkie, niemające nic wspólnego z porządkiem, z naszym życiem i że pracują na rzecz innej planety?

Nauczono ich bowiem dziwnego zawodu, który polega na wymaganiu od innych – murarzy, cieśli i stolarzy – istnych cudów w dziedzinie wytrwałości, troskliwości i sprawności przy montowaniu i umacnianiu elementów (dachów, ścian, okien, drzwi itd.), które mają się nijak do siebie, i na dobrą sprawę ich celem wecale nie jest użyteczność.

* * *

Nielicznych, którzy pojęli naukę człowieka pierwotnego, a przez to utrzymują, że istnieje coś takiego jak linie kompozycyjne, na razie powszechnie uważa się za niebezpiecznych nudziarzy, nicrobów, nieudaczników, tępaków i obstrukcjonistów: „Swoimi liniami kompozycyjnymi zabijacie w yobraźnię, koronujecie gotową receptę”.

- Przecież wszystkie poprzednie epoki stosowały to niezbędne narzędzie.
- Bzdura, to wy je wymyśliliście, umysłowi maniacy!
- Ależ istnieją dowody w przeszłości, dokumenty ikonograficzne, stele, płyty, rysunki na skalach, pergaminy, manuskrypty, druki...

* * *

Architektura to pierwszy przejaw tego, jak człowiek stwarzał swój świat, jak stwarzał go na obraz natury, wpisując się w jej prawa, w prawa rządzące naturą, naszym światem. Prawa ciążenia, statyki, dynamiki narzucają się poprzez *reductio ad absurdum*: stać albo runąć.

Suwerenny determinizm wyjaśnia na naszych oczach twory przyrody i daje nam pewność, jaka cechuje rzecz zrównoważoną i racjonalnie wykonaną, rzecz opartą na nieskończonych modułach, ewolucji, różnorodności i jedności.

Podstawowe prawa fizyki są proste i nie ma ich wiele. Prawa moralne są proste i nie ma ich wiele.

* * *

Współczesny człowiek w kilka sekund perfekcyjnie wygładza deskę za pomocą strugarki. Dawniej człowiek dość skutecznie wygładzał deskę za pomocą hebla. Człowiek pierwotny nieudolnie ciosał deskę krzemieniem lub nożem. Człowiek pierwotny, by ułatwić sobie pracę, używał modułu i linii regulujących. Grek, Egipcjanin, Michal Anioł i Blondel stosowali linie

kompozycyjne do doskonalenia swoich dzieł, ku zadowoleniu swojego zmysłu artystycznego i myśli matematycznej. Dzisiejszy człowiek nie stosuje niczego i buduje boulevard Raspail. Głosi za to, że jest wyzwolonym poetą i wystarczy mu instynkt; ten wyraża się jednak tylko poprzez sztuczki wyuczone w szkole. To liryk spuszczony z lańcucha z jarzmem na szyi, który coś tam wie, lecz ani tego nie wymyślił, ani tego nie kontroluje – to ktoś, kto w toku nauki utracił szczerą, istotną energię dziecka niestrudzenie pytającego: „dlaczego?”.

* * *

Linia kompozycyjna to zabezpieczenie przed arbitralnością; to weryfikacja akceptująca każdą gorliwą pracę, szkolna próba dziewiątkowa, matematyczne c.b.d.o.

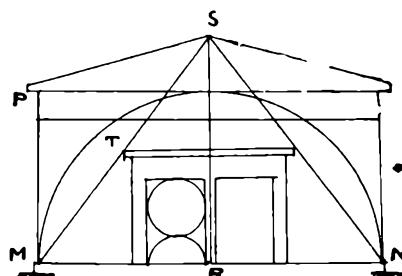
Linia kompozycyjna zaprowadza porządek umysłowy, który prowadzi do poszukiwania pomysłowych, harmonijnych relacji. Przydaje dziełu eurytmii.

Linia kompozycyjna tworzy tę zmysłową matematykę, rodząc zauważalne poczucie porządku. Wybór linii kompozycyjnej ustala podstawową geometrię dzieła; wyznacza więc jedno z podstawowych wrażeń. Wybór linii kompozycyjnej to jeden z decydujących momentów inspiracji, jedno z kluczowych działań architektury.

* * *

Oto linie kompozycyjne, które posłużyły do stworzenia pięknych rzeczy i będące przyczyną, dla której rzeczy te są piękne:

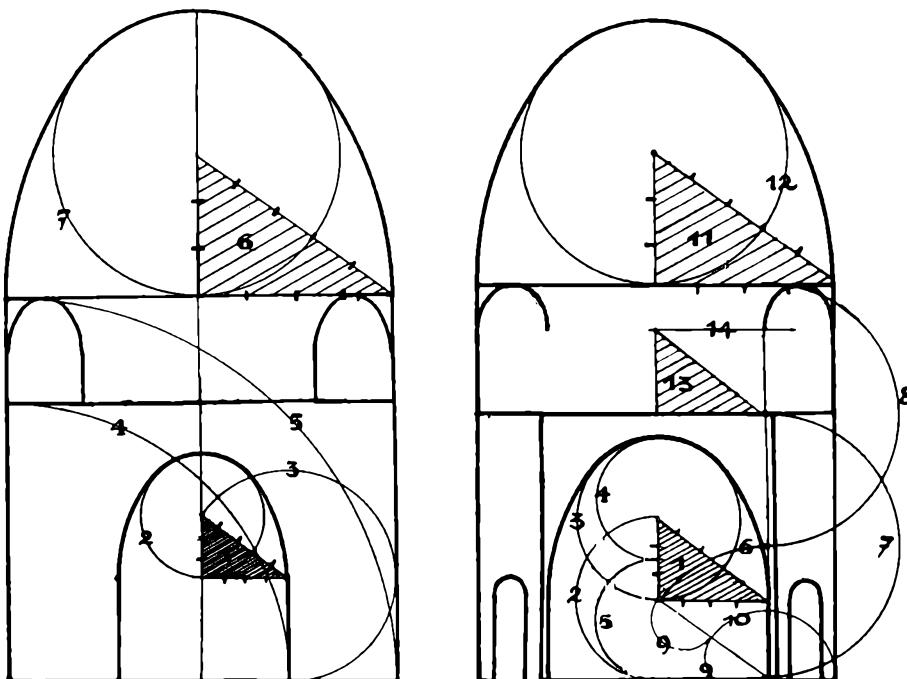
KOPIA JEDNEJ Z MARMUROWYCH PŁYT W PIREUSIE:

Fasada arsenalu w Pireusie

Fasadę arsenalu w Pireusie określa kilka prostych podziałów ustalających stosunek podstawy do wysokości, wyznaczających miejsce drzwi oraz ich rozmiar w ścisłej relacji do proporcji fasady.

RYSUNEK Z KSIĄŻKI DIEULAFOY:

Zarys kopuł achemenidzkich

Wielkie kopuły achemenidzkie to jedno z najsubtelniejszych dokonań geometrii. Po dostosowaniu koncepcji kopuły do lirycznych potrzeb tego rodu i jego czasów, a także do statycznych zasad konstrukcyjnych, linia kompozycyjna koryguje, modyfikuje, ustala i harmonizuje wszystkie części z jednoczącą zasadą trójkąta 3:4:5, która rozwija się od portyku aż po szczyt sklepienia.

Zarys kopuł achemenidzkich

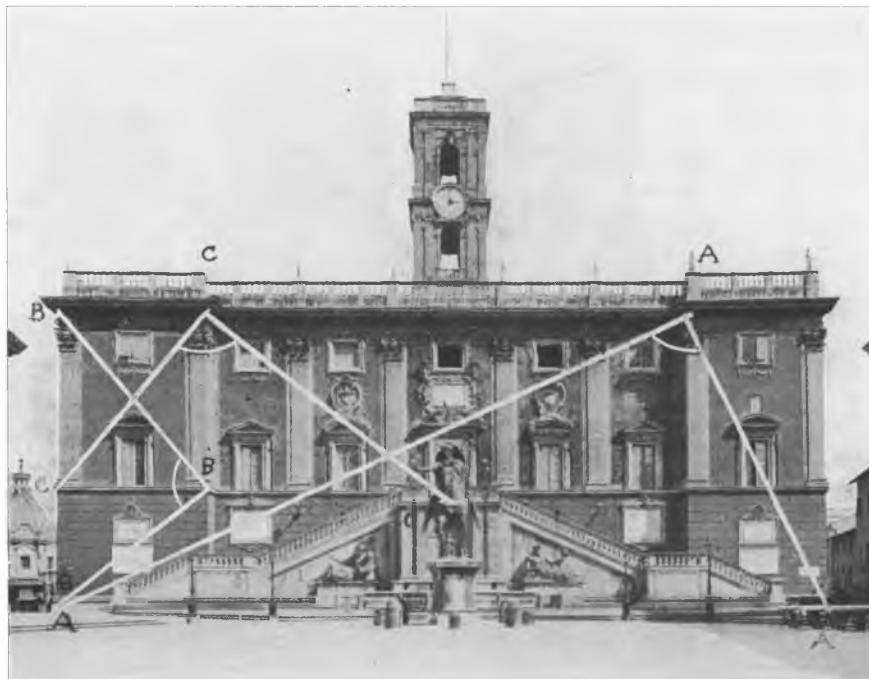
MIARY NA KATEDRZE NOTRE-DAME W PARYŻU

Główna płaszczyzna katedry opiera się na kwadracie i kole (I).

LINIE NA FOTOGRAFII KAPITOLU

Kąt prosty dowodzi zamiarów Michała Anioła, gdyż ta sama zasada rządzi głównymi podziałami pawilonów i części środkowej, detalami pawilonów, nachyleniem schodów, miejscem okien, wysokością cokolub.

(I) W przypadku katedry Notre-Dame i Porte Saint-Denis trzeba wziąć poprawkę na zmiany na najwyższym poziomie wprowadzone przez urzędników miejskich.

Kapitol w Rzymie

Budynek wzniesiony w tym miejscu, którego powierzchnia pozostała w ścisłym związku z bryłą i otaczającą przestrzenią, jest zwarty, skupiony i jednolity, w całości wyraża to samo prawo, staje się masywny.

FRAGMENT KOMENTARZY BLONDELA NA TEMAT PORTE SAINT-DENIS

(Zob. początek rozdziału):

Ustalono podstawową bryłę, naszkicowano otwór. Przemożna linia kompozycyjna oparta na potrójnym module dzieli całą bramę, dzieli wysokość i szerokość budowli na części, porządkuje całość według tej samej liczby.

PETIT TRIANON:

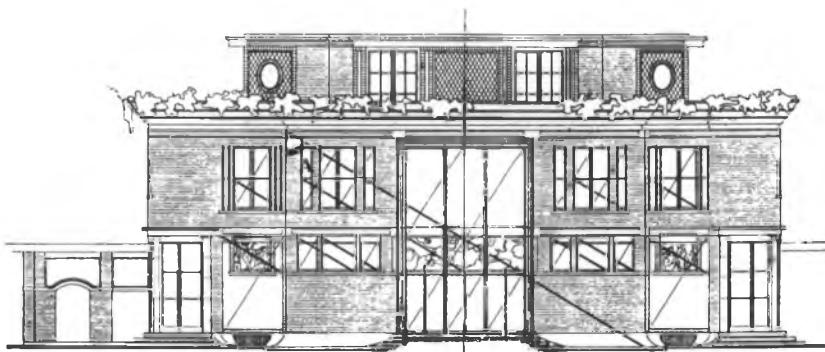

Petit Trianon w Wersalu

Miejsca kąta prostego.

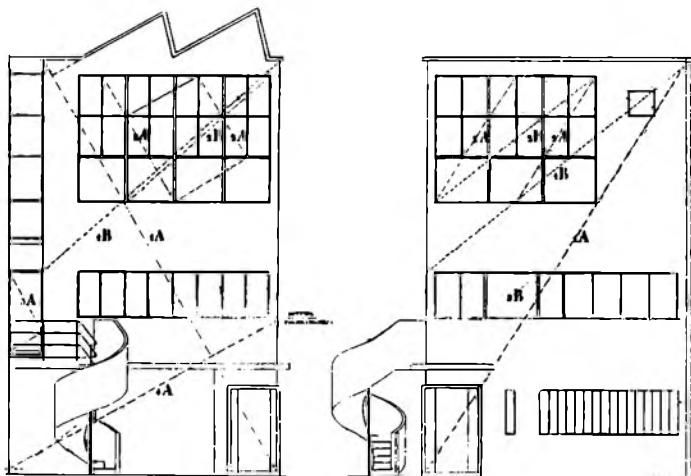
PROJEKTOWANIE WILLI (1916):

Cały blok fasad, zarówno przedniej, jak i tylnej, jest oparty na tym samym kącie (A) określającym przekątną, zaś linie równoległe i prostopadłe do niej są miarą dla wtórnego elementów, takich jak drzwi, okna, płyty itd., aż po najdrobniejsze szczegóły.

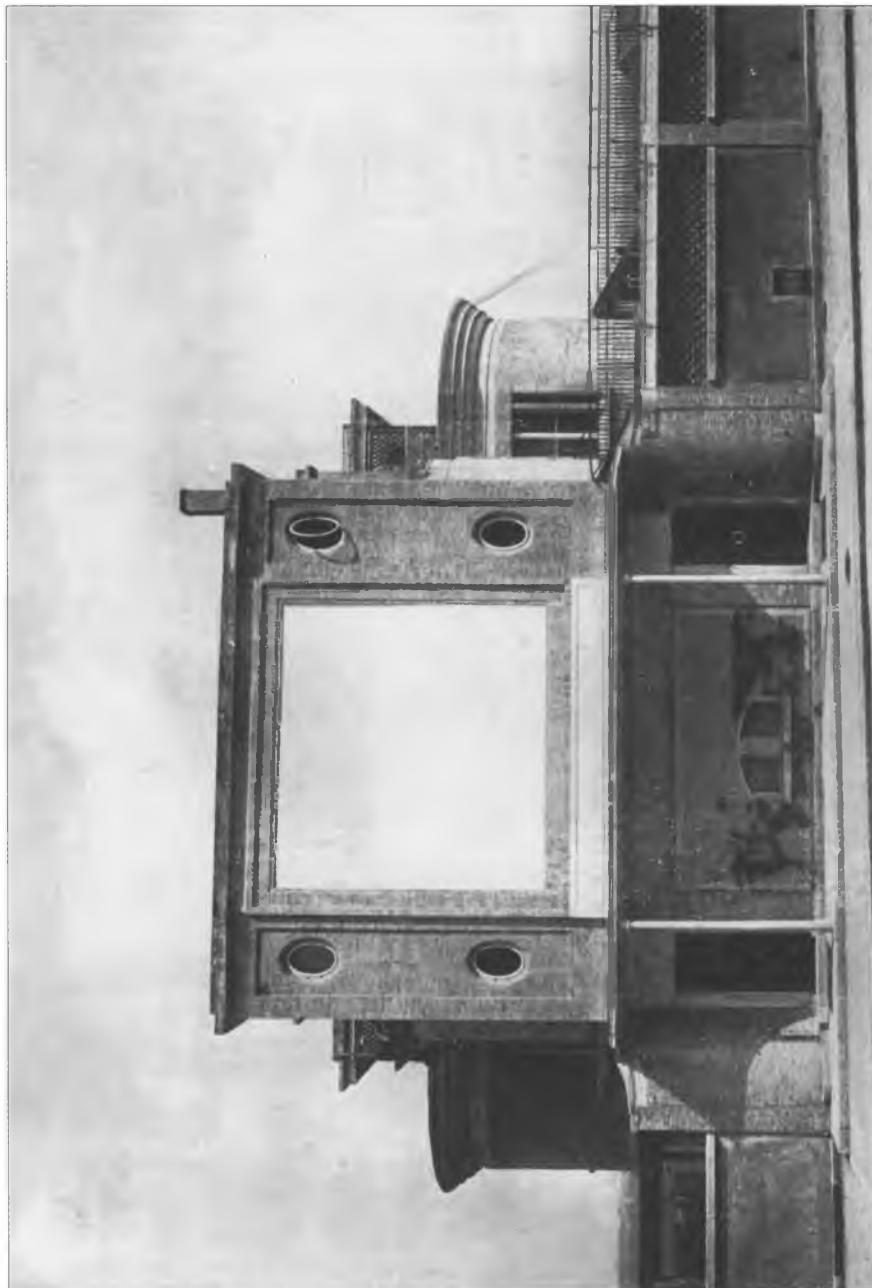
LE CORBUSIER, 1916, WILLA. Fasada

Ta niewielkich rozmiarów willa pojawia się pośród budowli wznie-
sionych bez żadnych reguł i wydaje się bardziej monumentalna, jakby
z innego porządku (2).

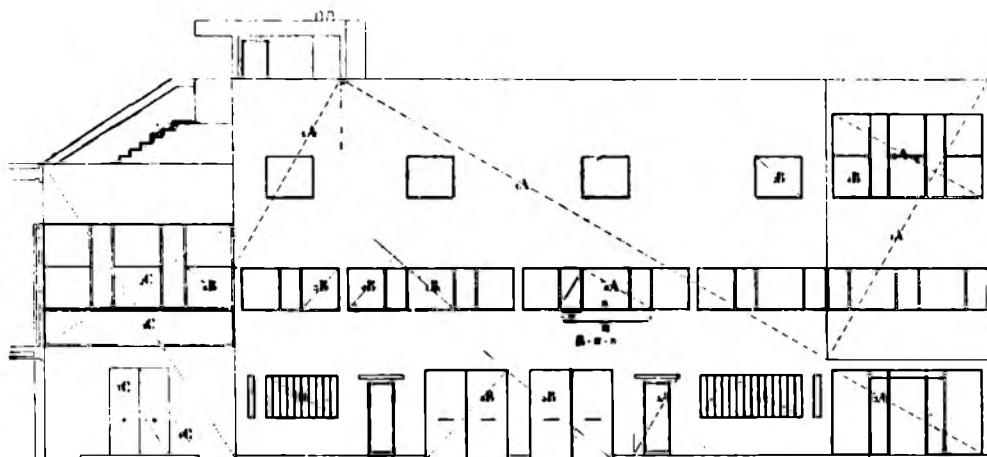

LE CORBUSIER I PIERRE JEANNERET, 1923. Dom Ozenfanta

(2) Proszę wybaczyć, że przywołuję tu sam siebie: mimo usilnych poszukiwań nie miałem jeszcze przyjemności spotkać współczesnych architektów, którzy zajmowaliby się podobną kwestią; w tym temacie budziłem tylko zdziwienie lub spotykałem się ze sprzeciwem i wątpliwościami.

LE CORBUSIER, 1916. WILLA. Fasada tylna

LE CORBUSIER I PIERRE JEANNERET, 1924. Dwie wille w Auteuil

Transatlantyk „Flandre”, Compagnie Transatlantique

OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ

I

PAROWCE

Zaczęła się wielka epoka.

Zapanował nowy duch.

*Isnienie mnóstwo dzieł stworzonych w nowym duchu; można je znaleźć
przede wszystkim w produkcji przemysłowej.*

Architektura dusi się w przyzwyczajeniach.

„Style” to kłamstwo.

*Styl to podstawowa wartość, która ożywia wszystkie dzieła danej epoki
i wynika z charakterystycznego stanu ducha.*

Nasza epoka każdego dnia wybiera swój styl.

Nasze oczy, niesłyszą, jeszcze nie potrafią go dostrzec.

Zapanował nowy duch: to duch konstrukcji i syntezy, kierujący się jasną koncepcją.

Niezależnie od tego, co na ten temat sądzimy, przenika on dziś znaczną część ludzkiej aktywności.

POCZĄTEK WIELKIEJ EPOKI

Program „L'Esprit Nouveau”, numer 1, październik 1920 roku.

Nikt nie zaprzeczy dziś estetyce, jaka wyłania się z wytworów nowoczesnego przemysłu. W budowlach i maszynach coraz częściej można znaleźć proporcje oraz układ brył i materii czyniące z wielu z nich dzieła sztuki, gdyż zawierają one liczbę, czyli porządek. Tymczasem elitarne indywidualności należące do świata przemysłu i interesów, a tym samym żyjące w miejskiej atmosferze, w jakiej powstają niezaprzecjalnie piękne dzieła, sądzą, że nie mają nic wspólnego z jakąkolwiek działalnością artystyczną. Mylą się, *gdyż należą do najaktywniejszych twórców współczesnej estetyki*. Ani artyści, ani przemysłowcy nie zdają sobie z tego sprawy. Stylu epoki trzeba szukać w powszechniej produkcji, nie zaś – jak zbyt często uważamy – w nielicznych ozdobnych wytworach, całkowicie zbytowych, gdyż zagrażających tylko system umysłu, który jako jedyny jest w stanie dostarczyć stylowych elementów. Muszelka nie jest stylem Ludwika XV, kwiat lotosu nie jest stylem Egiptu itp., itd.

Ulotka „L'Esprit Nouveau”

Plaga „sztuk dekoracyjnych”! Po trzech dekadach systematycznej ekspansji są dziś u szczytu. Entuzjastyczni komentatorzy mówią o *odnowie sztuki francuskiej*! Z historii tej (która zle się skończy) zapamiętajmy, że to coś innego niż odrodzenie dekoracji: nowa epoka zastępuje starą, umierającą. Mechanizacja – nowe zjawisko w ludzkiej historii – zrodziła nowego ducha. Każda epoka tworzy architekturę stanowiącą jasny obraz jej systemu myślenia. Podczas przewrotów, jakie zaszły w tej kryzysowej epoce poprzedzającej nadjeście nowych czasów – czasów czystych, klarownych idei oraz wyrazistych zamiarów – sztuka dekoracyjna była niczym zdźbła słomy, których chcemy się chwytać pod naporem burzy. Była złudnym ocaleniem. Zachowajmy z tego tyle, że sztuka dekoracyjna

stała się dobrą okazją do wypędzenia przeszłości i szukania po omacku ducha architektury. Duch architektury może wynikać jedynie ze stanu rzeczy i stanu ducha. Wydaje się, że wydarzenia następowaly po sobie wystarczająco szybko, by dał o sobie znać duch epoki, a duch architektury znalazł swój wyraz. Jeśli sztuki dekoracyjne znajdują się na owym

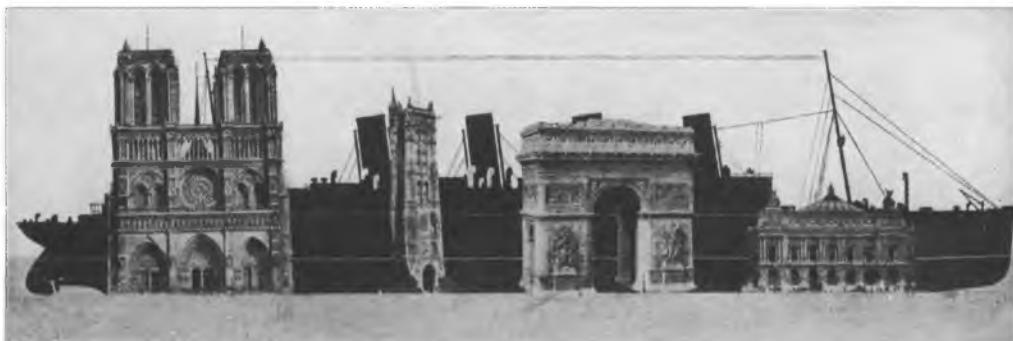
PAUL VÉRA: Konsola (renesans)

niebezpiecznym szczycie, po którym następuje upadek, to można powiedzieć, że umysły uniesione wraz z nimi dowiedziały się, dokąd zmierzają. Wolno sądzić, że wybiła godzina architektury.

Grecy, Rzymianie, złoty wiek, Pascal i Kartezjusz – niesłusznie przywoływani jako obrońcy sztuk dekoracyjnych – potwierdzają nasz osąd, toteż stajemy dziś w obliczu architektury: architektury, która jest wszystkim, tylko nie sztuką dekoracyjną.

Służki, lampy i girlandy, wykwintne owale z całującymi się trójkątnymi gołębiami, buduary wypełnione dyniowatymi poduszkami ze złotego i czarnego aksamitu są tylko nieznośnymi świadkami martwego ducha. Te duszne rokokowe sanktuaria i jękiliwa wiejska głupota to dla nas obraz.

Pokochaliśmy świeże powietrze i pełne światło.

Transatlantyk „Aquitania”, Cunard Line, mieści 3600 osób

Anonimowi inżynierowie, ubrudzeni smarem mechanicy i hutnicy obmyślili i zbudowali te wspaniałe dzieła, jakimi są parowce. My, inni mieszkańców Ziemi, nie potrafimy tego docenić i byloby wspaniałe, gdybyśmy, ucząc się chylić kapelusza przed dzielami „odnowy”, mieli okazję przejść się parę kilometrów po pokładzie transatlantyku.

Architekci żyją w ciasnoci szkolnej wiedzy, nieświadomi nowych reguł budownictwa, w swoich koncepcjach zaś chętnie poprzestają na całujących się gołębikach. Tymczasem budowniczowie parowców – odważni i uczeni – wznoszą pałace, przy których katedry wydają się małutkie; i na dodatek rzucają je na wodę!

Architektura dusi się w przyzwyczajeniach.

Wciąż stosuje się grube ściany, które kiedyś były koniecznością, podezas gdy cienkie przegrody szklane lub ceglane mogą chronić parter i wznoszące się nad nim pięćdziesiąt pięter.

Na przykład w Pradze przestarzały przepis nakazuje stawać ściany grube na czterdzieści pięć centymetrów na szczytce domu i o piętnaście centymetrów grubsze wraz z każdym niższym piętrem, przez co ściany na parterze dochodzą nawet do półtora metra grubości. Budowanie dziś fasad przy użyciu wielkich bloków miękkiego kamienia prowadzi do tej paradoksalnej konsekwencji, że okna mające wpuszczać światło są obudowane tak głębokimi framugami, że nie spełniają swojej funkcji.

„Aquitania”, Cunard Line

Na kosztownej ziemi w miastach weążą powstają fundamenty i potężne filary, podczas gdy równie skuteczne byłyby zwykłe betonowe słupy. Niewybaczalnym paradoksem jest też nieustająca plaga dachów. Podziemia pozostają wilgotne i zagracone, zaś miejskie kanalizacje ciągle są wpychane pod powierzchnię, niczym martwe organy, choć problem ten można by już rozwiązać w sposób bardziej logiczny.

„Style” – trzeba było wszak coś zrobić – są wielkim wsparciem dla architekta. Pojawiają się w dekoracji fasad i salonów; to degeneracja stylu, lachmany dawnych czasów; ale też pełne szacunku i służące „bacznosć!” wobec przeszłości: niepokojąca skromność. I zarazem klamstwo, gdyż „w pięknych czasach” fasady były gladkie, miały regularne otwory i ludzkie proporcje. Ściany były tak cienkie, jak to tylko możliwe. Pałace? Dobre dla ówczesnych książąt. Czy dobrze wykształcony mężczyzna kopiuje dzisiejszych książąt? Na Compiègne, Chantilly i Wersal miło popatrzeć pod pewnym kątem, lecz... dużo by mówić.

Domy jak tabernakula, tabernakula jak domy, meble jak pałace (frontony, posągi, kolumny spiralne i niespiralne), dzbany jak meble

„Lamoricière”, Compagnie Transatlantique

Do architektów: piękno bardziej technicznej natury, O, dworu Orsay!
Estetyka bliżej swoich prawdziwych motywacji!

domowe i półmiski Bernarda Palissy'ego, na których nie sposób ułożyć trzech orzeszków!

„Style” mają się świetnie!

Dom to maszyna do mieszkania. Kąpiel, słońce, woda ciepła, woda zimna, dowolna temperatura, przechowywanie żywności, higiena, piękno dzięki proporcji. Fotel to maszyna do siedzenia itd. Maple wskazał drogę. Umywalnie to maszyny do mycia; stworzył je Twyford.

Nasze nowoczesne życie, całe życie oparte na działaniu – za wyjątkiem picia naparu z lipy i rumianku – wytwarzalo przedmioty: garnitur, wieczne pióro, ołówek Eversharp, maszynę do pisania, aparat telefoniczny, wspaniałe meble biurowe, szyby z Saint-Gobain i walizki Innovation, maszynkę Gillette i angielską fajkę, melonik i limuzynę, samolot i transatlantyk.

„Aquitania”, Cunard Line

Ta sama estetyka, co w przypadku waszej fajki, mebli biurowych i limuzyny

„Aquitania”, Cunard Line

Do architektów: ściana cała w oknach, jasna sala. Coż za kontrast z oknami w naszych domach, przebijającymi mur w taki sposób, że z każdej strony powstaje strefa cienia, wskutek czego pomieszczenie staje się ponure, a wpadające światło trzeba łagodzić i tłumić zasłonami

Liniowiec „France” zbudowany przez stocznie w Saint-Nazaire

Proporcje. Spójrzmy na to i przypomnijmy sobie pałace w Vichy, w Zermatt, w Biarritz
czy też nowe ulice Passy

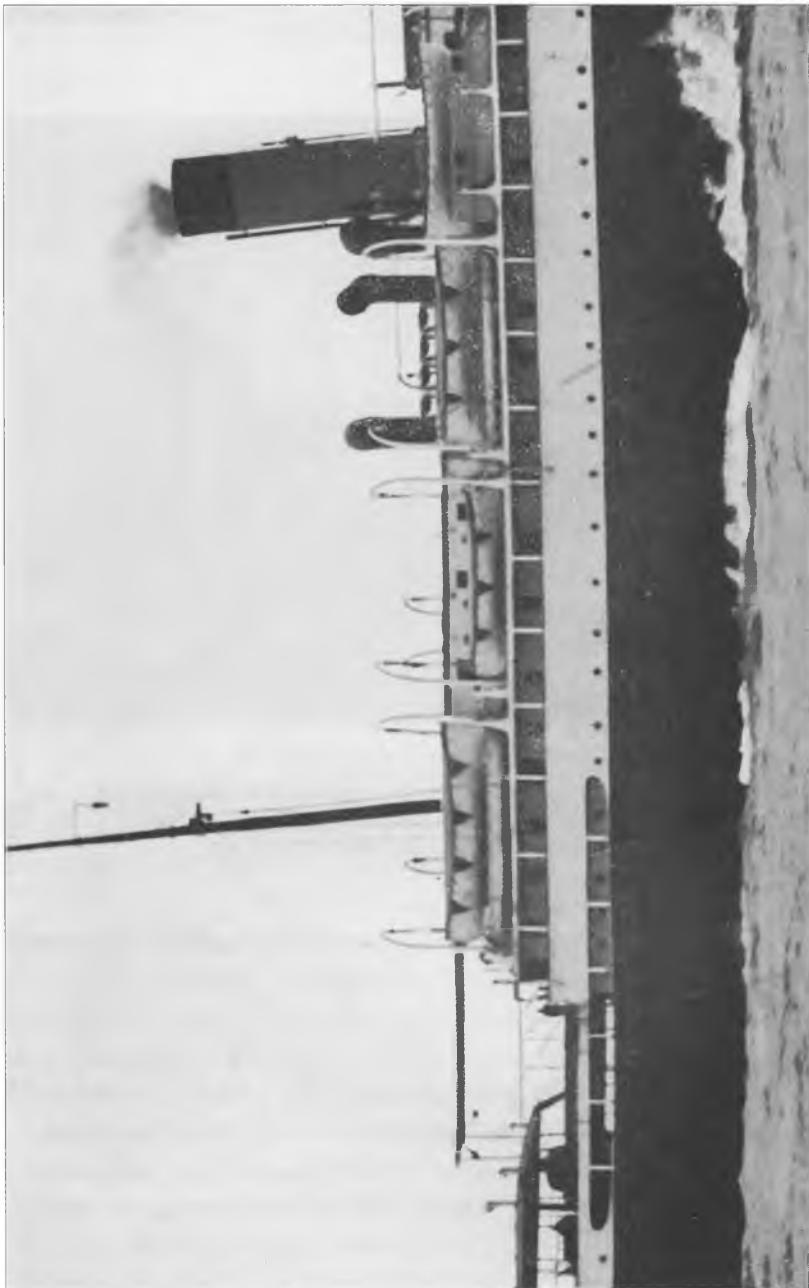
„Aquitania”, Cunard Line

Ta sama estetyka, co w przypadku waszej fajki, mebli biurowych i limuzyny

„Aquitania”, Cunard Line

Do architektów: ściana cała w oknach, jasna sala. Cóż za kontrast z oknami w naszych domach, przebijającymi mur w taki sposób, że z każdej strony powstaje strefa cienia, wskutek czego pomieszczenie staje się ponure, a wpadające światło trzeba łagodzić i tłumić zasłonami

„Lamoricière”, Compagnie Transatlantique

Do architektów: nowe formy architektoniczne, elementy na ludzka skalę, potężne i intymne, wyzwolenie od dusznych stylów, kontrast pełni i pustki, silnych brył i delikatnych szczegółów

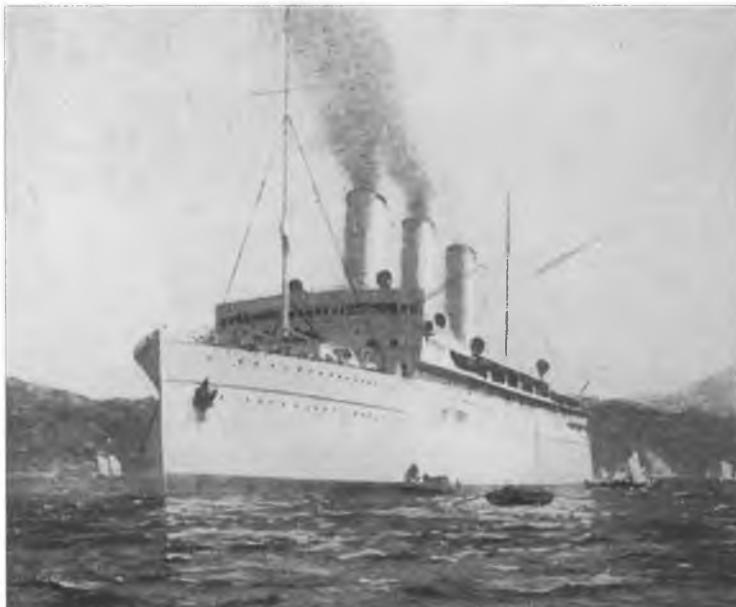
„Empress of France”, Canadian Pacific

Czysta, jasna, wyrazista, bezbłędna, zdrowa architektura. Kontrast: dywany, poduszki, baldachimy, damaszki, pozłacane i rzeźbione meble, barwy jak od starej markizy albo z rosyjskiego baletu; posępny smutek zachodniego bazaru

Nasza epoka każdego dnia wybiera swój styl. Mamy go przed oczami. Oczami, które nie widzą.

Trzeba wyjaśnić pewne nieporozumienie: naszym problemem jest utożsamianie sztuki z szacunkiem dla dekoracji. To zaburzenie poczucia sztuki, wpajane z karygodną lekkomysliwością na każdym kroku, a sprzyjające teoriom i kampaniom dekoratorów, którzy nie mają pojęcia o swojej epoce.

Sztuka to poważna sprawa, która ma swoje świętości. Profanujemy je. Frywolna sztuka krzywi się na świat potrzebujący organizacji, narzędzi i środków, w bólach dążący do ustanowienia nowego porządku. Społeczeństwo żyje przede wszystkim chlebem, słońcem i niezbędnymi wygodami. Wszystko jest do zrobienia! To potężna praca! Tak ważna

„Empress of Asia”. Canadian Pacific

„Architektura to przemyślana, bezbłędna, wspaniała gra brył w świetle”

i pilna, że jest nią pochłonięty cały świat. Dzięki maszynom powstanie nowy porządek pracy i odpoczynku. Trzeba zbudować i przebudować całe miasta, mając na względzie minimum komfortu, którego dalszy brak mógłby naruszyć równowagę społeczną. Społeczeństwo jest niestabilne, pęka wskutek pięciu dekad postępu, które zmieniły oblicze świata w większym stopniu niż poprzednie sześć stuleci.

Czas budować, nie gadać.

Sztuka naszych czasów spełnia swoją funkcję, gdy zwraca się do elit. Sztuka nie jest sprawą ludu, ani tym bardziej kuryzaną. Sztuka jest niezbędnym pozywieniem tylko dla elit, które potrzebują skupienia, by móc kierować. Sztuka jest z istoty wyniosła.

Bolesne narodziny tej epoki potwierdzają potrzebę harmonii.

Niech oczy to ujrzą: oto harmonia, funkcja pracy, której prawem jest *ekonomia*, a warunkiem – niezmienna fizyka. Harmonia ta ma swoje uzasadnienie: stanowi dzieło nie kaprysu, lecz logicznej konstrukcji, spójnej z otaczającym światem. Natura jest obecna w śmiały wyrazie ludzkiej pracy – tym bardziej, że problem był złożony. Wytwory mechaniki i organizmy zmierzające ku ideałowi czystości i podlegające tym samym regułom ewolucji, co zjawiska przyrody, które budzą wszak nasz podziw. W dziełach wychodzących z warsztatów i fabryk tkwi harmonia. Nie jest to Sztuka, nie jest to Kaplica Sykstyńska ani Erechtejon; to powszednie dzieła świata, który pracuje świadomie, rozumnie, dokładnie, odważnie, systematycznie i z wyobraźnią.

Jeśli zapomnimy na chwilę, że parowiec jest środkiem transportu i spojrzymy na niego świeżym wzrokiem, staniemy w obliczu szczególnego przejawu brawury, dyscypliny, harmonii, spokojnego, wibrującego i narzucającego się piękna.

Poważny architekt patrzący jak architekt (twórca organizmów) odnajdzie w parowcu wyzwolenie z odwiecznej, przeklętej niewoli.

Zamiast leniwego poszanowania tradycji wybierze szacunek dla sił natury; zamiast malostkowości pospolitych koncepcji – majestat rozwiązań wypływających z należycie postawionego problemu: rozwiązań, jakich wymaga epoka wielkiego wysiłku, która uczyniła właśnie gigantyczny krok naprzód.

Dom ziemskich istot jest wyrazem przestarzałego świata małych rozmiarów. Transatlantyk to pierwszy etap tworzenia świata zorganizowanego w nowym duchu.

Fotografia: Draeger

OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ

II

SAMOLOTY

Samolot to rezultat selekcji.

Nauka płynąca z samolotu polega na logice, jaka towarzyszyła sformułowaniu problemu i jego rozwiązań.

Problem domu nie został jeszcze postawiony.

Dzisiejsze realizacje architektoniczne nie odpowiadają już naszym potrzebom.

Istnieją jednak standardy domu mieszkalnego.

Mechanika jest kluczowym czynnikiem ekonomicznym.

Dom to maszyna do mieszkania.

Zapanował nowy duch: to duch konstrukcji i syntezy, kierujący się jasną koncepcją.

Niezależnie od tego, co na ten temat sądzimy, przenika on dziś znaczną część ludzkiej aktywności.

POCZĄTEK WIELKIEJ EPOKI

Program „L'Esprit Nouveau”, numer 1, październik 1920 roku.

Istnieje zawód – jeden jedyny: architekt – w którym postęp nie obowiązuje, w którym króluje lenistwo, w którym odwołujemy się do przeszłości.

W każdym innym fachu niepokój o jutro każe szukać nowych rozwiązań; jeśli nie posuwamy się do przodu, ponosimy klęskę.

Tymczasem w architekturze nigdy nie ponosimy klęski. Uprzywilejowany zawód. Niestety!

Samolot jest z pewnością jednym z najlepiej wyselekcjonowanych produktów w dzisiejszym przemyśle.

Wojna była klientem niemożliwym do zaspokojenia, wiecznie niezadowolonym, zawsze żądającym więcej. Wykonanie musiało być bez zarzutu, a każdy błąd miał skutki śmiertelne. Można zatem powiedzieć, że samolot wymagał pomysłowości, inteligencji i odwagi: *wyobraźni i chłodnej kalkulacji*. W tym samym duchu budowano Partenon.

Z architektonicznego punktu widzenia bliski jest mi stan ducha wynalazcy samolotów.

Nauka płynąca z samolotu nie polega na stworzonych formach, a przede wszystkim w samolocie nie należy dopatrywać się ptaka czy ważki, lecz maszyny latającej; nauka płynąca z samolotu polega na logice,

jaka towarzyszyła sformułowaniu problemu i jego rozwiążaniu. Kiedy w naszych czasach stawiamy jakiś problem, musi on zostać rozwiązyany.

Problem domu nie został jeszcze postawiony.

Jeden z frazów (młodych) panów architektów: *trzeba podkreślać konstrukcję.*

Inny frazés tego samego towarzystwa: *kiedy coś odpowiada potrzebie, jest piękne.*

Proszę wybaczyć! Podkreślanie konstrukcji jest dobre dla adepta sztuki i rzemiosła, który chce zaznaczyć swoje zasługi. Dobry Bóg uwydatnił kostki i nadgarstki, ale jest jeszcze cala reszta.

Kiedy coś odpowiada potrzebie, nie jest piękne: zadowala część naszego umysłu, pierwszą część - tę, bez której nie ma mowy o dalszych zadowoleniach; ustalmy kolej rzeczy.

Architektura ma inny sens i inne cele niż podkreślanie konstrukcji i odpowiadanie potrzebom (potrzebom rozumianym tu jako użyteczność, wygoda, funkcjonalność). ARCHITEKTURA to sztuka w pełnym tego słowa znaczeniu, która osiąga stan platońskijskiej wzniósłości, to matematyczny

Air Express

Farman

porządek, abstrakcja, dostrzeganie harmonii w poruszających relacjach. Oto cel architektury.

Wróćmy jednak do chronologii.

Odczuwamy potrzebę innej architektury, jasnego, oczyszczonego organizmu, gdyż w obecnym stanie rzeczy doznania typu matematycznego są nam niedostępne. *Przedmioty nie odpowiadają już żadnej potrzebie*, zaś w architekturze nie ma już konstrukcji. Panuje skrajne pomieszanie: dzisiejsza architektura nie rozwiązuje współczesnego problemu mieszkaniowego i nie odpowiada strukturze rzeczy. Nie spełnia podstawowych warunków i nie ma mowy o tym, by zadziałał wyższy czynnik harmonii i piękna.

Samolot transportowy SPAD 3a Blériot. Projekt: Herbemont

Dzisiejsza architektura nie spełnia koniecznych i wystarczających warunków do rozwiązywania problemu.

Problem w architekturze nie został bowiem jeszcze postawiony. Nie było pomocejnej wojny, tak jak w przypadku samolotu.

Owszem, pokój stawia dzisiaj problem: trzeba odbudować departament Nord. Ale właśnie: jesteśmy całkiem bezbronni, nie potrafimy nowocześnie budować – nie mamy odpowiednich materiałów, systemów konstrukcyjnych, **KONCEPCJI MIESZKANIA**. Inżynierowie zajmowali się tamami, mostami, transatlantykami, kopalniami, koleją żelazną. Architekci spali.

Departamentu Nord nie przebudowywano od dwustu lat. Dopiero ostatnimi czasy inżynierowie wielkich przedsiębiorstw wzięli w swoje ręce problem domu, jego część konstrukcyjną (materiały i systemy strukturalne) (1). **POZOSTAJE OKREŚLIĆ KONCEPCJĘ MIESZKANIA.**

(1) 1921 rok. Inżynierowie zostali jednak przegłosowani. Opinia publiczna im się sprzeciwiała. Nie chciała ich rozwiązań. Stare zwyczaje przetrwały. Budowano jak dawniej, niczego nie zmieniono. Departament Nord nie chciał być cudownym objawieniem okresu powojennego.

Potrójny trójplatzowiec Caproni, lódź latająca, 3000 koni mechanicznych, mieści 100 pasażerów

Samolot pokazuje nam, że właściwie postawiony problem znajduje rozwiązanie. Chcieć latać jak ptak to zle postawienie problemu, dlatego nietoperz Ader'a nie oderwał się od ziemi. Wynaleźć maszynę latającą wolną od skojarzeń niezwiązanych z czystą mechaniką, czyli poszukać płaszczyzny nośnej i napędu – to było właściwe postawienie problemu: w ciągu niecałych dziesięciu lat wszyscy mogli latać.

POSTAWMY PROBLEM

Zamknijmy oczy na to, co istnieje.

Dom: schronienie przed upałem, mrozem, deszczem, zlodziejami, natrętami. Odbiornik światła i słońca. Kilka pomieszczeń na kuchnię, pracownię i życie intymne.

Pokój: wolna powierzchnia, łóżko do odpoczynku, krzesło do wolnej pracy, szafki do szybkiego układania wszystkiego *in its right place*.

Ile pomieszczeń: jedno do gotowania i jedno do jedzenia. Jedno do pracy, jedno do mycia i jedno do spania.

Trójplatzowiec Caproni, 2000 koni mechanicznych, mieści 30 pasażerów

Takie są standardy mieszkania.

Dlaczego zatem na uroczych okolicznych willach widzimy te bezużyteczne wielkie dachy? Po co tak niewiele i małe okna, te wielkie domy z tyloma pokojami zamkniętymi na klucz? Po co ta przeszklona szafa, ta umywalka, ta komoda? A gdzie indziej — po co te biblioteki zdobione akantami, konsole, witryny, serwantki, kredensy i sekretarzyki? Te ogromne żyrandole? Kominki? Po co te drapowane zasłony? Te tapety na ścianach, pełne kolorów, adamaszku i pstrykanych szlaczków?

W waszych domach nie ma światła. Wasze okna trudno się otwierają. Nie ma w nich wywietrzników takich jak w wagonach restauracyjnych. Od waszych żyrandoli bolą oczy. Wasze stiuki i tapety są bezczelne jak służący; zabieram z powrotem Picassa, którego chciałem wasm ofiarować, bo nie ma dlań miejsca w waszym balaganie.

I to wszystko kosztowało was pięćdziesiąt tysięcy franków.

Dlaczego nie wymagacie od właściciela mieszkania:

Air Express, Paryż - Londyn w dwie godziny

1° Szafek na bieliznę i ubrania w sypialni, jednakowo głębokich, na ludzkiej wysokości, praktycznych jak walizka Innovation.

2° Szafek na naczynia, srebra i szkła w jadalni, z dobrym zamkiem i szufladami, żeby „porządek” dalo się zrobić w mgnieniu oka, a wszystko wpuszczone w ścianę, żeby wokół stołu i krzesel było dość miejsca do chodzenia i ta wolna przestrzeń sprzyjala spokojowi niezbędnemu do dobrego trawienia.

3° Szafek w salonie, *by na waszych książkach nie osiadał kurz*, oraz wolnego miejsca na ścianach, *by powiesić wasze kolekcje obrazów i dzieł sztuki*. Będziecie wówczas mogli wyjąć z teki na obrazy i powiesić na ścianie Ingresa (albo jego reprezentację, jeśli jesteście ubodzy), o którym piszą dziś w gazecie.

Wasze serwantki, przeszklone szafy i witryny sprzedacie przedstawicielowi owych młodych narodów, które dopiero pojawiły się na mapie, gdzie króluje *Postęp* i gdzie opuszcza się tradycyjny dom (z szafkami itd.) na rzecz postępowego, „europejskiego” domu ze stiukami i kominkami.

Powtórzmy podstawowe aksjomaty:

Krzesła służą do siedzenia. Istnieją kościelne krzesła wyplatane ze słomy za pięć franków, fotele Maple za tysiąc franków oraz krzesło

Zdjęcie: Branger. Farman Moustique

Morrisa o zmiennym nachyleniu oparcia z ruchomym stolikiem do lektury, stolikiem do picia kawy, podnóżkiem, ruchomym oparciem z korbką do ustawiania najwygodniejszej pozycji w czasie sjensty i podczas pracy, higienicznie, komfortowo, bezbłednie. Czy wasze berżery, kozetki w stylu Ludwika XVI wyścielane tkaniną z Aubusson albo meble z Salonu Jesiennego z dyniowatymi poduszkami to maszyny do siedzenia? Przyznajcie: wygodniej was w klubie, w banku i w biurze.

Elektryczność daje światło. Istnieją chowane rampy, a także reflektory i projektorzy. Jest jasno jak w dzień i nigdy nie bolą oczy.

Lampa o mocy stu świec waży pięćdziesiąt gramów, lecz wy wolisicie stukilogramowe żyrandole z rozetami, z brązu lub drewna, tak wielkie, że zajmują cały środek pokoju, a utrzymanie ich w czystości jest piekielnie trudne z powodu paskudzących je much. Wieczorem od żyrandola bolą też oczy.

Okna mogą wpuszczać trochę światła, dużo albo wcale, można też przez nie wyglądać. Są okna w slipingach, które szczerle sie zamykają i łatwo otwierają; są wielkie okna w nowoczesnych kawiarniach, które szczerle sie zamykają, lecz mogą całkowicie się otwierać dzięki korbce, która wpuszcza je w ziemię; są okna w wagonach restauracyjnych z żaluzjami w szybach, które otwierają się i wpuszczały trochę powietrza, dużo albo wcale; są szyby z Saint-Gobain, które zastąpiły denka od butelek i witraże; są krę-

SPAD XIII Blériot. Projekt: Bechneau

iące się okiennice, które można częściowo opuszczać i do woli przechwytywać światło dzięki odległości między listwami. Tymczasem architekci stosują tylko okna z Wersalu i Compiègne, Ludwika X, Y albo Z, które

VIV EXPRESS, 200 kilometrów na godzinę

Bombowiec Farman Goliath

są nieszczelne, wpuszczają mało światła, trudno się otwierają, a okiennice są na zewnątrz; jeśli wieczorem pada, to zamkując je, mokniemy do suchej nitki.

Obrazy istnieją po to, by nad nimi rozmyślać. Plótna Rafaela, Ingresa czy Picassa powstały, by nad nimi rozmyślać. Rafael, Ingres czy Picasso są drodzy, lecz reprodukcje fotograficzne są tanie. Aby móc rozmyślać nad jakimś obrazem, musi on wisieć w odpowiednim miejscu i w spokojnym otoczeniu. Prawdziwy kolekcjoner trzyma obrazy w tecce i wiesza na ścianie ten, na który ma ochotę popatrzeć; tymczasem wasze ściany przypominają kolekcję znaczków pocztowych – często bez żadnej wartości.

Dom zbudowano po to, żeby w nim mieszkać. – Niemożliwe! – A jednak! – Jest pan utopistą!

Prawdę mówiąc, współczesny mężczyzna w domu śmiertelnie się nudzi; idzie do klubu. Współczesna kobieta nudzi się poza swym budarem; o piątek idzie na herbatkę. Nowoczesny mężczyzna i kobieta nudzą się w domu; idą na dansing. Jednakże biedacy, którzy nie należą do klubu, cisną się wieczorem pod żyrandolem i boją się chodzić po labiryncie mebli, które zajmują całą przestrzeń i stanowią cały ich majątek, całą ich dumę.

AIR EXPRESS, Farman Goliath

Plan domu odrzuca człowieka, ma być magazynem mebli. Koncepcja ta, sprzyjająca handlowi na Faubourg Saint-Antoine, jest społecznie szkodliwa. Zabija rodzinnego i domowego ducha; nie ma ogniska domowego, nie ma rodziny ani dzieci, gdyż niewygodnie się żyje.

Liga wrogów alkoholizmu i liga przyrostu naturalnego powinny w stosować pilną odezwę do architektów; powinny opublikować **PODRĘCZNIK MIESZKANIA**, rozdać go matkom rodzin i domagać się dysmisji profesorów w Akademii Sztuk Pięknych.

PODRĘCZNIK MIESZKANIA

Żądajcie nasłonecznionej łazienki w jednym z największych pomieszczeń, na przykład w dawnym salonie. W jej ścianie powinny być wielkie okna, najlepiej wychodzące na taras do kąpieli słonecznych; do tego porcelanowe umywalki, wanna, prysznic i przyrządy gimnastyczne.

Przyległe pomieszczenie: garderoba, w której będziecie się ubierać i rozbierać. Nie rozbierajcie się w sypialni. To niezbyt higieniczne i robi się straszny balagan. W garderobie² żądajcie szafek na bieliznę i ubrania, nie wyższych niż półtora metra, z szufladami, wieszakami itd.

Żądajcie jednego dużego salonu zamiast paru mniejszych.

Żądajcie gołych ścian w sypialni, salonie i jadalni. Szafek wbudowanych w ściany zamiast mebli – drogich, zabierających miejsce i wymagających czyszczenia.

Żądajcie usunięcia stiuków i drzwi z witrażami, które są w złym stylu.

Jeśli to możliwe, kuchnię umieśćcie bezpośrednio pod dachem, by uniknąć brzydkich zapachów.

Zazadajcie od właściciela, by zamiast stiuków i tapet zainstalował lampy wpuszczone w ścianę albo rozpraszające światło.

Żądajcie odkurzacza.

Kupujcie tylko praktyczne meble, nigdy dekoracyjne. Zwiedzajcie stare zamki, żeby poznać zły gust wielkich królów.

Na ścianach wieszajcie pojedyncze wartościowe obrazy. Jeśli nie macie obrazów, kupcie reprodukce.

Przechowujcie swoją kolekcję w szufladach lub szafkach. Zachowajcie głęboki szacunek dla prawdziwych dzieł sztuki.

Dzięki gramofonowi albo pianoli posłuchacie bezbłędnych interpretacji fug Bacha, unikając sal koncertowych, kalaru i szalonych wirtuo佐ów.

Żądajcie wielotników i okien we wszystkich pomieszczeniach.

Nauczcie dzieci, że dom nadaje się do mieszkania tylko wtedy, gdy jest w nim dużo światła, a parkiety i ściany są czyste. Aby utrzymać parkiety w czystości, usuńcie meble i wschodnie dywany.

Żądajcie, by na każde mieszkanie przypadał garaż na samochód, rower i motocykl.

Żądajcie pokoju dla służby na piętrze. Nie wpychajcie służących na poddasze.

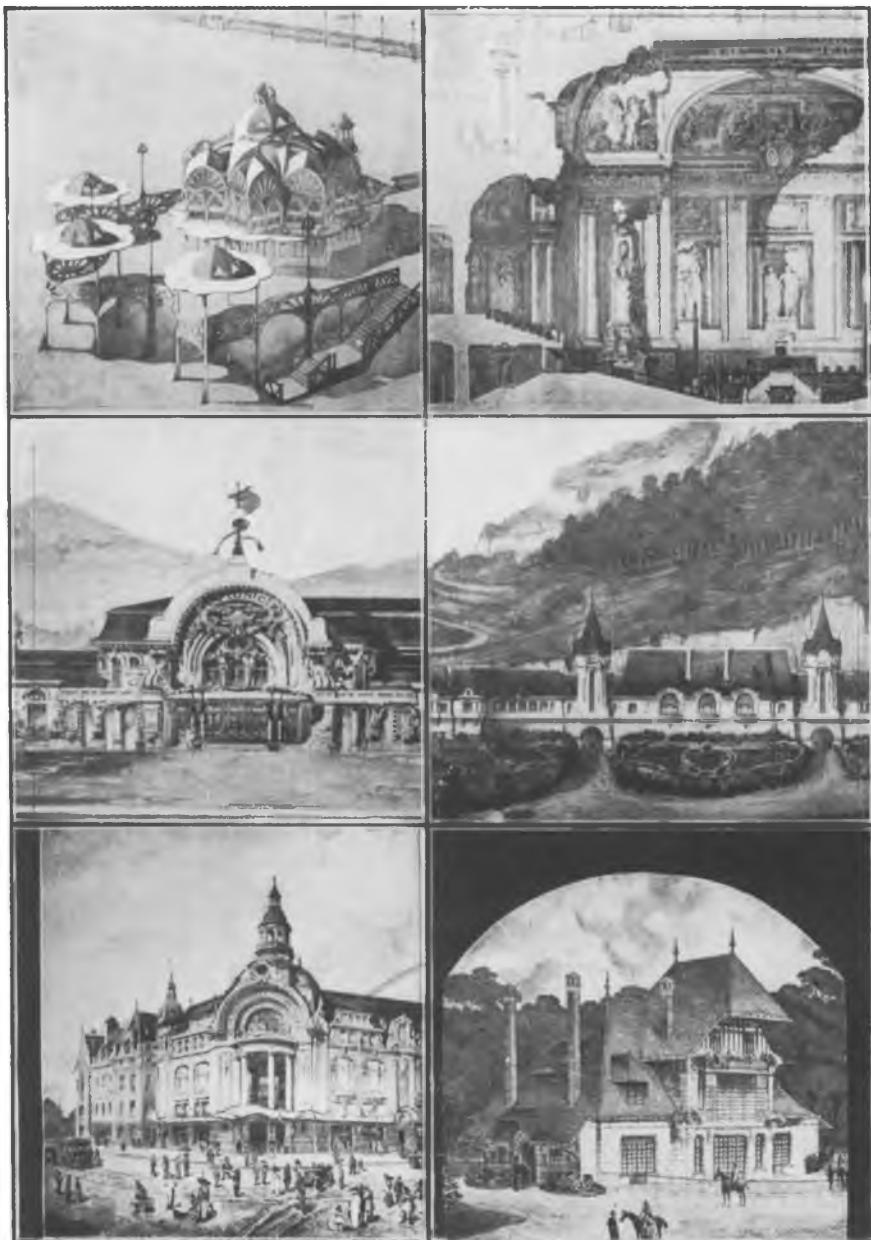
Wynajmujcie mieszkanie mniejsze od tego, do którego przywykli wasi rodzice. Pomyślcie o ekonomii swoich działań, pragnień i myśli.

(2) Nie wiem, dlaczego wspólnocie przyjęło się, że garderoba to sedes pokojowy: czasy klizopompy już minęły.

Farman Goliath, Paryż-Praga w sześć godzin, Paryż-Warszawa w dziewięć godzin

ŻLE POSTAWIONY PROBLEM:

Farman

Podsumowanie. W każdym nowoczesnym człowieku jest coś z mechanika. Wyczucie mechaniki wynika z codziennych czynności. Darzymy mechanikę szacunkiem, wdzięcznością i podziwem.

Mechanika niesie ze sobą selektywny czynnik ekonomiczny. W poczuciu mechaniki mieści się poczucie moralne.

Inteligentny, trzeźwo myślący człowiek zbudował skrzydła.

Żądamy, by inteligentni, trzeźwo myślący ludzie budowali domy i planowali miasta.

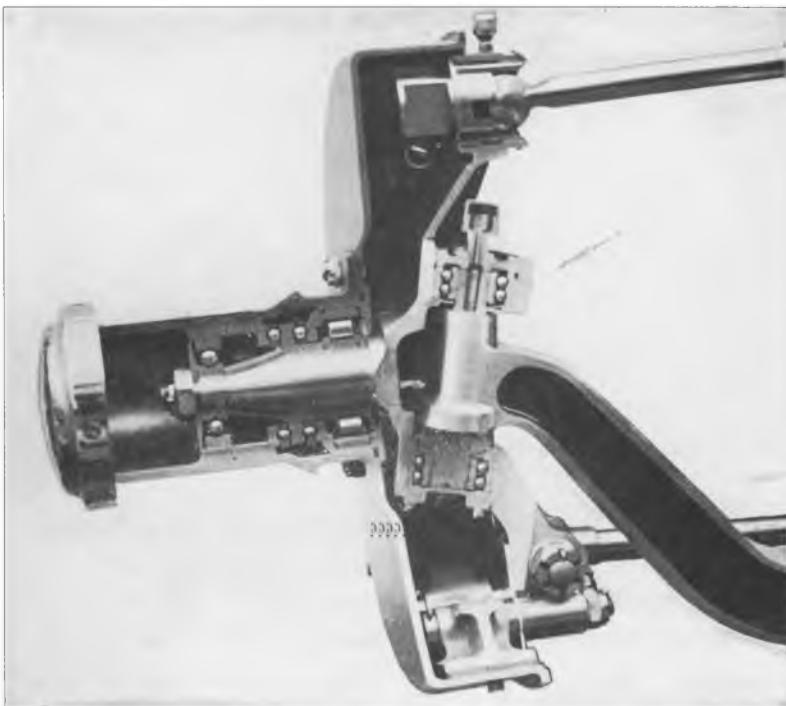
Loucheur i Bonnevay wnieśli ustawę, której celem jest wybudowanie w ciągu dziesięciu lat, od 1921 do 1930 roku, 500 tysięcy ekonomicznych i zdrowych mieszkań.

Przewidywania finansowe opierają się na cenie 15 tysięcy franków za jeden dom.

Obecnie najmniejsze domy, budowane według projektów tradycyjalistycznych architektów, kosztują nie mniej niż 25 lub 30 tysięcy franków.

Aby zrealizować program Loucheura, trzeba więc całkowicie zmienić zwyczaje panów architektów, przepuścić przeszłość i wspomnienia przez sito rozumu, postawić problem tak, jak postawili go inżynierowie lotnictwa, i zacząć seryjną budowę maszyn do mieszkania.

OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ

III

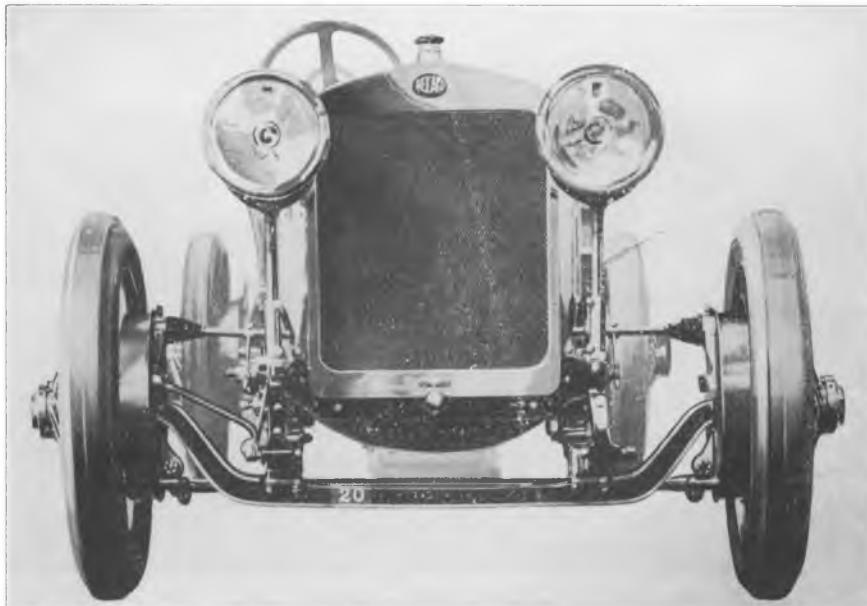
SAMOCHODY

Należy dążyć do ustalenia standardów, by zmierzyć się z problemem doskonałości.

Partenon to rezultat selekcji spełniający pewne standardy.

Architektura powstaje według standardów.

Standardy to coś logicznego, analitycznego, drobiazgowo opracowanego; powstają dzięki dobrze sformułowanemu problemowi. Zostają ustalone w drodze eksperymentów.

DELAGE. 1921

Gdyby nad problemem mieszkania pracowano tak jak nad karoserią, to nasze domy szybko by się zmieniły, zostałyby ulepszone. Gdyby domy budowano przemysłowo, seryjnie jak karoserie, szybko pojawiłyby się formy nieoczekiwane, lecz zdrowe, wytrzymujące krytykę, a estetyka wykształciłaby się z zadziwiającą precyzją.

Zapanował nowy duch: to duch konstrukcji i syntezy, kierujący się jasną koncepcją.
Program „L'Esprit Nouveau”, numer 1, październik 1920 roku.

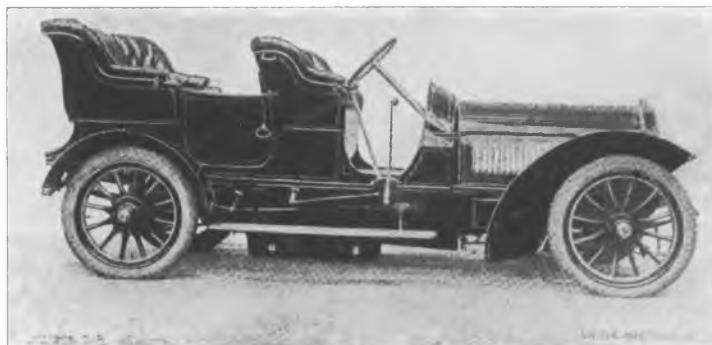
Należy dążyć do ustalenia standardów, by zmierzyć się z problemem doskonałości.

PAESTUM. 600-550 p.n.e.

Partenon to rezultat selekcji, spełniający pewne standardy. Już wiek wcześniej struktura świątyni greckiej była opracowana w każdym szczegółu.

Kiedy ustali się jakiś standard, natychmiast zaczyna się ostra rywalizacja. To mecz: żeby wygrać, trzeba być lepszym od przeciwnika *na każdą*

Zdjęcie z „La Vie Automobile”, nr 11, 1907.

Zdjęcie: Albert Morancé. PARTENON, 447–431 p.n.e.

dym polu, w całości i w każdym szczególe. Konieczna jest dokładna analiza części. Postęp.

Standard to niezbędny porządek w ludzkiej pracy.

Standard powstaje według pewnych podstaw, nie arbitralnie, lecz w sposób umotywowany i według logiki popartej analizą i doświadczeniem.

Delage Grand-Sport, 1921

HISPANO-SUIZA. Karoseria: Ozenfant, 1911

Wszyscy ludzie mają takie same organizmy, takie same funkcje.

Wszyscy ludzie mają takie same potrzeby.

Umowa społeczna ewoluująca na przestrzeni wieków określa standardowe klasy, funkcje i potrzeby, którym odpowiadają standardowe produkty użytkowe.

Dom to produkt człowiekowski niezbędny.

Obraz to produkt człowiekowski niezbędny, gdyż odpowiada potrzebom duchowym określonym przez standardy emocjonalne.

Wszystkie wielkie dzieła opierają się na kilku wielkich standardach uczuciowych: *Edyp, Fedra, Syn marnotrawny, Madonny, Paweł i Wиргинia, Filemon i Baucis, Biedny rybak, Marsylianka, Madelon vient nous verser à boire...*

Ustalić standard znaczy wyczerpać wszystkie praktyczne i racjonalne możliwości, stworzyć typ odpowiadający funkcjom, maksymalnie efektywny przy użyciu minimum środków, pracy i materialu, słów, form, barw i dźwięków.

Samochód to przedmiot, który spełnia prostą funkcję (jazda) i złożone wymagania (wygoda, trwałość, wygląd). Wymógł na wielkim przemyśle stworzenie standardów. Wszystkie samochody mają w zasa-

BIGNAN-SPORT, 1921

dzie taką samą budowę. W wyniku nieustannej rywalizacji każda z nieszczonych firm konstrukcyjnych poczuła się w obowiązku zdominować konkurencję i w oparciu o zrealizowane standardy pojawiło się dążenie do doskonałości, do harmonii, a poza prostą funkcją – nie tylko do doskonałości i harmonii, lecz także do piękna.

Tak rodzi się styl, czyli powszechnie uznawany stan powszechnie odczuwanej doskonałości.

Wyznaczenie standardu polega na organizacji racjonalnych elementów według równej racjonalnej linii postępowania. Zewnętrzna powłoka nie jestawczasu zaplanowana – *jest konsekwencją*; w pierwszym odbiorze może wydawać się dziwna. Ader wymyślił nietoperza, ale ten nie latał; Wright i Farman stworzyli płaszczyzny nośne, maszyna była zaskakująca, zbijała z tropu, ale poleciała. Wyznaczono standard. Pozostało go dopracować.

Pierwsze samochody miały konstrukcję i karoserię w starym stylu. Sprzeczną z celami, jakimi są przemieszczanie się i możliwie najmniejszy opór. Badania nad siłą oporu wyznaczyły standard, który ewoluuje między dwoma różnymi celami: prędkość, duża masa z przodu (samochód wyścigowy); wygoda, duża bryła z tyłu (limuzyna). Żaden z tych przypadków nie ma nic wspólnego ze starym, wolnym powozem.

Zdjęcie: Albert Morancé, PARTENON

Świątynia powstaje stopniowo, przechodzi z budownictwa do architektury.
 Sto lat później Partenon wyznaczy apogeum tego ruchu wznoszącego

Cywylizacje krocza do przodu. Wychodzą z epoki rolnika, wojownika i kapłana, by osiągnąć to, co słusznie określa się mianem kultury. Kultura to zwieńczenie wysiłku selekcji. Selekcjonować znaczy odrzucać, odcinać, oczyszczać, pozostawiać nagą, jasną Esencję.

Od prymitywizmu romańskiej kaplicy doszliśmy do Notre-Dame w Paryżu, do kościoła Inwalidów i placu Zgody. Oczyściliśmy, wykłarowaliśmy doznanie, odrzuciliśmy dekorację, a zyskaliśmy proporcję i miarę; uczyniliśmy postęp; przeszliśmy od pierwotnego zadowolenia (dekoracja) do zadowolenia wyższego rzędu (matematyka).

W Bretanii są jeszcze szafy bretońskie, gdyż Bretończycy pozostały w Bretanii, daleko, niezmiennie zajęci rybówstwem i hodowlą. Nie przystoi, by panowie z wyższych sfer spali w paryskiej kamienicy w bretońskim lóżku; nie przystoi, by jegomość posiadający limuzynę spali w bretońskim lóżku itd. Wystarczy zdać sobie z tego sprawę i wyciągnąć logiczne wnioski. Posiadanie limuzyny i bretońskiego lóżka jest, niestety, powszechnne.

Zdjęcie: Albert Morancé, PARIS EXPO

Każda część jest kluczowa, dowodzi maksymalnej precyzji i ekspresji:
proporcje są kategoryczne

Wszyscy krzyczą, pełni przekonania i entuzjazmu: „Limuzyna wyznacza styl naszej epoki!”, a bretońskie łóżka wciąż się produkuje i sprzedaje u handlarzy starzyzną.

Pokażmy więc Partenon i samochód, by zrozumieć, że chodzi tu, w dwóch różnych dziedzinach, o wyselekcjonowane produkty, z których jeden już się zużył, drugi znajduje się na drodze postępu. To przydaje samochodowi szlachetności. A zatem? A zatem pozostaje tylko porównać nasze domy i palace z samochodami. Tutaj właśnie coś nie gra, nie nie gra. To tutaj nie mamy swoich Partenonów.

Standard domu jest natury praktycznej, konstrukcyjnej. Staralem się to wyjaśnić w poprzednim rozdziale na przykładzie samolotów.

Program Loucheura, zakładający budowę pięciuset tysięcy mieszkań w ciągu dziesięciu lat, wyznaczy zapewne standard mieszkania robotniczego.

Potrójny trójplatzowiec CAPRONI, łódź latająca

Obraz ten pokazuje, jak powstają plastyczne organizmy — pod samym tylko wpływem należycie postawionego problemu

Standard wyposażenia wnętrz jest na etapie eksperymentów, jakie przeprowadzają producenci mebli biurowych i walizek. Trzeba tylko dalej iść tą drogą: to zadanie inżynierów. A wszystkie niedorzeczności o wyjątkowych przedmiotach i artystycznych meblach brzmią falszywie i dowodzą przykrego niezrozumienia aktualnych potrzeb: krzesło nie jest dziełem sztuki; krzesło nie ma duszy: to narzędzie do siedzenia.

W krajach o wysoko rozwiniętej kulturze sztuka znajduje środek wyrazu w prawdziwym dziele sztuki, zwartym i wolnym od wymogu użyteczności — w obrazie, książce czy muzyce.

Wszelkie ludzkie działanie wymaga pewnego zysku, zwłaszcza w dziedzinie estetyki; ma on charakter zmysłowy i intelektualny. Dekoracja należy do porządku zmysłowego i pierwotnego, podobnie jak barwa, i odpowiada prostym społecznościom jak dzieci i wieśniacy. Harmonia i proporcja odwolują się do intelektu, zwracając się do człowieka wykształ-

CAPRONI-EXPLORATION

Poezja tkwi nie tylko w słowie. Jeszcze silniejsza jest poezja faktów. Przedmioty, które coś znaczą i które zostały ułożone z talentem i wyczuciem, tworzą fakt poetycki.

conego. Wieśniak lubi ornament i maluje na ścianie. Człowiek cywilizowany nosi angielski garnitur, posiada obrazy i książki.

Dekoracja to niezbędny nadmiar, zysk wieśniaka; proporcja to niezbędny nadmiar, zysk człowieka wykształconego.

W architekturze zysk osiąga się dzięki uporządkowaniu oraz proporcji pomieszczeń i mebli; to zadanie architekta. Piękno? To imponderabilia, mające znaczenie tylko dzięki formalnej obecności pierwotnych podstaw: racjonalnego zadowolenia umysłu (użyteczności, ekonomii) oraz sześciianów, kul, walców, stożków itd. (zмышлów). Do tego... imponderabilia, relacje tworzące imponderabilia: to geniusz, pomysłowy geniusz, geniusz matematyczny, owa zdolność do nadawania ładu, jedności i struktury -

BELLANGER, wewnętrz kabiny

wedle jasnych zasad – wszystkiemu, co pobudza i w pełni zadowala nasze spojrzenie.

Rodzą się wówczas rozmaite doznanie przywołujące to wszystko, co kulturalny człowiek widział, odczuł i kochał, doznanie nieodparcie wywołujące dreszcz znany już z życiowych dramatów: naturę, ludzi, świat.

W okresie nauki, walki i dramatu, gdy człowiek co chwilą doznaże jakiegoś wstrząsu, Partenon okazuje się żywym dziełem, pełnym harmonii. Zespół bezbłędnych elementów pozwala sobie uzmysłowić, że człowiek pochłonięty właściwie postawionym problemem może osiągnąć doskonałość. Owa doskonałość tak dalece wykracza poza normy, że dość nicoczekiwanie widok Partenonu może dziś zestrelić się jedynie z bardzo ograniczonymi doznaniami – doznaniami mechanicznymi; z owymi potężnymi maszynami, które wydały się nam najdoskonalszymi dokonaniami współczesności, jedynymi naprawdę udanymi wytworami naszej cywilizacji.

Voisin, Torpédo-Sport, 1921

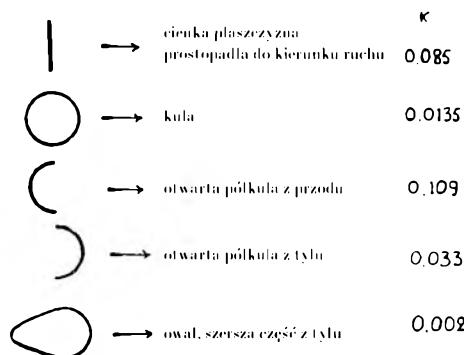
Ocena prawdziwej męskiej elegancji jest bardziej ostateczna w porównaniu z oceną elegancji kobiecej, ponieważ męski strój jest bardziej zestandardzony. Obecność Fidiasza u boku Hktinosa i Kallikratesa, podobnie jak jego przewaga, nie może być przedmiotem dyskusji, gdyż ówczesne świętynie były do siebie bardzo podobne; Partenon przewyższa je pod każdym względem.

Fidiasz chciałby żyć w tej epoce standardów. Uznałby, że sukces jest możliwy, a nawet pewny. Jego oczy znalazłyby w naszej epoce przekonujące rezultaty jego własnej pracy. Wkrótce powtórzyłby eksperyment Partenonu.

Architektura powstaje zgodnie ze standardami.

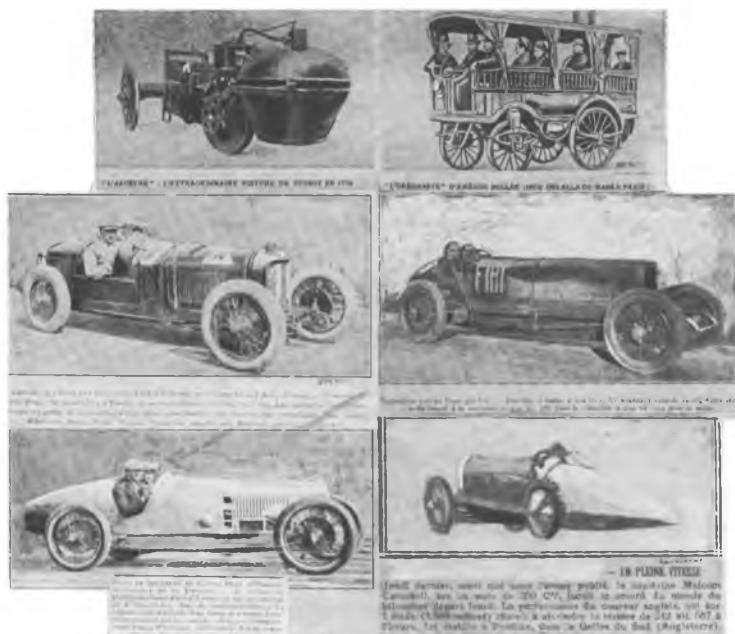
Standardy to coś logicznego, analitycznego, drobiazgowo opracowanego; są wynikiem dobrze sformułowanego problemu. Architektura to plastyczny wynalazek, umysłowa spekulacja, najwyższa matematyka. Architektura to sztuka szlachetna.

Standard narzucony prawem selekcji to ekonomiczna i społeczna konieczność. Harmonia to stan zgodności z normami naszego świata. Piękno dominuje; jest czysto ludzkim tworem; nadmiarem niezbędnym dla tych, którzy mają wzniósłą duszę.

Najbardziej opływowego stożek – wynik eksperymentów i obliczeń – przypomina budowę twory przyrody: rybę, ptaka itd. Eksperymentalne zastosowanie: sterowiec, samochód wyścigowy

Aby zmierzyć się z kwestią doskonałości, najpierw trzeba jednak dążyć do wyznaczenia standardów.

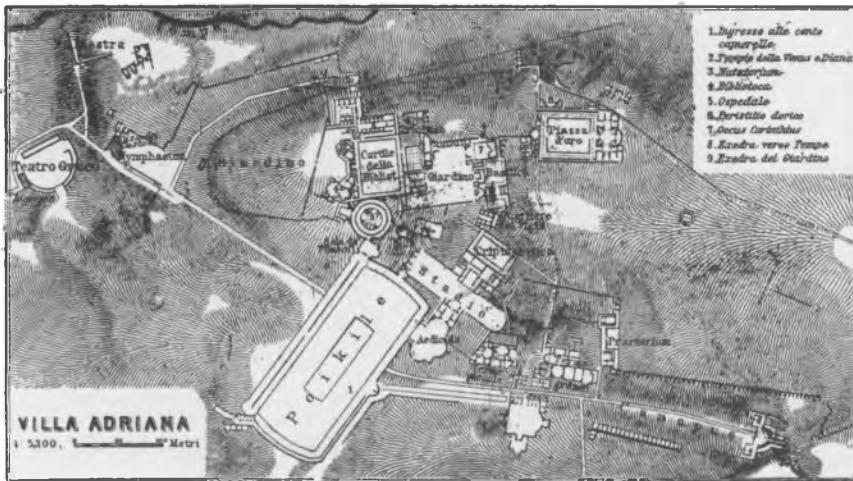

W poszukiwaniu standardu

Zdjęcie: Albert Morancé, PARTENON

Projektując Partenon, Fidiasz nie pracował jak budowniczy, inżynier czy kreślarz. Wszystkie elementy już istniały. Stworzył dzieło doskonale, wysoko uduchowione.

Willa Hadriana w pobliżu Tivoli, 130 n.e.

ARCHITEKTURA

I

RZYMSKA LEKCJA

Architektura polega na usłanawianiu poruszających relacji w oparciu o podstawowe materiały.

Architektura wykracza poza użyteczność.

Architektura to coś plastycznego.

Zmysł porządku, spójna intencja, wyczucie relacji; architektura operuje ilością.

Namiętność przekuwa martwe kamienie w dramat.

Posługujemy się kamieniem, drewnem, betonem; budujemy z nich domy, palace; na tym polega budownictwo. Dzieło pomysłowości.

Nagle jednak chwytacie mnie za serce, sprawiacie mi przyjemność, jestem szczęśliwy, mówię: to piękne. Oto architektura. Tutaj jest sztuka.

Mój dom jest praktyczny. Jestem za to wdzięczny, jak wdzięczny jestem inżynierom kolej żelaznych i telekomunikacji. Wy nie chwyciliście mnie za serce.

Tymczasem mury wznoszą się do nieba w porządku, który mnie porusza. Czuję wasze intencje. Byliście lagodni, brutalni, czarujący albo wyniosli. Mówią mi o tym wasze kamienie. Przywiązujecie mnie do tego miejsca, a moje oczy patrzą. Patrzą na coś, co wyraża pewną myśl. Myśl, która staje się jasna bez słów i dźwięków, wyłącznie za pomocą graniastosłupów ustawionych jeden obok drugiego. Ich kształty podkreślają padające na nie światło. W ich wzajemnym ustawieniu nie ma nic praktycznego czy też opisowego. Są matematycznym tworem waszego umysłu. Są mową architektury. Wychodząc poza mnie lub bardziej użytkowy program, który był dla was podstawą, z martwych materiałów stworzyliście poruszające proporcje. To jest architektura.

Rzym to malowniczy pejzaż. Światło jest tam tak piękne, że pozwala na wszystko. Rzym to bazar, gdzie handluje się wszystkim. Przetrwały tam wszystkie codzienne narzędzia narodu: dziecięce zabawki, zbroja wojownika, resztki ołtarza, bidety Borgiów i pióropusze awanturników. W Rzymie roi się od szkaradzieństw.

Gdy porównujemy Rzymianina z Grekiem, mamy wrażenie, że ten pierwszy miał kiepski gust, zarówno ten starożytny, jak i papież Juliusz II i Wiktor Emanuel.

Starożytny Rzym gniótł się zawsze w zbyt ciasnych murach; zduzione miasto nie jest piękne. Renesansowy Rzym miał swoje pompatyczne zakątki rozsiane po całym mieście. Rzym Wiktora Emanuela kolekcjonuje, klasyfikuje, przechowuje i wiedzie swoje nowoczesne życie w korytarzach tego muzeum i ogłasza swoją „rzymiskość”, stawiając pomnik Wiktora Emanuela I w samym centrum miasta, między Forum a Kapitolem... Czterdzieści lat pracy, budowla górująca nad wszystkimi innymi, z białego marmuru!

W Rzymie jest zdecydowanie zbyt tłoczno.

PYRAMIDA GESIUSZA, 12 p.n.e.

I

STAROŻYTNY RZYM

Rzym był zajęty podbojem świata i panowaniem. Strategia, aprowizacja, legislacja: zmysł porządku. Zarządzając wielkim przedsiębiorstwem, przyjmujemy podstawowe, proste, niepodważalne zasady. Rzymski porządek to porządek prosty, kategoryczny. Jeśli cechuje go brutalność, to tym gorzej albo tym lepiej.

Rzymianie odczuwali przemożne pragnienie dominacji, organizacji. W rzymskiej architekturze nie ma czego oglądać: zbyt gęsto usytuowane zbyt grube mury, dziesięciopiętrowe domy – starożytnie drapacze chmur. Forum musiało być brzydkie, trochę jak rupieciarnia w świętych Delfach. Urbanistyka, planowanie? Nic z tych rzeczy. Trzeba pojechać do Pompejów, których regularność jest doprawdy emocjonująca. Rzymianie

KOLOSEUM, 80 n.e.

LUK KONSTANTYNA, 12 n.e.

WNĘTRZE PANTEONU, 120 n.e.

podbili Grecję i jak przystało na barbarzyńców, uznali styl koryncki za piękniejszy od doryckiego, ponieważ był bardziej kwieisty. Hajda zatem, akantowe kapitele, belkowanie zdobione bez miary i gustu! Pod spodem było jednak coś rzymskiego, czemu się przyjrzymy. Konstruowali wspaniałe podwozia, które okrywali jednak żałosną karoserią, podobnie jak landa Ludwika XIV. Poza Rzymem, na wolnym powietrzu, zbudowali willę Hadriana. Medytuje się tam nad rzymską potęgą. W tym wypadku Rzymianie zajęli się planem. To pierwszy wspaniały plan w świecie Zachodu. Przyrównując to do Grecji, zwykle się mówić: „Grek był tylko rzeźbiarzem, niczym ponadto”. Ale uwaga: architektura to nie tylko plan. Plan to jeden z podstawowych przywilejów architektury. Spacer po willi Hadriana z myślą, że wywodząca się z Rzymu nowoczesna zdolność organizacji niczego nie dokonała – jakąż męką dla kogoś, kto bierze udział w tej rozbrajającej klęsce!

PANTEON, 120 n.e.

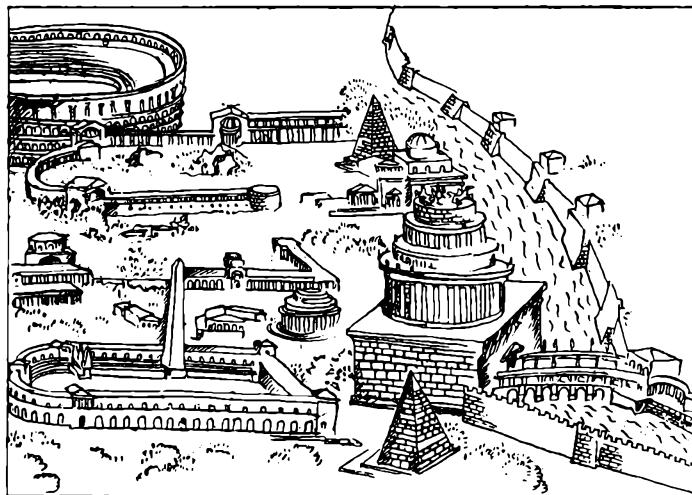
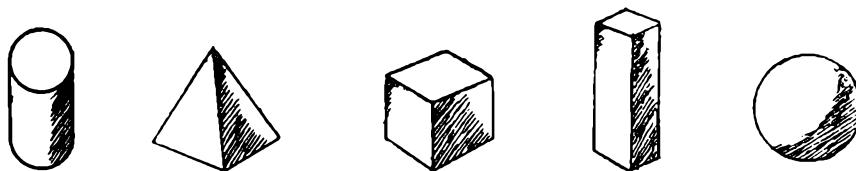
Problemem nie były zniszczone regiony, lecz wyposażenie podbitej terenów; na jedno wychodzi. Wymyślili więc metody konstrukcyjne, dzięki którym zbudowali rzeczy robiące wrażenie, „rzymskie”. Słowo to jest znaczące. Wskazuje na jednorodne procedury, silną wolę i podział elementów. Potężne kopuły, podtrzymujące je bębny, imponujące kolebki – wszystko to trzyma się dzięki rzymskiej zaprawie i wciąż budzi podziw. Rzymianie byli wielkimi przedsiębiorcami.

Silna wola, podział elementów – to dowody pewnego usposobienia: strategia, legislacja. Architektura jest na to wrażliwa: *odwzajemnia*. Światło pieści czyste formy; a one się *odwzajemniają*. Proste bryły mają rozległe powierzchnie, które znajdują różnorodny wyraz, osobny dla kopuł.

kolebek, walców, graniastosłupów i piramid. Dekoracja powierzchni (łącznie z przesłami) należy do tej samej kategorii geometrycznej. Panteon, Koloseum, akwedukty, piramida Cestiusza, luki triumfalne, bazylika Konstantyna, termy Karakalli.

Żadnego pustosłowa – plan, jedna koncepcja, śmialość i jednolitość konstrukcji, podstawowe kształty. Zdrowa moralność.

Przejmijmy od Rzymian cegłę, zaprawę i trawertyn, a milionerom sprzedajmy rzymski marmur. Rzymianie nie mieli pojęcia, jak go stosować.

WNĘTRZE KOŚCIOŁA SANTA MARIA IN COSMEDIN

II

BIZANCJUM

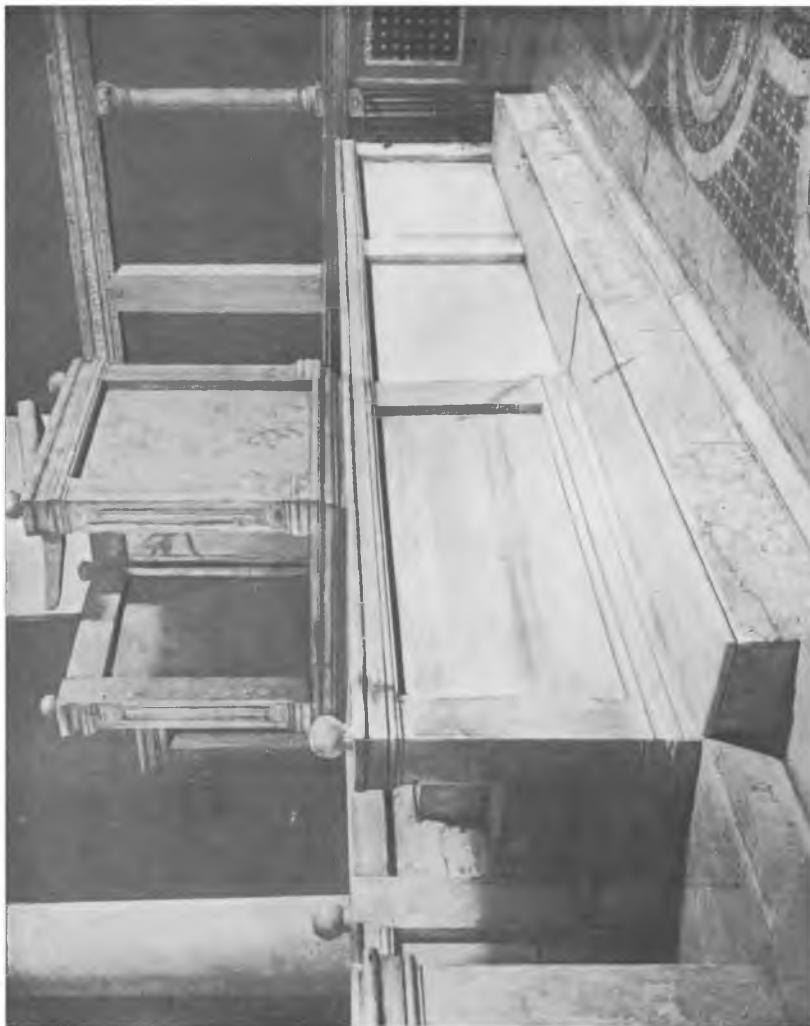
Grecja odradza się w Bizancjum. Tym razem nie chodzi o osłupienie człowieka pierwotnego na widok kwieciastych splotów akantu: rodowici Grecy wznoszą bazylikę Santa Maria in Cosmedin. Ta Grecja jest odległa od Fidiasza, lecz zachowała jego wzorzec, to znaczy zmysł proporcji, matematykę, dzięki której doskonałość staje się dostępna. Ten kościółek maryjny, świątynia nędników, glosi w zbytkownym rzymskim zgielku niebywały przepych matematyki, niezrównaną siłę proporcji, suwerenną wymowę planu. Projekt to zwykła bazylika, czyli architektoniczna forma, którą stosuje się do budowy stodoly czy magazynu. Jej ściany są tynkowane wapnem. Mamy tu tylko jeden kolor – biały; niepodważalna siła absolutu. Ten maleńki kościół budzi szacunek. „Och!” – zakrzykniecie,

NAWA KOŚCIOŁA SANTA MARIA IN COSMEDIN, 790 i 1120 n.e.

zwiedziwszy wcześniej Bazylikę Świętego Piotra, budowle Palatynu czy Koloseum, zaś artystyczni wrażliwcy i animaliści będą bazyliką Santa Maria in Cosmedin zażenowaną. Pomyśleć, że kościół ten znajdował się w Rzymie, gdy plenił się Wielki Renesans ze swoimi złoonymi, szkaradnymi pałacami!

Grecja w Bizancjum – czysty wytwór umysłu. Architektura to nie tylko plan, piękne, oświetlone kształty. Jest coś, co nas zachwyca – to miara. Mierzyć. Dzielić na rytmiczne ilości ożywiane równym oddechem, stosować wszędzie jednolite, subtelne stosunki, równoważyć, *rozwiązywać równania*. O ile bowiem wahamy się, czy mówić o ekspresji w malarstwie,

AMBONA W KOŚCIELE SANTA MARIA IN COSMEDIN

o tyle jest to jak najbardziej stosowne w przypadku architektury, która nie zajmuje się przedstawianiem i żaden z jej elementów nie przypomina ludzkiej twarzy – architektury operującej *ilością*. Ta ilość to stos materiałów u stóp budynku; zmierzona i wstawiona w równania mówi językiem rytmu, liczby i proporcji, językiem umysłu.

W jednostajnej ciszy bazyliki Santa Maria in Cosmedin wznosi się ukośnie rampa ambony, kamienny pulpit pochyla się w milczeniu, jak gdyby w geście przyzwolenia. Te dwie skromne, ukośne linie, wprzęgnięte w doskonały duchowy mechanizm, to czyste, proste piękno architektury.

ABSYDY BAZYLIKI ŚWIĘTEGO PIOTRA

III

MICHAŁ ANIOŁ

Inteligencja i pasja. Nie ma sztuki bez emocji ani emocji bez pasji. Kamienie są martwe, śpią w kamieniołomach, absydy Bazyliki Świętego Piotra zaś tworzą dramaturgię. To dramaturgia cechująca najważniejsze dzieła ludzkości. Architektoniczna dramaturgia = człowiek wszechświata i człowiek we wszechświecie. Partenon jest patetyczny, egipskie piramidy, budowane z gladzonego granitu i kiedyś poleskujące jak stal, były patetyczne. Wydzielać fluidy, wywoływać burzę, lekką bryzę nad

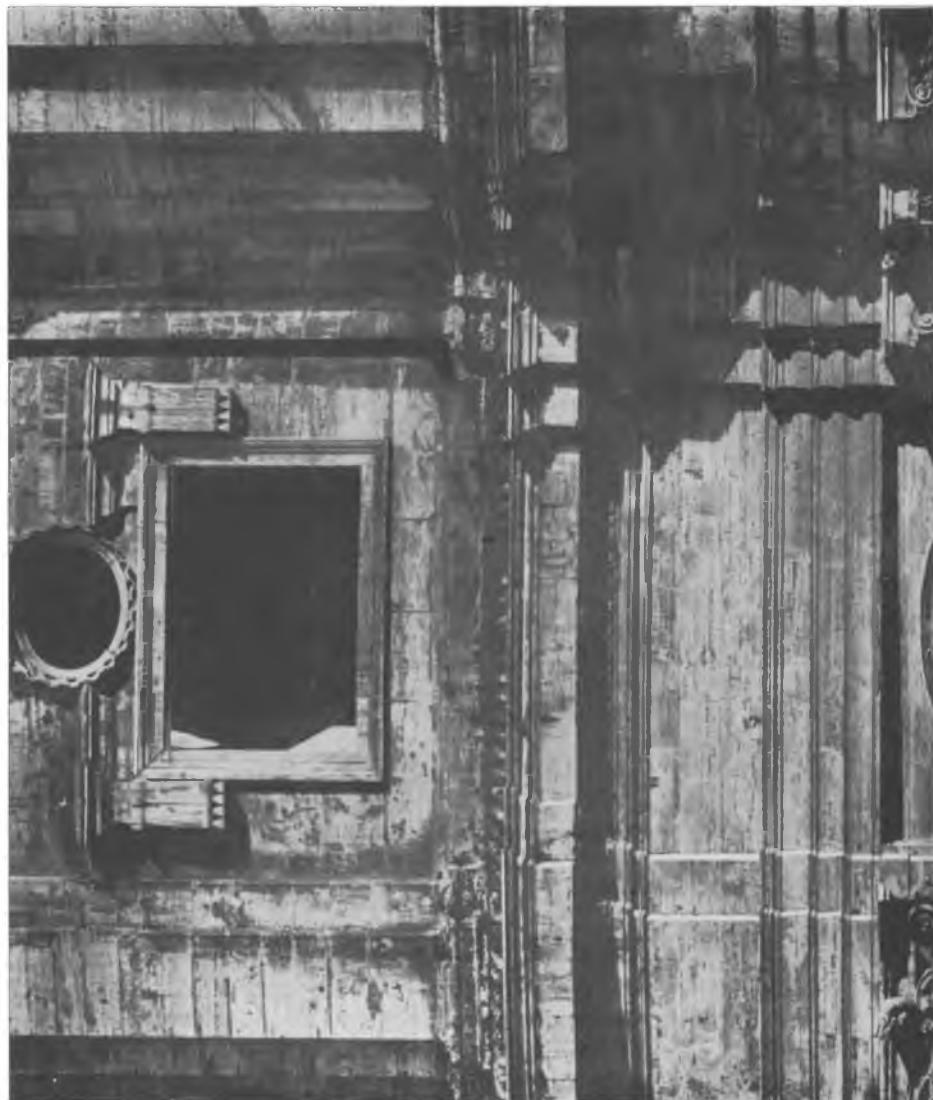
ABSYDY BAZYLIKI ŚWIĘTEGO PIOTRA

morzem czy równiną, wznosić wysokie góry z kamieni wielkich jak ludzkie domy – oto harmonijne, godne podziwu relacje.

Jaki człowiek, taka dramaturgia, taka architektura. Nie twierdzić z przesadną pewnością, że to masy tworzą człowieka. *Człowiek* to wyjątkowe zjawisko, które długimi etapami się powtarza – być może na chybil trafl, być może zgodnie z jakąś jeszcze nieokreślona kosmografią.

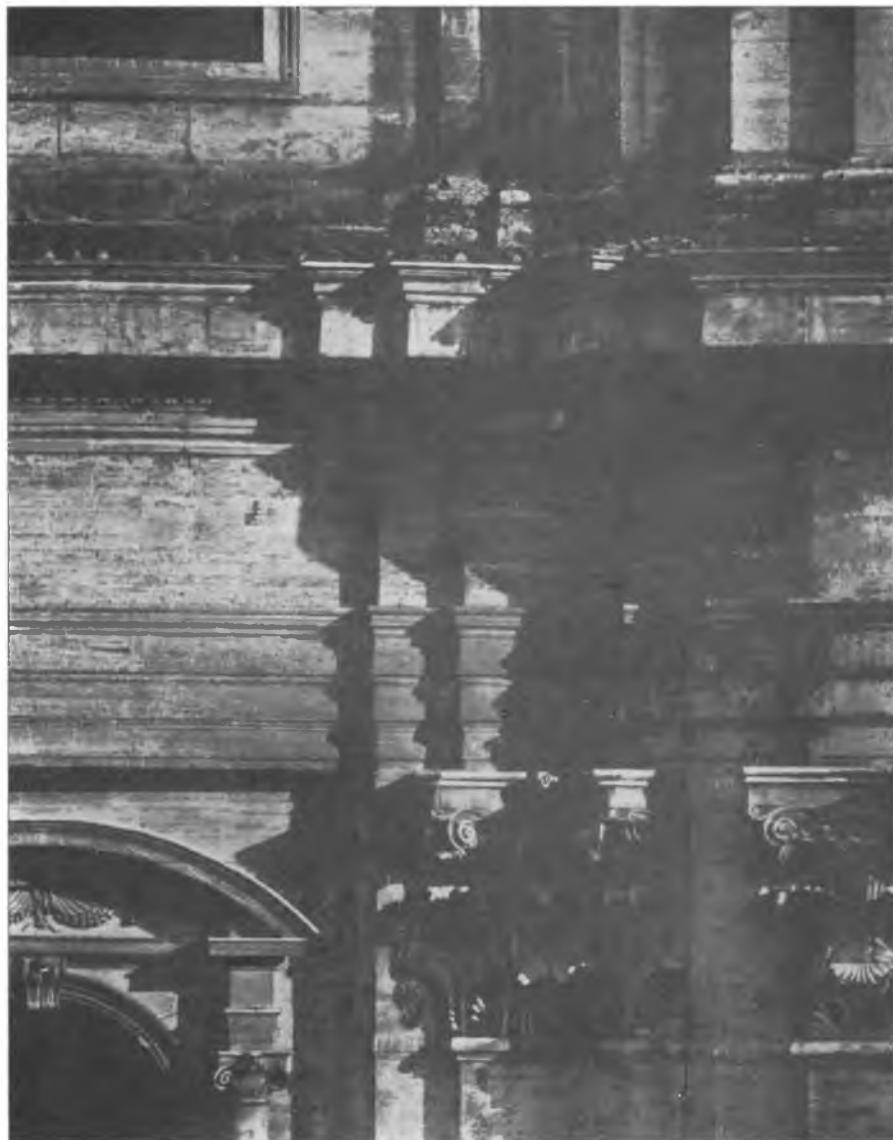
Michał Anioli jest człowiekiem naszego tysiąclecia, tak jak Fidiasz był człowiekiem tysiąclecia wcześniejszego. Renesans nie stworzył Michała Aniola – zrodził masę utalentowanych poczeiweków.

Dzieło Michała Aniola to *twórczość*, a nie renesans – twórczość przyjmująca znane nam epoki. Absydy Bazyliki Świętego Piotra są

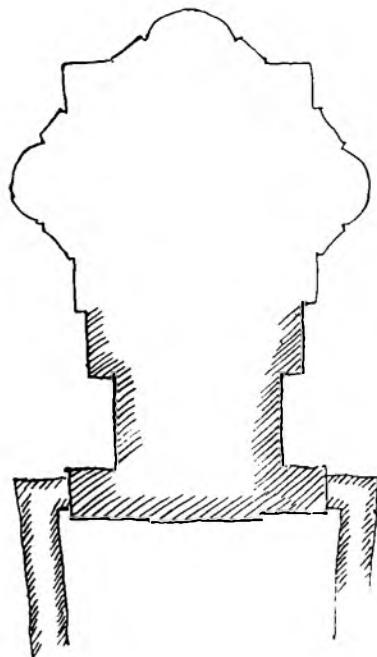
Wnętrze bazyliki św. Łukęgo w Pafos

w stylu korynckim. Tak sądzicie? Spójrzcie na nie i przypomnijcie sobie kościół La Madeleine. Michał Anioł widział Koloseum i zachował jego trafne proporcje; termy Karakalli i bazylika Konstantyna pokazały mu granice, które należało przekroczyć siłą projektu. Stąd rotundy, uskoki, przecinające się piaszczyzny, bęben kopuły, portyk oparty na kolumnach,

ABSYDY BAZYLIKI ŚWIĘTEGO PIOTRA

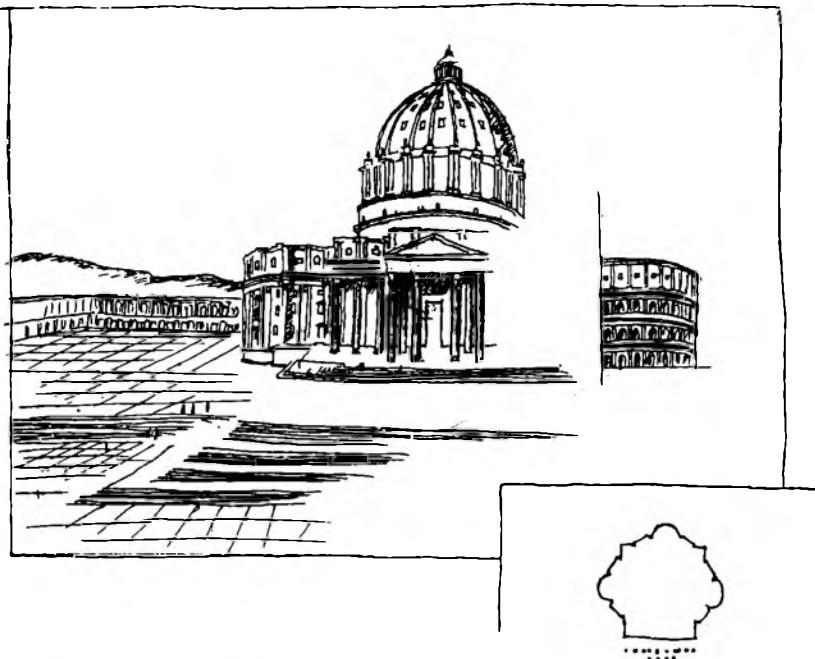
harmonijny układ potężnej geometrii. Dalej mamy rytm stylobatów, pilastrów i belkowań o całkowicie nowym profilu. Do tego okna i nisze, które raz jeszcze intonują rytm. Cała bryła jest absolutną nowością

Plan Bazyliki Świętego Piotra, stan obecny; część zakreskowana pokazuje przedłużenie nawy.
Michał Anioł chciał coś przekazać, wszystko zostało zniszczone

MICHAŁ ANIOŁ: PORTA PIA

Bazylika Świętego Piotra. Projekt Michała Anioła (1547-1564). Potężne rozmiary. Budowa takiej kamiennej kopuły była pokazem sprawności, na który mało kto by się zdobył. Bazylika Świętego Piotra ma powierzchnię 15 tysięcy metrów kwadratowych, zaś katedra Notre-Dame w Paryżu 5 tysięcy 955 metrów kwadratowych; Hagia Sophia w Konstantynopolu 6 tysięcy 900 metrów kwadratowych. Kopuła mierzy 132 metry wysokości, średnica między absydami to 150 metrów. Ogólny schemat absyd i attyki przypomina Koloseum: wysokości są te same. Projekt zakładał całkowitą jednolitość, zawierając najpiękniejsze i najbujniesze kształty: portyk, stożki, czworokątne graniastosłupy, bęben i kopułę. Gzymowanie jest niechybnie namiętne, gwałtowne i patetyczne. Wszystko wznosiło się razem, jednolicie, w całości. Oko chwytalo to jednym spojrzeniem. Michał Anioł zbudował absydy oraz bęben kopuły. Reszta dostała się w ręce barbarzyńców, wszystko zostało unicestwione. Ludzkość straciła jedno z największych dzieł umysłu. Gdy pomyślimy o tym, że Michał Anioł przeczuwał katastrofę, staje nam przed oczami straszliwy dramat.

Plac Świętego Piotra, stan obecny: przegadanie, pustosławie. Kolumnada Berniniego jest piękna sama w sobie. Fasada jest piękna sama w sobie, lecz nie ma nic wspólnego z kopułą. Celem była kopuła, lecz została zasłonięta! Kopuła współgrała z absydami; została zasłonięta. Portyk był pełną bryłą; zrobili z niego płaską fasadę.

w słowniku architektury; warto pochylić się chwilę nad tym nagłym zwrotem epoki Cinquecenta.

Miało być jeszcze wnętrze, które byłoby monumentalną wersją bazyliki Santa Maria in Cosmedin; kaplica Medyceuszów we Florencji pokazuje, jaką skalę osiągnęły to głęboko przemyślane dzieło. Niestety, nieświadomi i nierożważni papieże przegnali Michała Anioła; nieszczęsnicy zniszczyli bazylikę na zewnątrz i w środku; w tak głupi sposób zyskała ona dzisiejszą postać, godną bogatego, przedsiębiorczego kardynała, pozbawioną... *wszystkiego*. To ogromna strata. Pasja, nieprzeciętna inteligencja, afirmacja stały się jakimś smutnym „*być może*”, „*z pozoru*”, „*możliwe, że*”, „*wątpię*”. Żałosną klęską.

OKNO W ABSYDZIE BAZYLIKI ŚWIĘTEGO PIOTRA

Ponieważ rozdział ten jest zatytułowany *Architektura*, wolno w nim mówić o ludzkiej pasji.

IV

RZYM I MY

Rzym to bardzo malowniczy bazar w szczerym polu. Znajdziemy tu wszelkie szkaradzieństwa (zob. cztery reprodukce poniżej) i kiepski gust rzymskiego renesansu. Renesans ten oceniamy według naszego dzisiejs-

RZYMSKIE OBRZYDŁIWOŚCI

1. Renesansowy Rzym, Zamek Świętego Aniela
2. Renesansowy Rzym, Galleria Colonna
3. Współczesny Rzym, Pałac Sprawiedliwości
4. Renesansowy Rzym, Palazzo Barberini

szego smaku, który oddziela nas czterema wickami wielkich wysiłków: XVII, XVIII, XIX i XX.

Czerpiemy z tego wysiłku korzyści, oceniamy surowo, lecz z uzasadnioną przenikliwością. Rzymowi uśpionemu po Michale Aniele brakuje tych czterech stuleci. Uświadamiamy to sobie, wracając do Paryża.

Rzymska lekcja jest kierowana do mędrców, do tych, którzy mogą i potrafią oceniać, którzy mogą stawiać opór, sprawować kontrolę. Rzym to zguba dla tych, którzy niewiele wiedzą. Posłać do Rzymu studentów architektury to naznaczyć ich na całe życie. Stypendia w Rzymie i w Villa Medici to rak toczący francuską architekturę.

Plan miasta Karlsruhe

ARCHITEKTURA
II
ZŁUDZENIE PLANÓW

Plan wypływa ze środka na powierzchnię; zewnętrzne wynika z wnętrza.

Elementy architektoniczne to światło i cień, ściana i przestrzeń.

Uporządkowanie to hierarchia celów, klasyfikacja zamiarów.

Człowiek patrzy na architekturę oczami umieszczoneymi metr siedemdziesiąt nad ziemią. Możemy brać pod uwagę wyłącznie cele dosłownie oku, zamiary, które uwzględniają elementy architektoniczne. Gdy bierzemy pod uwagę zamiary nienależące do języka architektury mamy do czynienia ze złudzeniem planów, łamiemy reguły wskutek błędu koncepcyjnego lub próżności.

Posługujemy się kamieniem, drewnem, betonem; wznosimy z nich domy, pałace; na tym polega budownictwo. Dzieło pomysłowości.

Nagle jednak chwytacie mnie za serce, sprawiacie mi przyjemność, jestem szczęśliwy, mówię: to piękne. Oto architektura. Tutaj jest sztuka.

Mój dom jest praktyczny. Jestem za to wdzięczny, jak wdzięczny jestem inżynierem kolej żelaznych i telekomunikacji. Wy nie chwyciliście mnie za serce.

Tymczasem mury wznoszą się do nieba w porządku, który mnie porusza. Czuję wasze intencje. Byliście lagodni, brutalni, czarujący albo wyniosli. Mówią mi o tym wasze kamienie. Przywiążecie mnie do tego miejsca, a moje oczy patrzą. Patrzą na coś, co wyraża pewną myśl. Myśl, która staje się jasna bez słów i dźwięków, wyłącznie za pomocą graniastosłupów ustawionych jeden obok drugiego. Ich kształty podkreślające na nie światło. W ich wzajemnym ustawieniu nie ma nic praktycznego czy opisowego. Są matematycznym tworem waszego umysłu. Są mową architektury. Wychodząc poza mnie lub bardziej użytkowy program, który był dla was podstawą, z martwych materiałów stworzyliście poruszające proporcje. To jest architektura.

Sporządzić plan znaczy doprecyzować, ustalić koncepcję.

Najpierw trzeba mieć jakieś koncepcje.

Koncepcje te trzeba uporządkować, by stały się czytelne, wykonalne i przekazywalne. Należy więc wskazać jakiś konkretny cel, a żeby mieć taki cel, najpierw są potrzebne koncepcje. Plan to coś w rodzaju esencji, jak szczegółowy spis treści. Jest tak skoncentrowany, że przypomina kryształ albo szablon geometryczny, zawiera potężną dawkę myśli i podstawowy cel.

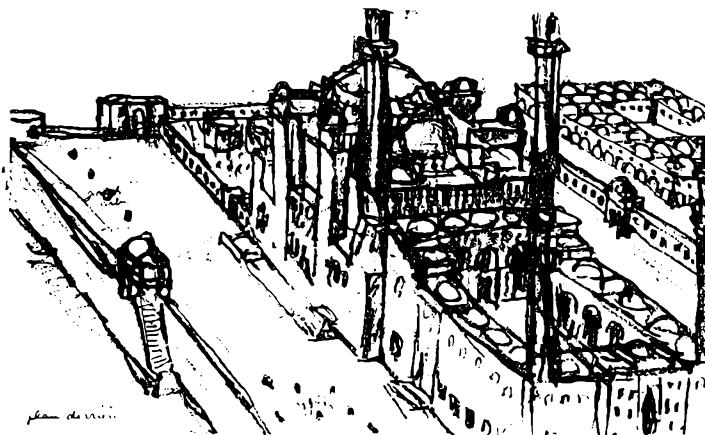
W wielkiej instytucji publicznej, Akademii Sztuk Pięknych, studiowaliśmy zasady dobrego planu, a potem przez lata poznawaliśmy dogmaty, recepty i sztuczki. Przydatne na początku nauczanie stało się niebezpieczną praktyką. Z wewnętrznej idei uczyniliśmy kilka znaków uświęconych jako zewnętrzne – aspektów. Plan – zbiór koncepcji oraz połączony z nim cel – stał się kartką papieru, na której czarne punkty to ściany, kreski zaś to osie, a całość przypomina mozaikę, ozdobny panel, grafikę z błyszczącymi gwiazdami i stwarza złudzenie optyczne. Najpiękniejsza gwiazda dostaje stypendium w Rzymie. Tymczasem plan to generator, „plan określa wszystko; to surowa abstrakcja, na pierwszy rzut oka sucha algebraizacja”. To plan bitwy. Potem następuje bitwa – wielki moment. Bitwa polega na zderzaniu brył w przestrzeni, a o morale wojska decydują zbiór wcześniejszych koncepcji i podstawowy cel. Bez dobrego planu nic

nie istnieje, wszystko jest kruche i nietrwałe, wszystko jest ubogie, nawet w warunkach nieprzebranego bogactwa.

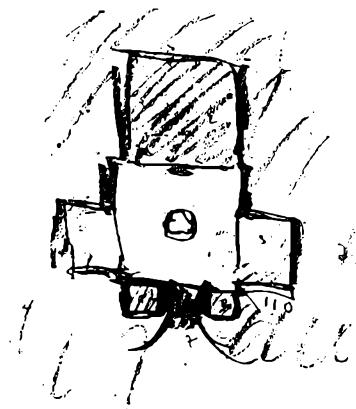
Plan od samego początku zakłada jakieś zabiegi konstrukcyjne; architekt jest przede wszystkim inżynierem. Ograniczmy jednak kwestię do architektury, czyli czegoś, co trwa przez długi czas. Obierając tylko i wyłącznie ten punkt widzenia, chciałbym najpierw zwrócić uwagę na kluczowy fakt: plan wypływa z wnętrza na zewnątrz, gdyż dom i pałac to organizmy podobne do każdej żywej istoty. Będę mówił o architektonicznych *elementach* wnętrza. Przejdę do *uporządkowania*. Analizując wpływ architektury na otoczenie, pokażę, że zewnętrze jest tutaj jeszcze wnętrzem. Za pomocą kilku prostych obserwacji popartych przykładami pokażę, na czym polega *złudzenie planów* – owo złudzenie, które uśmierca architekturę, zwodzi umyśły i rodzi architektoniczną blagę, zaprzeczając niepodważalnym prawdom, obierając fałszywe koncepcje lub schlebiając próżności.

PLAN WYPŁYWA Z WNĘTRZA NA ZEWNĄTRZ

Budynek przypomina bańkę mydlaną. Bańka jest doskonała i harmonijna, jeżeli oddech jest regularny, płynnie wychodzi z wnętrza. Zewnętrze wynika z wnętrza.

il. 1 - Meczet Sulejmana w Stambule

il. 2 – Plan Zielonego Meczetu w Bursie

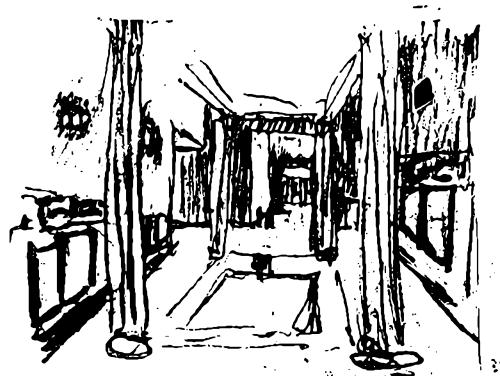
W Bursie w Azji Mniejszej do ZIELONEGO MECZETU wchodzi się niewielkim wejściem dostosowanym do wysokości człowieka; malutki przedsionek dokonuje w was przeskalowania, niezbędnego, by po wymiarach ulicy i miejsca, z którego przybywacie, docenić imponujące rozmiary meczetu. Odczuwacie wtedy wielkość budowli, a wasze oczy zdejmują miarę. Znajdujecie się w ogromnej, białej, marmurowej sali, zalanej światłem. Dalej ukazuje się druga sala – podobna i zbliżonych rozmiarów, pełna półcieni i o parę stopni podwyższona (powtórzenie w tonacji molowej); z każdej strony znajdują się dwie jeszcze mniejsze zacienione sale; odwracacie się – dwie małe ciemne sale. Od pełnego światła do cienia – rytm. Malutkie wejścia i olbrzymie przesła. Daliście się złać, straciliście poczucie zwykłej skali. Poddajecie się zmysłowemu rytmowi (światła i brył) i przemyślanym proporcjom – światu, który mówi wam to, co chciał powiedzieć. Jakie emocje, jaka wiara? To właściw jest podstawowy cel. Zbiór koncepcji to użyte środki (il. 2). Konsekwencje: w Bursie, w Hagia Sophia w Konstantynopolu, jak i w meczecie Sulejmana w Stambule zewnętrze wynika z wnętrza (il. 1 i 2 bis).

CASA DEL NOCE w Pompejach. Również mały przedsionek, wymazujący z waszego umysłu ulicę. Jesteście już w Cavaedium (atrium); cztery kolumny pośrodku (cztery walce) jednym ruchem unoszą ku cieniowi dachu – rodzą poczucie siły i świadczą o potędze użytych środków;

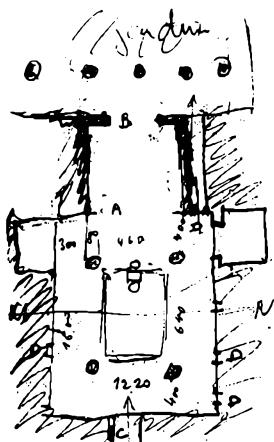

il. 2 bis – Hagia Sophia w Konstantynopolu

tymczasem w głębi widać blask ogrodu wpadający przez perystyl, który hojnym gestem rozprasza to światło, dzieli je, sygnalizuje, rozpościeraając się na lewo i prawo, tworząc rozległą przestrzeń. Tablinum pośrodku zacieśnia tę wizję jak soczewka optyczna. Po prawej i lewej dwie małe, zacienione sale. Z gwarnej miejskiej ulicy, pełnej malowniczych zjawisk, weszliście do domu *Rzymianina*. Niezrównana potęga, porządek, niebywały rozmach: jesteście w domu *Rzymianina*. Czemu służyły te pomieszczenia? To już nieistotne. Po dwudziestu wiekach, bez historycznych odniesień, czujecie architekturę, a to wszystko jest w rzeczywistości małym domem (il. 3 i 4).

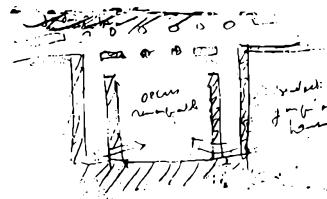
3 – Casa del Noce, Cavaedium, Pompeje

il. 4 Casa del Nocce

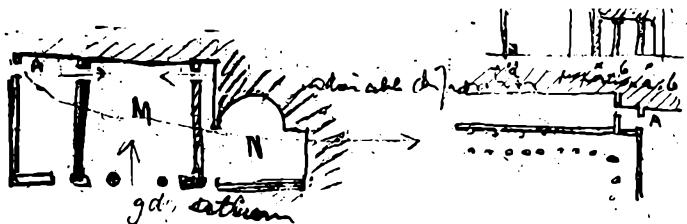
ARCHITEKTONICZNE ELEMENTY WNĘTRZA

Dysponujemy prostymi ścianami, rozległą podłogą, otworami, które są przejściem dla człowieka bądź światła – drzwiami bądź oknami. Otwory rozjaśniają lub zaciemniają, radują lub zasmucają. Ściany są zalane światłem lub spowite cieniem bądź półcieniem, radują, uspokajają

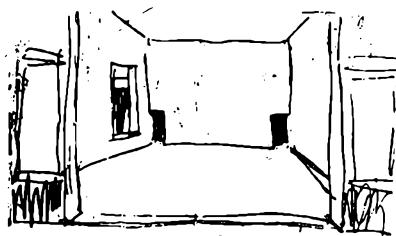
il. 5 - Willa Hadriana, Rzym

lub zasmucają. Wasza symfonia jest gotowa. Cel architektury stanowi radowanie lub uspokajanie. Miejcie szacunek dla ścian. Mieszkaniec Pompejów nie robi w nich dziur; z nabożeństwem odnosi się do ścian, z uwielbieniem do światła. Światło jest intensywne, gdy wpada między odbijające je ściany. Starożytny człowiek budował ściany: ściany, które rozchodzą się i schodzą, dodatkowo powiększając nawzajem. Tym sposobem tworzono bryły – podstawę doznania architektonicznego, doznania zmysłowego. Światło celowo rozbłyska na jednym krańcu, rozjaśniając ściany. Światło przenosi tę *imprezę* na zewnątrz dzięki walcom (nie lubię mówić „kolumnom” – to przepastne słowo), perystyłom i filaram.

il. 6 – Willa Hadriana, Rzym

Podłoga sięga tam, gdzie tylko może, jednolita, regularna. Niekiedy dla wzmocnienia efektu zostaje podniesiona o jeden stopień. Wewnątrz nie ma innych elementów architektonicznych: światło, jego masywne odbricie na ścianach oraz podłoga, która jest poziomą ścianą. Postawienie oświetlonych ścian równa się stworzeniu wszystkich architektonicznych elementów wnętrza. Pozostają tylko proporcje (il. 5, 6 i 7).

il. 7 – Pompeje

UPORZĄDKOWANIE

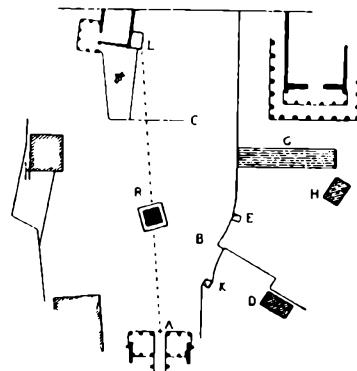
Oś jest być może podstawowym przejawem człowieczeństwa; jest zasadą wszelkiego ludzkiego działania. Dziecko uczące się chodzić dąży do utrzymania osi, człowiek idący przez życiowe burze wytycza sobie jakąś oś. Oś nadaje architekturze porządek. Porządkować to zaczy- nać dzieło. Architektura powstaje według osi. Osie z Akademii Sztuk Pięknych to nieszczęście architektury. Oś to linia prowadząca do celu. W architekturze oś musi mieć cel. W Akademii zapomnieli o tym, toteż osie krzyżują się wśród gwiazd, w nieskończoności, w nieokreślonej, nie- znanej przestrzeni, w nicości, bez celu. Oś, o jakiej uczą w Akademii, to trik, sztuczka (1).

Uporządkowanie polega na hierarchii osi, a zatem hierarchii celów, klasyfikacji zamiarów.

Architekt przyporządkowuje więc osiom cele. Takim celem może być ściana (pełnia, doznanie zmysłowe), światło czy przestrzeń (doznanie zmysłowe).

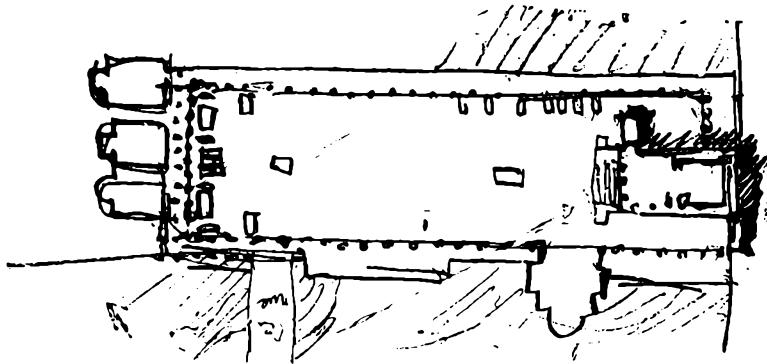
W rzeczywistości patrzymy na osie nie z lotu ptaka, jak na planie na desce kreślarskiej, lecz z ziemi, gdyż człowiek stoi i patrzy przed siebie. Oko sięga daleko i niczym niezawodny obiektyw widzi wszystko, wykra- czając poza cele i zamiary. Oś Akropolu sięga od Pireusu do Pentelikonu, od morza po góry. Od Propylejów, prostopadłych do osi, po horyzont morza. Widzimy poziomą linię prostopadłą do kierunku wyznaczonego przez otaczającą was architekturę – liczy się postrzeganie ortogonalne. Najwyższa architektura: wpływ Akropolu jest odczuwany aż po horyzont. Po drugiej stronie Propylejów olbrzymi posąg Ateny na osi, a w głębi – Pentelikon. To się liczy. A ponieważ stoją one poza tą narzucającą się osią – Partenon po prawej i Erechtejon po lewej – *macie szansę widzieć je w trzech czwartych, w ich całej fizjonomii*. W architekturze nie wszystko należy umieszczać na osiach, gdyż dałoby to taki sam efekt, jak ludzie mówiący jeden przez drugiego (il. 8).

(1) Osie są trikiem do tego stopnia, że rysuje się je na papierze, tak by tworzyły gwiazdę, podobnie jak paw rozpościera swój ogon.

il. 8 – Akropol w Atenach

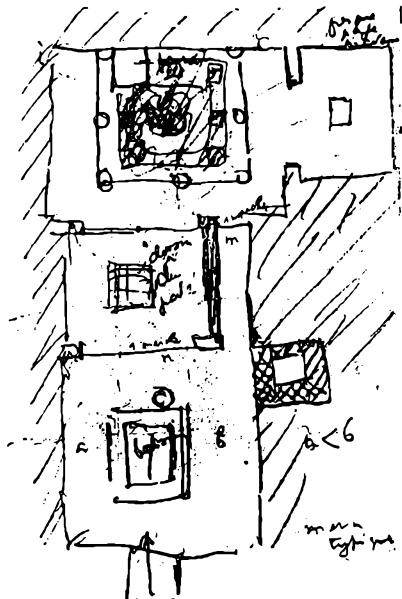
FORUM W POMPEJACH: Uporządkowanie to hierarchia celów, klasyfikacja zamiarów. Plan Forum zawiera liczne osie, lecz nigdy nie zdobyłby nagrody Akademii Sztuk Pięknych; zostałby odrzucony, nie układa się

il. 9 – Forum w Pompejach

gwiaździście! Patrzeć na taki plan i przechadzać się po Forum to prawdziwa radość dla umysłu (il. 9).

Oto bowiem w **DOMU POETY TRAGICZNEGO** mamy do czynienia ze sztuką subtelną, spełnioną. Wszystko zostało podporządkowane osi,

il. 10 Dom Poety Tragicznego, Pompeje

lecz trudno chodzić tam po linii prostej. Oś zawiera się w zamiarach i jej bogactwo dzięki złudzeniu optycznemu zręcznym gestem obejmuje skromne elementy (korytarze, główne przejście itd.). Oś nie jest tutaj suchą teorią; wiąże ze sobą podstawowe, wyraziście zarysowane i różnorodne bryły. Kiedy zwiedzacie Dom Poety Tragicznego, stwierdzacie, że wszystko jest uporządkowane. Odczuwacie jednak przepych. Dostrzegacie wtedy zręczne odchylenia od osi, które nadają bryłom intensywności: podstawowy motyw posadzki został przeniesiony w głąb sali; studnia u wejścia znajduje się po stronie sadzawki. Źródło wody usytuowano w glebi, na rogu ogrodu. Obiekt umieszczony pośrodku pomieszczenia

często zabija to pomieszczenie, gdyż nie pozwala stanąć na środku i uzyskać osiowego spojrzenia; pomnik na środku placu często zabija plac i okalające kamienice – często, lecz nie zawsze; każdy przypadek trzeba rozpatrywać indywidualnie.

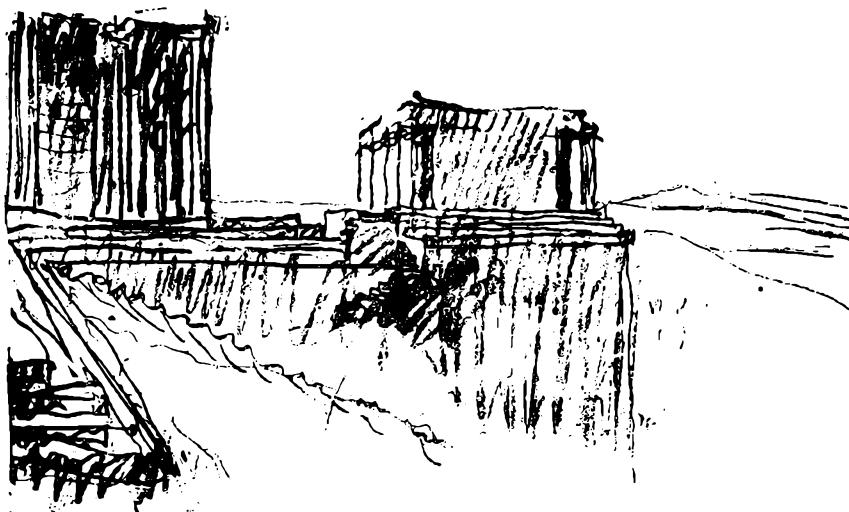
Uporządkowanie to hierarchia osi, hierarchia celów, klasyfikacja zamiarów (il. 10).

ZEWNĘTRZE JEST ZAWSZE WNĘTRZEM

Gdy w Akademii układają osie w gwiazdę, wyobrażają sobie, że widz stający przed budynek patrzy tylko na ten budynek i że jego oko jest przytwierdzone do środka ciężkości wyznaczonego przez te osie. Ciekawskie ludzkie oko zawsze się rozgląda, tak samo jak człowiek – w prawo, w lewo, dookoła. Zatrzymuje się na wszystkim i przyciąga je raczej środek ciężkości całego miejsca. Problem dotyczy wszystkiego wokół. Sąsiednie domy, bliższe lub dalsze wzniesienie, niski lub wysoki horyzont to cudowne bryły działające mocą swojej objętości. Umysł nieustannie mierzy i odczuwa objętość pozorną i rzeczywistą. Doznanie objętości jest natychmiastowe, pierwotne; wasz budynek ma sto tysięcy metrów sześciennych, lecz jego otoczenie ma miliony metrów sześciennych, i jest to znaczące. Dochodzi do tego doznanie gęstości: rumowisko, drzewo czy wzgórze nie są tak silne i gęste jak geometryczny układ form. Marmur wydaje się oku i umysłowi gęstszy niż las itd. Wszędzie hierarchia.

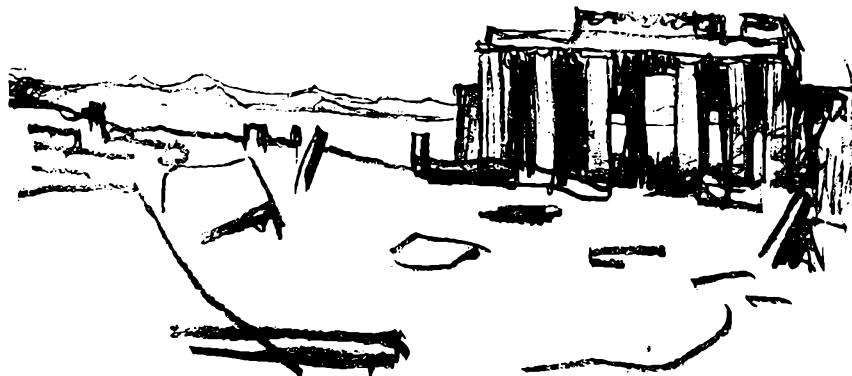
Podsumowując, w architektonicznej przestrzeni otoczenie budynku działa swoją objętością, gęstością, rodzajem materiału, budzącymi konkretne, bardzo różnorakie doznanie (drewno, marmur, drzewo, trawnik, błękitny horyzont, bliskie lub odległe morze, niebo). Elementy otoczenia są jak ściany wzmocnione objętością wnętrza, warstwami, materiałem itd. – jak ściany jakiejś sali. Ściany i światło, cień lub światło, smutne, wesołe albo spokojne itd. Trzeba z tymi elementami dojść do porozumienia:

NA AKROPOLU ATEŃSKIM świątynie pochylają się ku sobie, tworząc łono, które łatwo objąć wzrokiem (il. 11). Morze porozumiewa się z archi-

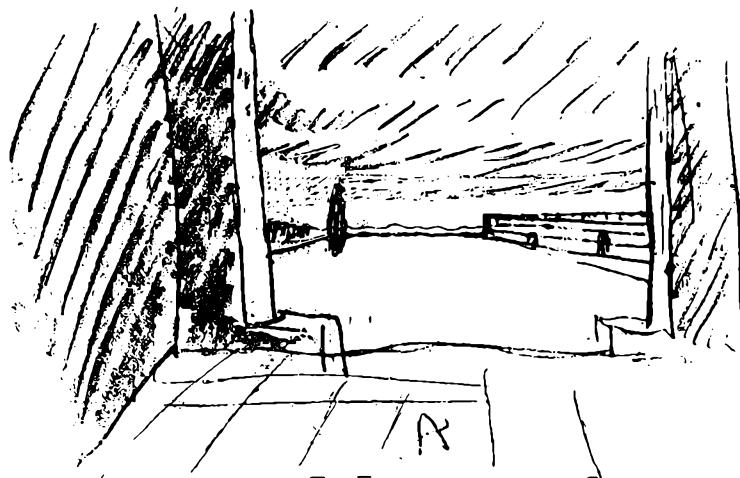

il. 11 – Propyleje i Świątynia Nike Apteros

trawami (il. 12) itd. Dojść do porozumienia z nieskończonymi zasobami sztuki pełnej ryzykownych bogactw, które tworzą piękno tylko wtedy, gdy są uporządkowane:

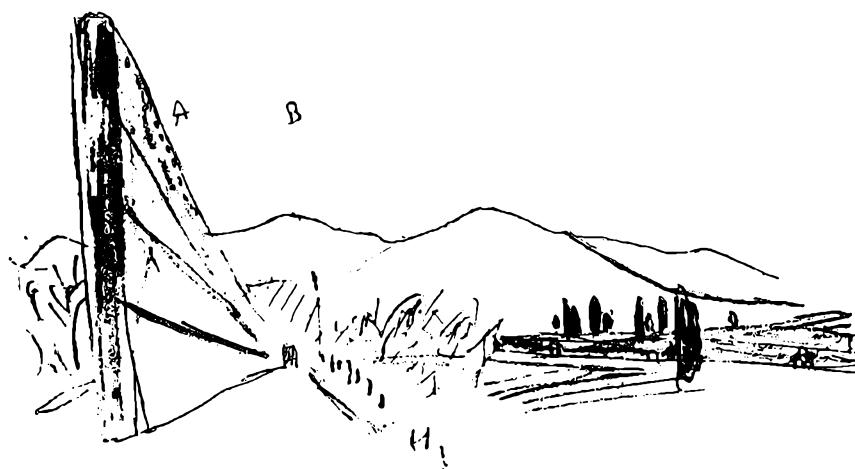

il. 12 – Propyleje

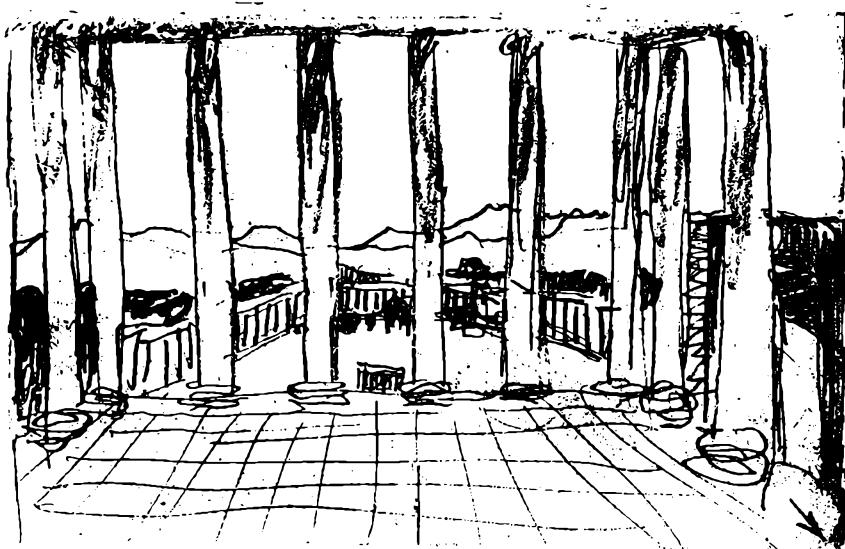

il. 13 - Willa Hadriana, Rzym

W WILLI HADRIANA poziom podłóg odpowiada rzymskiej równinie (il. 13); góry umacniają kompozycję, która zresztą na nich się opiera (il. 14).

il. 14 - Willa Hadriana, Rzym

il. 15 Forum w Pompejach

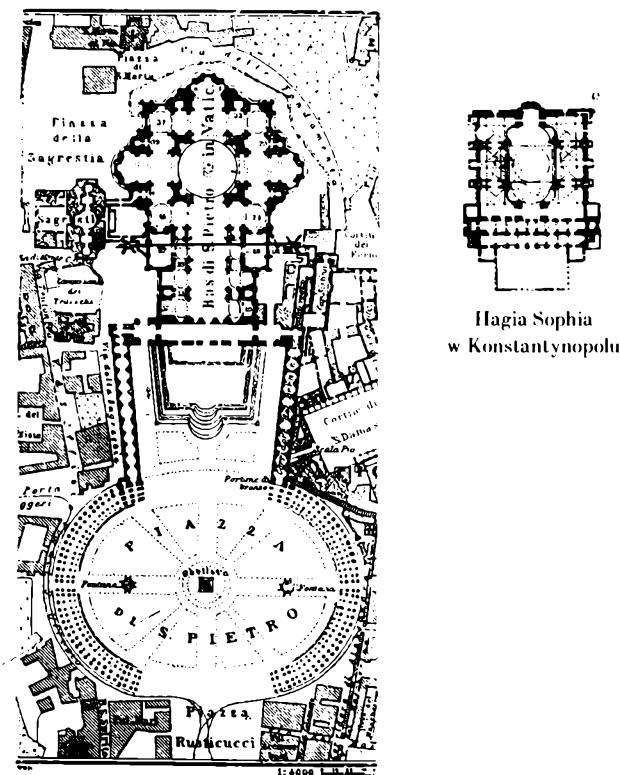
NA FORUM W POMPEJACH z każdego budynku mamy widok na całość, na każdy szczegół – nieustannie pobudzane zainteresowanie (il. 9 i 15).

Itp., itd.

TRANSGRESJA

W dziełach, które pokażę, nie wzięto pod uwagę, że plan wyപywa z wnętrza na zewnątrz, nie porozumiano się z brylami ożywianymi regularnym oddechem, stosownie do celu, podstawowej intencji dzieła – celu, którego każdy mógłby później naocznie doświadczyć. Nie liczono się z architektonicznymi elementami wnętrza, czyli plaszczyznami odbijającymi światło i uwydatniającymi kształty. Nie myśiano przestrzennie, lecz rysowano na papierze gwiazdki, wytyczano osie tworzące gwiazdę. Liczono się z intencjami, które nie należały do języka architektury. Złamano reguły planu wskutek koncepcyjnego błędu lub schlebiania próżności.

BAZYLICA ŚWIĘTEGO PIOTRA W RZYMIE: Michał Anioł obmyślił potężną kopułę, większą od wszystkiego, co oko wcześniej widziało; stało się pod nią od razu po wejściu. Papieże dodali jednak z przodu trzy przesła i wielki przedsionek. Cała koncepcja uległa zniszczeniu. Teraz, żeby dojść do kopuły, trzeba przejść stumetrowy tunel; mamy dwie walczące ze sobą bryły; żadnej architektonicznej korzyści (ten błąd pogłębia jeszcze przesadna dekoracja, wskutek czego Bazylika Świętego Piotra pozostaje dla architekta zagadką). Hagia Sophia w Konstantynopolu triumfuje swoimi siedmioma tysiącami metrów kwadratowych, podczas gdy Bazylika Świętego Piotra liczy ich piętnaście tysięcy (il. 16).

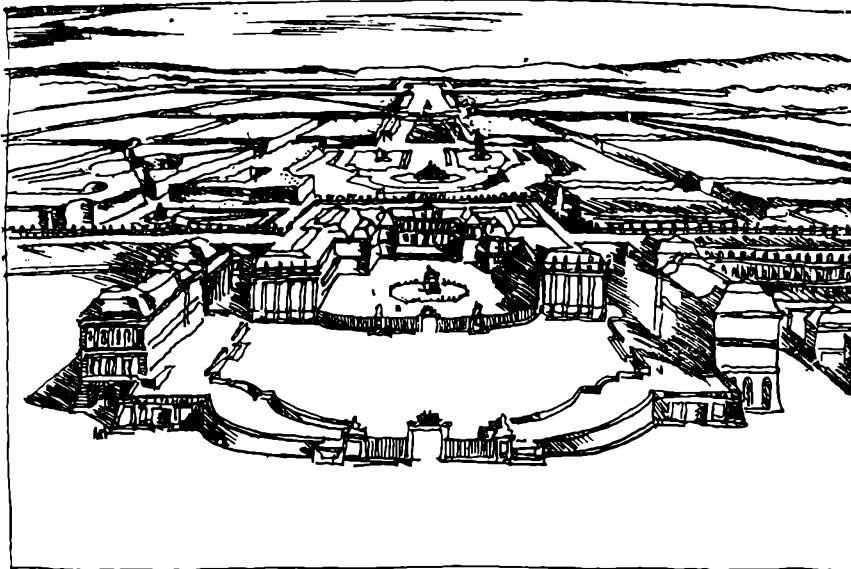

il. 16 - Bazylika Świętego Piotra w Rzymie

Kreska w poprzek trzeciego przesła bazyliki wskazuje miejsce, w którym Michał Anioł zamierzał umieścić fasadę (zob. koncepcję Michała Anioła w poprzednim rozdziale)

WERSAL: Ludwik XIV nie jest już następcą Ludwika XIII. TO KRÓL SŁOŃCE. Bezmierna próżność. Architekci rozkładają przed jego tronem plany z lotu ptaka, przypominające mapę nieba; potężne osie, gwiazdy. Król Słońce pęka z dumy; zleca gigantyczne prace. Człowiek ma jednak tylko dwoje oczu umieszczonych metr siedemdziesiąt nad ziemią i widzących tylko jeden punkt naraz. Ramiona gwiazd są widoczne jedno po drugim, a zatem stanowią tylko prostą ścieżkę wśród listowia; gwiazdy znikają. Tak jest ze wszystkim: obszerną sadzawką, parterami dywanowymi, które nie mieszczą się w wizji całości oraz budynkami, które widzimy tylko w kawałkach, i to zmieniając pozycję. To blichtr, złudzenie. Ludwik XIV sam wprowadził się w błąd. Wykroczył poza prawdę architektury, gdyż nie operował jej obiektywnymi elementami (il. 17).

Pewien zaś, pożał się Boże, margrabia, dworzanin Ludwika XIV, założył miasto KARSLRUHE będące najżalośniejszą koncepcyjną klęską, kompletną porażką. Gwiazda istnieje tylko na papierze, marna to pociecha. Złudzenie. Złudzenie pięknych planów. Z żadnego zakątka miasta nie widać więcej niż trzy okna zamku i zawsze wydaje się, że to te same;

il. 17 Wersal, według rysunku z epoki

identyczny efekt dałby najwykleszy dom czynszowy. Z zamku można zapanić się tylko w jedną ulicę, czyli taki sam efekt dają ulice pierwszej lepszej miejscowości. Próżność nad próżnościami. Gdy wytyczamy plan, nie możemy zapominać, że jego efekty są przeznaczone dla ludzkiego oka (il. otwierająca rozdział).

Od budownictwa do architektury przechodzimy wtedy, gdy mamy jakiś wznowosły cel. Trzeba unikać próżności. Próżność to przyczyna marności architektury.

PARTEON

ARCHITEKTURA
III
CZYSTY WYTWÓR
UMYSŁU

Modelunek fasady to kamień probierczy architekta.

To tutaj okazuje się on artystą albo zwykłym inżynierem.

Modelunek fasady nie podlega żadnym zasadom.

Nie chodzi już o zwyczaje, tradycje, zabiegi konstrukcyjne ani dostosowanie do celów użytkowych.

Modelunek fasady to czysty wytwór umysłu; wymaga artysty plastyka.

Posługujemy się kamieniem, drewnem, betonem; wznosimy z nich domy, palace; na tym polega budownictwo. Dzieło pomysłowości.

Nagle jednak chwytacie mnie za serce, sprawiacie mi przyjemność, jestem szczęśliwy, mówię: to piękne. Oto architektura. Tutaj jest sztuka.

Mój dom jest praktyczny. Jestem za to wdzięczny, jak jestem wdzięczny inżynierom kolej, żelaznych i telekomunikacji. Wy nie chwyciliście mnie za serce.

Tymczasem mury wznoszą się do nieba w porządku, który mnie porusza. Czuję wasze intencje. Byliście lagodni, brutalni, czarujący albo wyniosli. Mówią mi o tym wasze kamienie. Przywiążujecie mnie do tego miejsca, a moje oczy patrzą. Patrzą na coś, co wyraża pewną myśl. Myśl, która staje się jasna bez słów i dźwięków, wyłącznie za pomocą graniastosłupów ustawionych jeden obok drugiego. Ich kształty podkreślają padające na nie światło. W ich wzajemnym ustawieniu nie ma nic praktycznego czy opisowego. Są matematycznym okresem waszego umysłu. Są mową architektury. Wychodząc poza mnie lub bardziej użytkowy program, który był dla was podstawą, z martwych materiałów stworzyliście poruszające proporcje. To jest architektura.

Piękną twarz wyróżnia jakość rysów i szczególna wartość łączących je relacji. Każdy ma te same części twarzy: nos, usta, czoło itd., jak również podobne proporcje między nimi. Istnieją miliony twarzy zbudowanych według tego schematu; a mimo to wszystkie są odmienne: różnią się jakością rysów oraz łączącymi je relacjami. Mówimy, że jakaś twarz jest piękna, kiedy precyza kształtów i układ rysów wykazują proporcje, które uznajemy za *harmonijne*, gdyż budzą w głębi nas, już poza zmysłami, jakiś oddźwięk, niczym wibrująca płyta rezonansowa. Nieokreślony ślad absolutu, gnieźdzący się gdzieś w głębi naszego bytu.

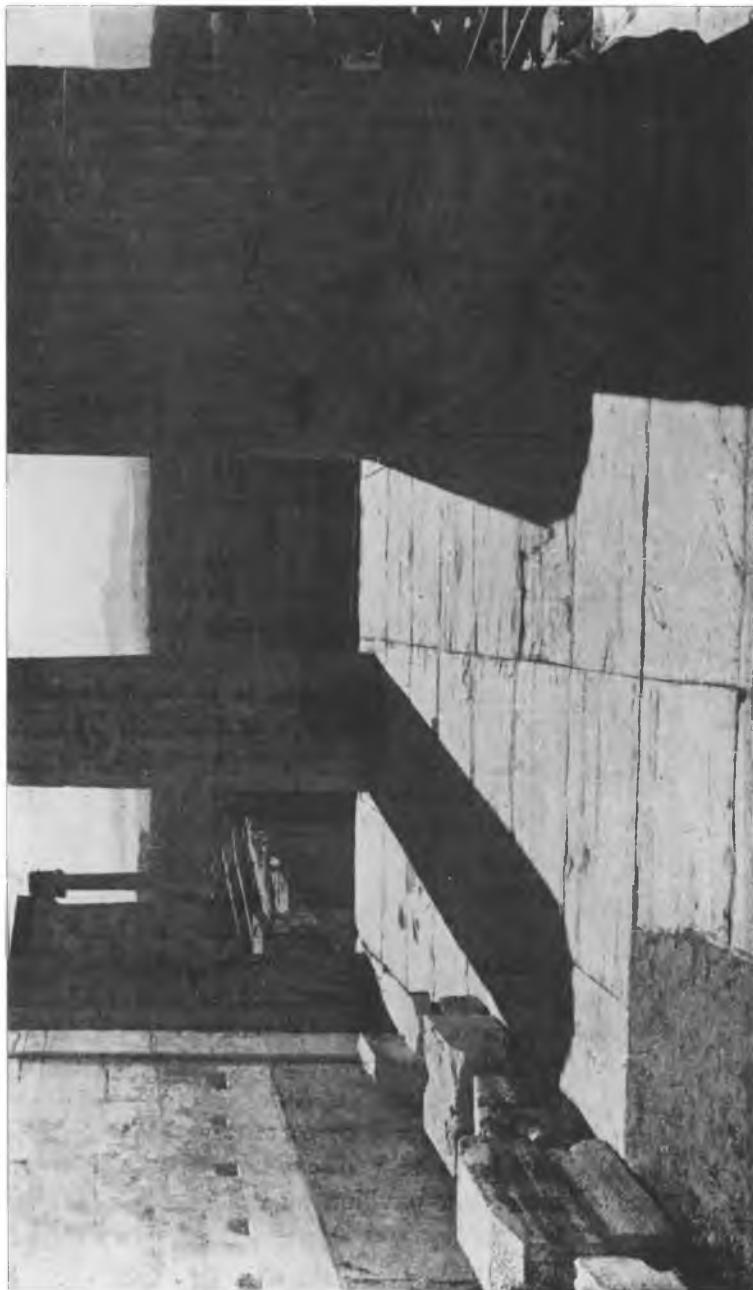
Ta wibrująca w nas płyta rezonansowa jest naszym kryterium harmonii. To właśnie oś, na której człowiek pozostaje w zgodzie z naturą i być może z wszechświatem – oś konstrukcyjna, tożsama z tą, na której są rozmieszczone wszystkie zjawiska i obiekty natury; ta oś sugeruje, że istnieje we wszechświecie pewien jednolity zamysł, że u jego źródeł

PARTEKOS. Na Akropolu wzniesiono, wywiedzione z jednej myśli, świątynie, które zebrały wokół siebie opustoszały krajobraz i podporządkowały go kompozycji. Tym sposobem z każdego punktu horyzontu myśl objawia swoją jedność. Właśnie dlatego nie ma innych dzieł architektury, które dorównywałyby tym świątyniom. Można mówić o „dorzeczyości”, gdy człowiek, dzięki domiosłości spojrzenia i całkowitej rezygnacji z przypadku, osiąga najwyższy poziom duchowości: surowość

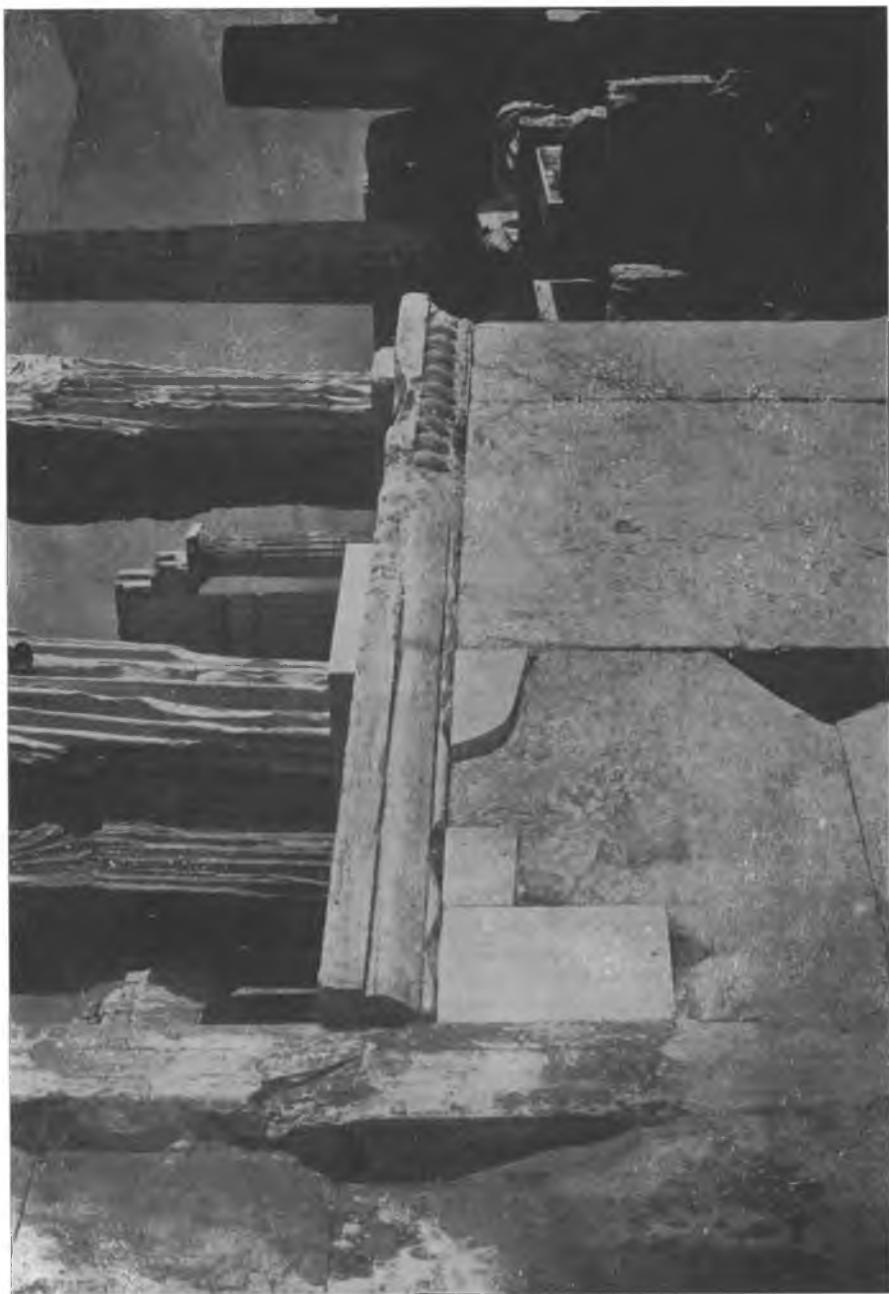
Wewnętrzny portyk Propylejów. System plastyczny wyraża się poprzez jedność

PROPY ENE. Z czego powstają emocje? Z relacji między jasno zarysowanymi elementami: cylindrami, gładkim podłożem i gładkimi ścianami. Ze zgodnością z otoczeniem. Z systemu plastycznego, którego efekty znane w każdej części kompozycji. Z jednolitej idei, która przejawia się zarówno w jedności materiału, jak i modelacji fasady.

PROPYLEJE. Emocje rodzą się z jednolitej intencji. Ze zdecydowania, z jakim cięto marmur, by dotrzeć do tego, co najczystsze, najklarowniejsze i najoszczędniejsze. Odrzucano i gladzono aż do momentu, gdy nie było już czego usuwać, gdy trzeba było pozostawić te zwarte i silne bryły, brzmiące jasno i tragicznie niczym spiżowe trąby

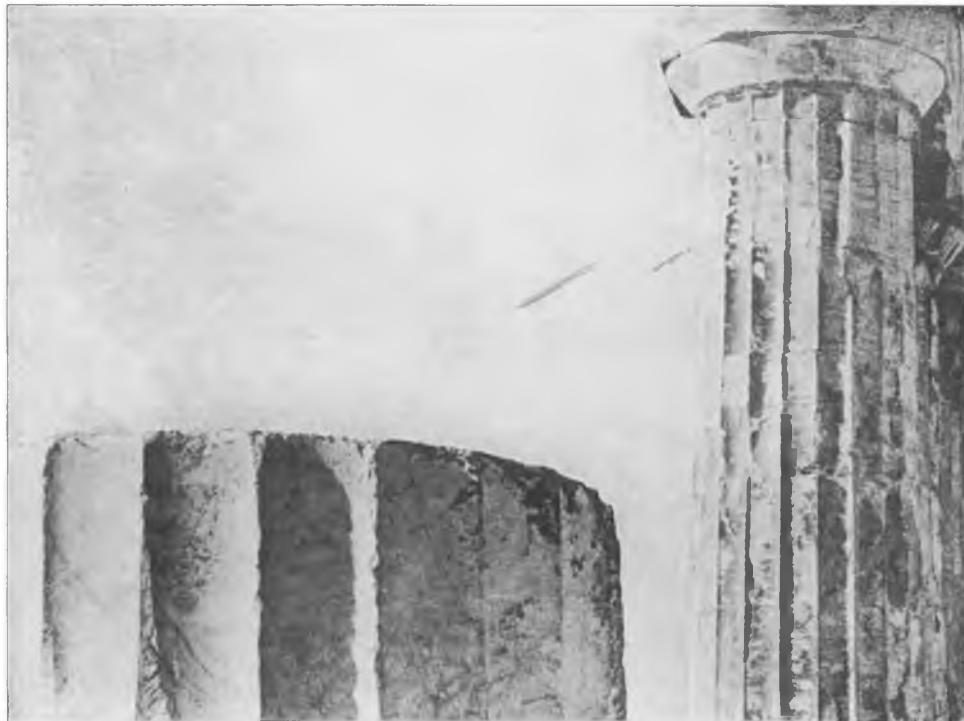

Parthenon. W przyplwie rozczlenia zbudowanego w stylu jońskim; jednakże Partenon narzucał formy kariatydom

Poczt oświadczyli w swoich egzegezach, że kolumna dorycka jest inspirowana drzewem wyrastającym z ziemi, bez żadnej podstawy itp., itd., co miałoby dowodzić, że każda piękna forma sztuki wywodzi się z natury. To kompletna bzdura, gdyż drzewa o prostym pniu nie występują w Grecji, gdzie rosną tylko skarłowaciałe sosny i poskręcone drzewa oliwne. *Grecy stworzyli system plastyczny, który z wielką siłą działa bezpośrednio na nasze zmysły: kolumny, kanelury, złożone i głęboko przemyślane belkowania oraz tarasy, które kontrastują, a zarazem współgrają z horyzontem. Grecy stosowali rozmyślnie deformacje, idealnie dostosowując ukształtowanie fasady do praw optyki*

stoi jakiś spójny zamiar. Z osi tej wynikają również prawa fizyki, a jeśli rozumiemy (i kochamy) naukę oraz jej dzieła, to tylko dzięki świadomości, że wywodzą się one z tego pierwotnego zamysłu. Podobnie też wyniki obliczeń wydają się nam zadowalające i harmonijne, gdy opierają się na tej osi. Jeśli w wyniku obliczeń samolot przypomina rybę, czyli obiekt natury, to dlatego, że respektuje oś. Jeśli czolno, instrument muzyczny, turbina – wyniki eksperymentów i obliczeń – wydają się nam zjawiskami „zorganizowanymi”, to znaczy zawierającymi jakieś życie, to tylko dlatego, że sytuują się na tej osi. Możemy stąd wyprowadzić

PARTENON. Musimy sobie wbić do głowy, że styl dorycki nie rósł na ląkach obok złotogłówów, lecz jest czystym wytworem umysłu. System plastyczny jest tak czysty, że daje poczucie naturalności. Uwaga: to dzieło człowieka, pozwalające dostrzec głęboką harmonię. Formy są tak dalekie od naturalnych (stąd ich wyższość nad stylem egipskim czy gotyckim), tak ściśle powiązane ze światłem i materiałem, że wydają się naturalnie połączone z niebem i ziemią. Są dostępne naszemu umysłowi równie naturalnie jak „morze” czy „góry”. Jakie inne dzieło ludzkie osiągnęło taki poziom?

definicję harmonii: to moment zgodności z osią istniejącą w człowieku, a więc z prawami wszechświata – powrót do powszechnego porządku. Pozwoliliby to wyjaśnić zadowolenie na widok niektórych przedmiotów – zadowolenie częstokroć jednomyślne.

Zatrzymujemy się przed Partenonem, gdyż na jego widok rozbrzmiewa wewnętrzna struna; zostaje dotknięta oś. Nie zatrzymujemy się przed kościołem La Madeleine, który, tak jak Partenon, ma schody, kolumny i frontony (te same podstawowe elementy), gdyż poza prymi-

PARTENON. System plastyczny

PARTENON. Oto wzruszająca maszyna. Niemigła mechanika. Z tymi formami nie wiążą się żadne symbole; budzą one wyraziste doznanie; by je rozumieć, nie potrzebujemy żadnego klucza. Brutalność, intensywność, miękkość, delikatność, siła. Kto stworzył kompozycję tych elementów? Genialny wynalazca. Te kamienie tkwiły nieruchomo w kamieniolomach Pentelikoni, bezkształtne. Aby je w ten sposób ułożyć, nie trzeba było inżyniera, lecz wielkiego rzeźbiarza.

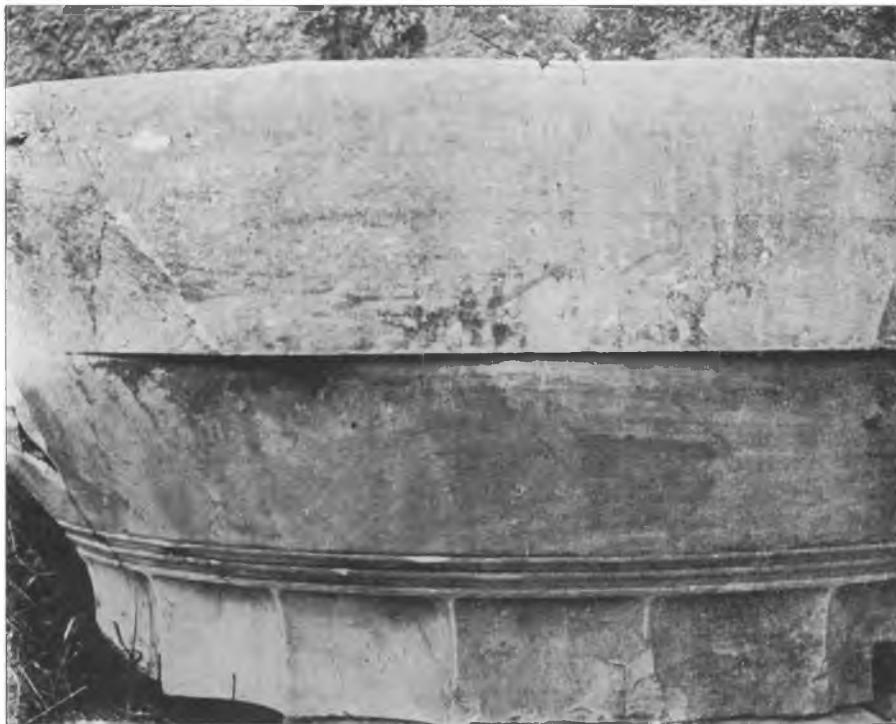
PROPYLEJE. Kształty zostają dookreślone, profile napięte, ustalają się relacje między pierścieniami kapiteli, abakusem i płytami architrawu

tywnymi doznaniami Madeleine nie sięgnie naszej osi; nie odczuwamy głębokiej harmonii, nie stajemy w osłupieniu.

Obiekty przyrody i wyniki obliczeń mają wyrazisty kształt; ich struktura jest jednoznaczna. Dzieje się tak dlatego, że dobrze widzimy - możemy odczytać, rozpoznać i odczuć zgodność. Zapamiętajmy: dzieło sztuki musi być *jasno sformułowane*.

Obiekty przyrody żyją, a wyniki obliczeń są zmienne i dostarczają pracy, gdyż ożywia je spójny cel. Zapamiętajmy: dzieło sztuki musi mieć spójny cel.

Obiekty przyrody i wyniki obliczeń skupiają naszą uwagę, budzą zainteresowanie, gdyż jedne i drugie charakteryzuje pewna fundamentalna postawa. Zapamiętajmy: dzieło sztuki musi mieć charakter.

PARTENON. Decydują łączki milimetra. Profil echinusa jest równie przemyślany jak kształt pocisku. Pierścienie znajdują się 15 metrów od ziemi, lecz są ważniejsze niż korynckie kosze akantów. Koryncki stan ducha i dorycki stan ducha to przeciwwieństwa. Na płaszczyźnie moralnej dzieli je przepaść.

Jasno formułować, wzmacniać spójność dzieła, nadawać mu jakąś fundamentalną postawę, charakter: czysty wytwór umysłu.

Zgadzamy się z tym w przypadku malarstwa i muzyki; tymczasem architekturę sprowadza się do użyteczności: sypialni, wc, grzejników, żelazobetonu, sklepień kolebkowych, ostrołuków itp., itd. Wszystko to należy do budownictwa, nie do architektury. Z architekturą mamy do czynienia wtedy, gdy pojawiają się poetyckie emocje. Architektura to zjawisko plastyczne. Plastyka to coś, co widać i co da się zmierzyć wzrokiem. Oczywiście, gdyby dach przeciekiał, ogrzewanie nie działało, a ściany pękały, trudno byłoby mówić o radości płynącej z architektury; tak samo jak w przypadku jednością słuchającego symfonii na poduszce z igłami albo w przeciągu.

Niemal wszystkie okresy architektury wiążały się z poszukiwaniami w budownictwie. Często dochodzono do wniosku: architektura to budownictwo. Możliwe, że wysiłek ze strony architektów koncentrował się głównie na ówczesnych problemach budowlanych, lecz to nie powód, by te dwie rzeczy ze sobą utożsamiać. Oczywiście, architekt musi pano-

To wspaniały odlew z natury, który znajduje się w Akademii Sztuk Pięknych. Przy Quai Voltaire wpływ nauczycieli jest tak wielki, że uczniowie wolą Grand Palais.

wać nad budownictwem przynajmniej w takim stopniu, w jakim myśliciel panuje nad gramatyką. Ponieważ jednak budownictwo jest nauką równie trudną i złożoną jak gramatyka, architekt musi poświęcić mu dużo uwagi; nie wolno mu natomiast na tym poprzestać.

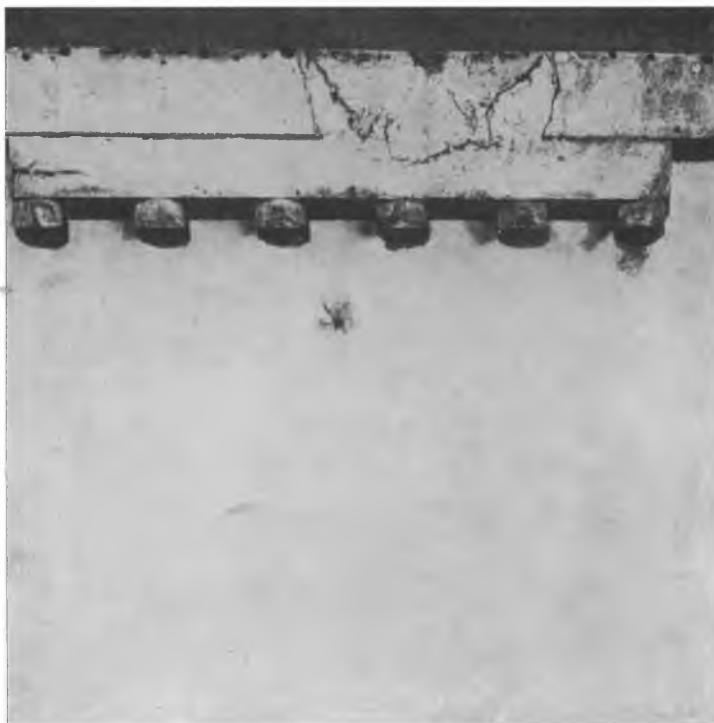
Plan domu, jego objętość i powierzchnia zostały po części określone przez dane użytkowe, a po części przez wyobraźnię, inwencję plastyczną. Już na etapie planu, a zatem wszystkiego, co dotyczy przestrzeni, architekt był plastykiem; ujarzmil wymogi użytkowe dzięki obranemu celowi plastycznemu; *skomponował*.

PARTENON. Decydują ulamki milimetra. Gzymś ma wiele elementów, lecz wszystko zostało podporządkowane sile. Zadziwiające zniekształcenia: płyty wykrzywiają się lub wychylają do pionu, by wzrok łatwiej mógł je objąć. Wyryte kreski półcienia podkreślają cienie, które bez tego byłyby mało wyraźne.

Wtedy przyszedł moment, gdy trzeba było naszkicować *rys y twarzy*. Architekt, opierając się na tym, co chciał przekazać, rozmieścił światło i cień. To modelunek fasady, wolny od jakichkolwiek wymogów; jest czystą inwencją, która czyni twarz radosną lub zwiędłą. To po nim pozna-

jemę plastyka; inżynier usuwa się w cień, pracuje rzeźbiarz. Modelunek to kamień probierczy architekta; gdy ten kształtuje fasadę, zostaje przyparty do muru: być albo nie być plastykiem. Architektura to przemyślana, bezbłędna, wspaniała gra brył w świetle; modelunek fasady to

PARTENON. Cały ten plastyczny mechanizm został oddany w marmurze z precyzją, jaką zwykliśmy przypisywać maszynie. Wrażenie nagiej, wypalonej stali

także, i wyłącznie, przemyślana, bezbłędna, wspaniała gra brył w świetle. Modelunek odsuwa na bok człowieka praktycznego, człowieka śmiałego, człowieka pomyslowego; odwoluje się do plastyka.

Grecja, a w Grecji Partenon, wyznaczają szczyt tego czystego wytworu umysłu: modelunku fasady.

Widzimy, że nie chodzi już o zwyczaje, tradycje, zabiegi konstrukcyjne ani o dostosowanie do potrzeb użytkowych. Chodzi o czystą inwen-

cję, wysoce osobistą, gdyż będącą dziełem jednego człowieka; Partenon stworzył Fidiasz, gdyż Iktinos i Kallikrates, oficjalni architekci Partenonu, zbudowali inne doryckie świątynie, które wydają się nam zimne i dość obojętne. Namiętność, szczodrość, wielkoduszność – wszystkie te

PARTENON. Surowość profili. Dorycka moralność

zalety są wpisane w geometrię modelunku fasady, w precyzyjne relacje ilościowe. Partenon zaprojektował Fidiasz – wielki rzeźbiarz Fidiasz.

W światowej architekturze wszystkich czasów nie znajdziemy nic, co mogłoby się z tym równać. To chwila natchnienia, kiedy człowiek kierowany najszlachetniejszymi myślami wykryształował je w plastycznej grze światła i cienia. Modelunek fasady Partenonu jest bezbłędny, niewzruszony. Jego precyza wykracza poza nasze przyzwyczajenia

i zwykłe możliwości człowieka. To najczystsze świadectwo fizjologii doznań oraz związanego z nimi spekulacji matematycznej; patrząc na to, jesteśmy zmysłowo osłupiali; umysłowo rozradowani; dotykamy osi harmonii. Nie ma mowy o religijnych dogmatach, symbolicznym opisie, naturalnej figuracji: to czyste formy w określonych relacjach, tylko i wyłącznie.

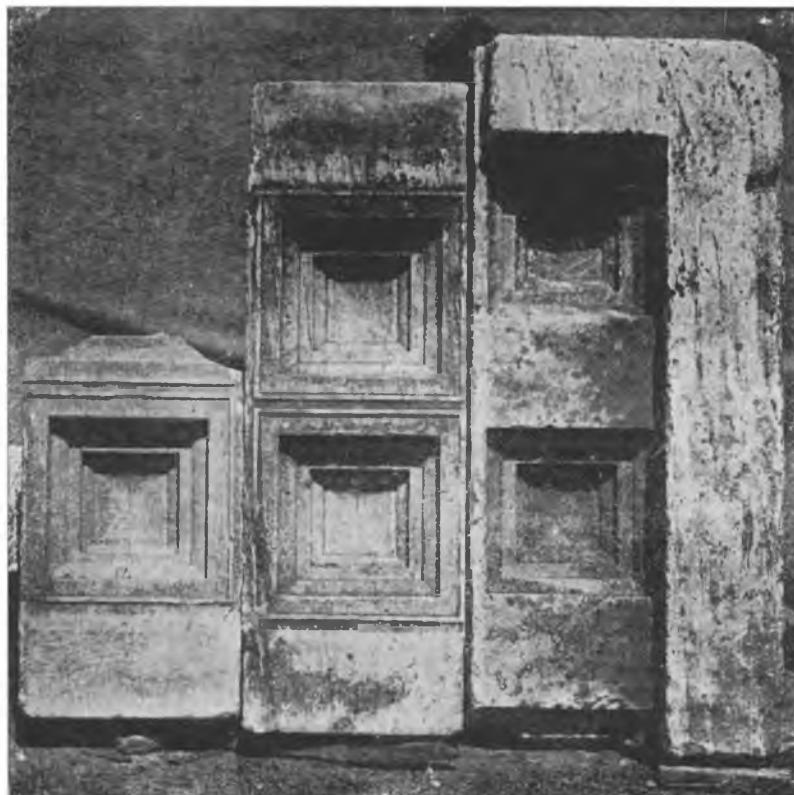

PARTENON. Simialość kwadratowych profili

Od dwóch tysięcy lat ci, którzy widzą Partenon, czują, że to kluczowy moment w historii architektury.

Stoimy przed kluczowym momentem. W obecnej epoce, kiedy sztuka błądzi po omacku, a malarstwo, znajdując powoli formuły zdrowej ekspresji, tak brutalnie uderza widza, Partenon przynosi pewność: najwyższe emoce matematycznej natury. Sztuka to poezja: zmysłowe emoce, radość umysłu, który mierzy i ocenia, rozpoznanie osiowej zasady, która sięga głębi naszego bytu. Sztuka to ów czysty wytwór umysłu, który w swoich największych osiągnięciach ukazuje nam szczyt twórczości, jaki

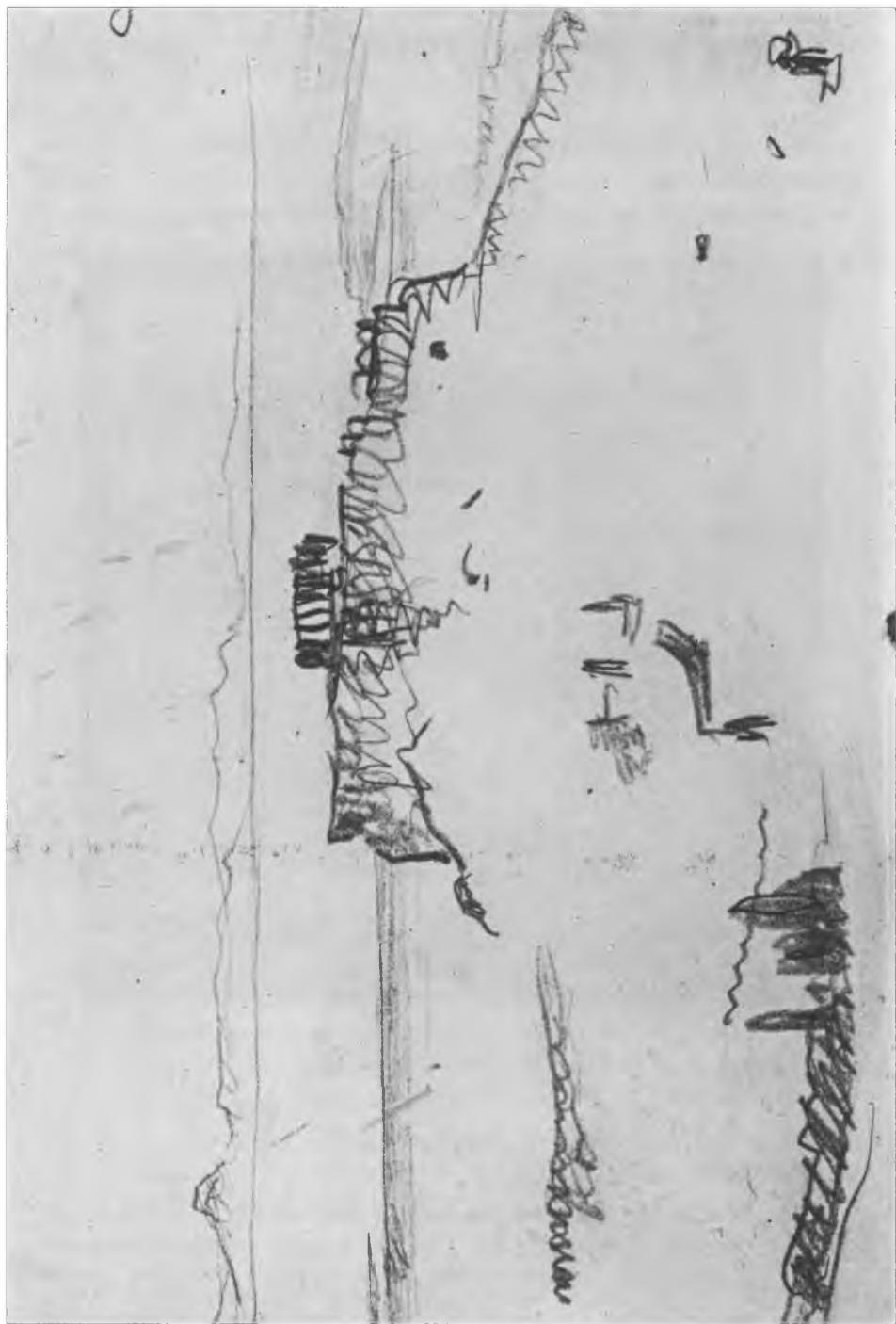
człowiek jest w stanie osiągnąć. A człowiek doznaje wielkiego szczęścia, gdy *czuje, że tworzy*.

PARTENON. Śmiałość kwadratowych profili, surowość, wyniosłość

NOTA

Zdjęcia ilustrujące ten rozdział pochodzą z książki Collignona *Le Parthénon*, opublikowanej przez Éditions Albert Morancé, 30 et 32, rue de Fleurus, Paris, oraz z *L'Arropole* tego samego wydawcy. Te dwie wspaniałe prace, stanowiące rzetelną dokumentację Partenonu i Akropolu, mogły powstać dzięki talentowi Frédérica Boissomasa, fotografa, którego wytrwałość, pomysłowość i warsztat plastyczny objawiły nam to, co najistotniejsze w dziełach greckiej epoki klasycznej.

AKROPOL W ATENACH (pejzaż)

PARTENON. Tympan frontonu jest nagi.
Profil gzymusu jest napięty jak inżynierijny wykres

Zdjęcie: Hostache

DOMY SERYJNE

Zaczęła się wielka epoka.

Zapanował nowy duch.

Przemysł pędzący niczym rzeka do swojego ujścia przynosi nam nowe narzędzia dosłosowane do tej nowej epoki, w której tchnięto nowego ducha.

Prawa ekonomii niepodzielnie rządzą naszymi czynami i myślami.

Problem domu to problem epoki. Dziś zależy od niego równowaga społeczeństw. W epoce odnowy głównym zadaniem architektury jest rewizja warości, rewizja podstawowych elementów domu.

Produkcja seryjna opiera się na analizie i eksperymencie.

Wielki przemysł musi się zająć budownictwem i wdrożyć produkcję seryjną elementów składowych domu.

Trzeba stworzyć ducha produkcji seryjnej,

ducha produkcji seryjnej domów,

ducha życia w domach seryjnych,

ducha tworzenia domów seryjnych.

Jeśli wyrzucimy z serca i umysłu martwe koncepcje domu i spojrzymy na tę kwestię krytycznie i obiektywnie, dojdziemy do domu narzędzia, domu seryjnego, zdrowego (także moralnie) i pięknego jak narzędzia pracy towarzyszące naszemu życiu.

Pięknego dzięki ożywieniu, jakie zmysł artystyczny wnosi w zwykłe, surowe organy.

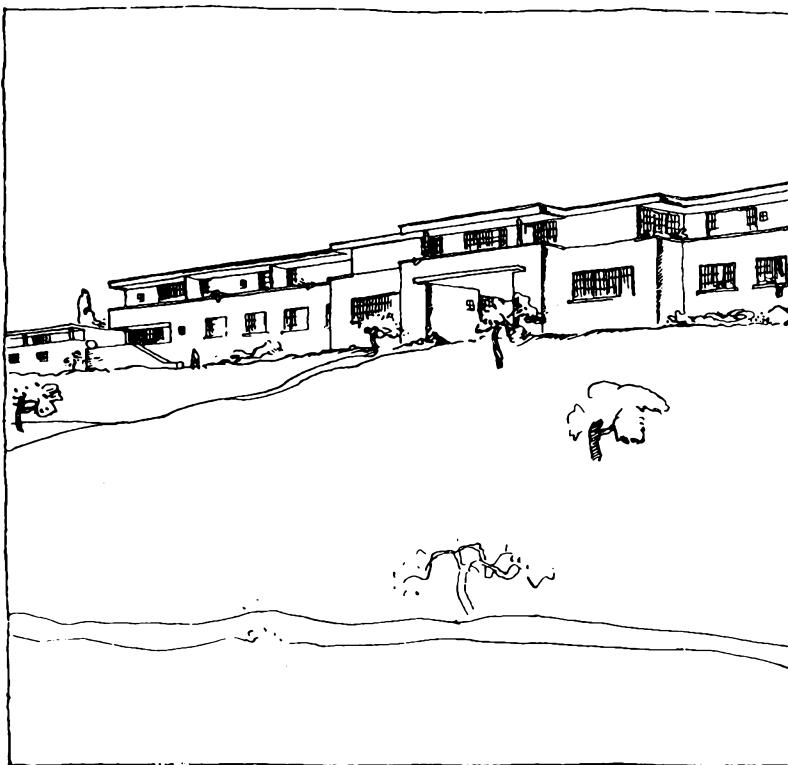
Ustalono program. Panowie Loucheur i Bonnevay domagają się w parlamencie ustawy dekretującej budowę pięciuset tysięcy tanich mieszkań. To wyjątkowa okoliczność w historii budownictwa – okoliczność, która wymaga też wyjątkowych środków.

Wszystko trzeba zrobić; nic nie jest gotowe do realizacji tego wielkiego programu. *Brakuje odpowiedniego stanu ducha.*

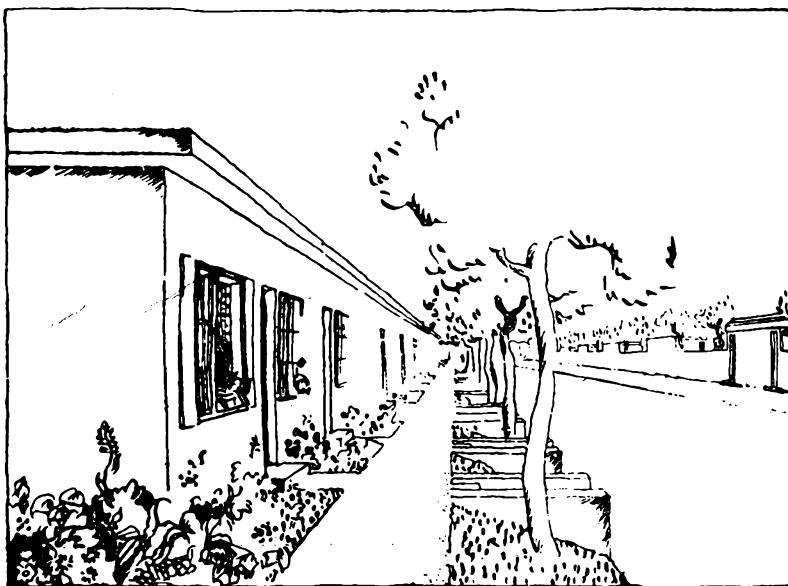
Stanu ducha koniecznego do budowania domów seryjnych, stanu ducha koniecznego do mieszkania w domach seryjnych, stanu ducha koniecznego do projektowania domów seryjnych.

Wszystko trzeba zrobić; nic nie jest gotowe. Trudno mówić o jakiejś specjalizacji w budowaniu domów mieszkalnych. Nie ma odpowiednich fabryk ani wyspecjalizowanych fachowców.

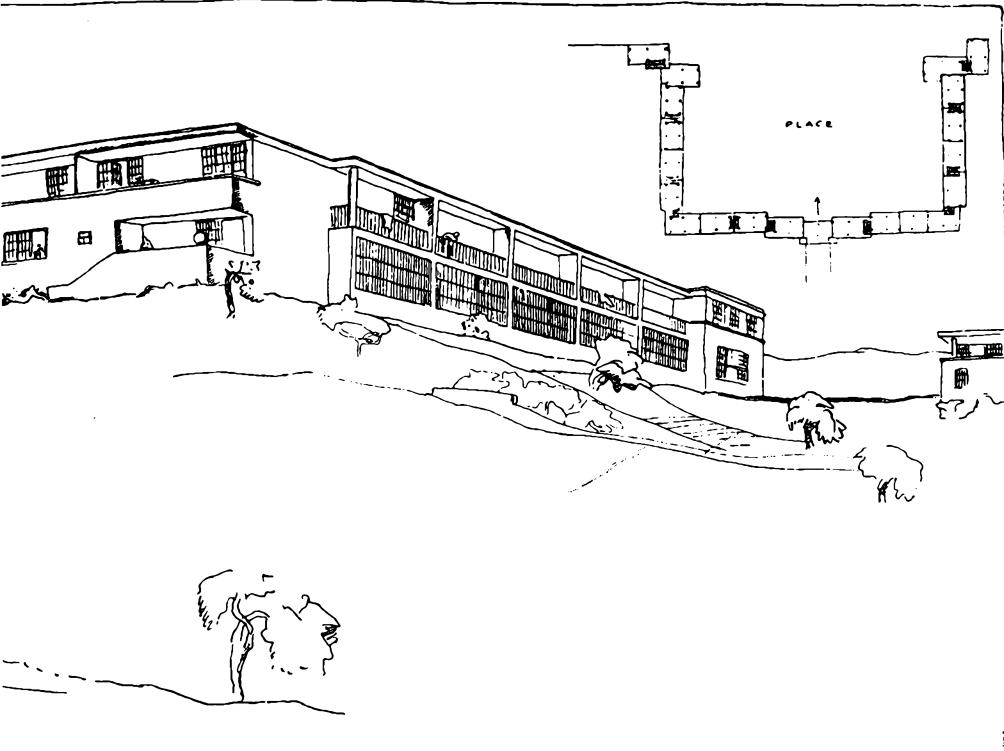
Gdyby tylko narodził się duch seryjności, wszystko w mgnieniu oka stanęłoby na nogi. We wszystkich bowiem gałęziach budownictwa przemysł, potężny jak siły przyrody, dynamiczny jak rzeka zmierzająca do ujścia, jest coraz wyraźniej nastawiony na wykorzystywanie surowców naturalnych i produkowanie tego, co nazywamy „nowymi materiałami”. Jest ich mnóstwo: nowe zaprawy i wapna, profilowana stal, ceramika, materiały izolacyjne, przewody, okucia, tynki wodoodporne itp., itd. Wszystko to występuje na razie w nieładzie, jest dopasowywane na poczekaniu, wymaga ogromnych nakładów pracy i daje dziwaczne rezultaty. Wszystko dlatego, że poszczególne elementy konstrukcyjne nie są produkowane seryjnie. Że z braku odpowiedniego stanu ducha nie zdecydowano się na racjonalną analizę tych przedmiotów ani tym bardziej samej konstrukcji; duch seryjności jest znienawidzony przez architektów i mieszkańców (w drodze zakażenia i perswazji). Proszę pomyśleć: dochodzimy, i to zdyszani, do czegoś takiego jak r-e-g-i-o-n-a-l-i-z-m! Uff! Najzabawniejsze, że skłania nas do tego ruina podbitych krajów. Wobec wielkiego zadania odbudowy sięgnęliśmy po fletnię Pana i na niej gramy – gramy w komitetach i komisjach. A potem głosujemy nad rozwiązaniami.

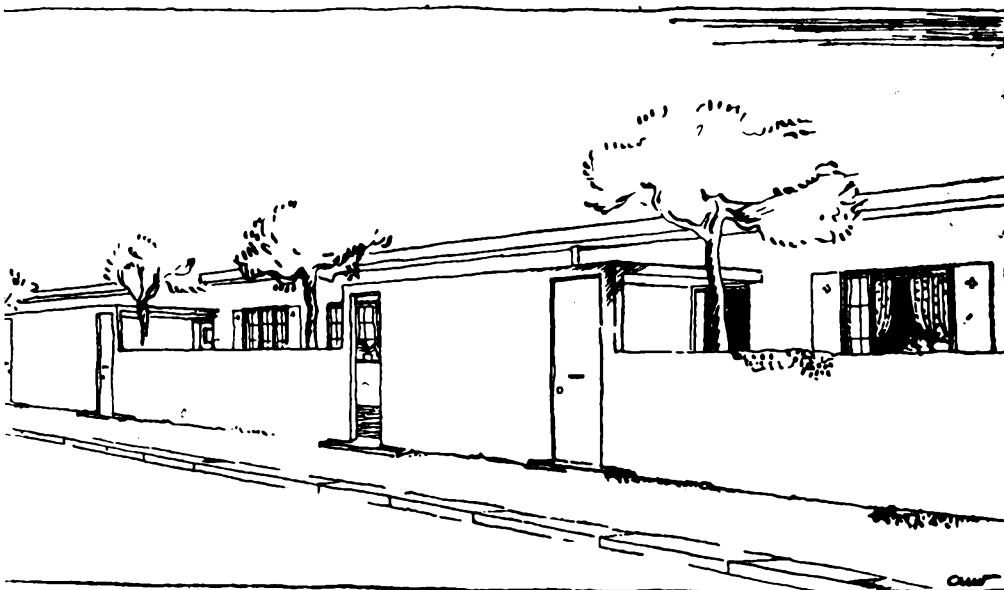
Le Corbusier, 1915. Zespół domów seryjnych opartych na szkielecie Domino. W 1915 roku ceny stali i betonu pozwalały na szerokie stosowanie żelazobetonu. Szytwe szkielety były dostarczane przez fabrykę na sześciu wcześniej wypoziomowanych kostkach, a następnie układane nad ziemią. Mury i ścianki były tylko lekkim wypełnieniem, które niewykwalifikowany robotnik mógł wykonać z gliny, cegiel lub pustaków. Wysokość od jednej do drugiej płyty

Le Corbusier, 1920. Domy z lanego betonu. Są budowane od góry, tak jakby napełniało się butelką ciekłym betonem. Dom powstaje w trzy dni. Wyłania się

była powiązana z wysokością drzwi i prześwów, szaf oraz okien, które należały do tych samych modułów. W odróżnieniu od obecnych zwyczajów pochodzących z fabryk stolarkę wstawiano wcześniej niż ściany, co automatycznie dyktowało ich ułożenie; ściany były wznoszone wokół stolarki, dzięki czemu dom mógł budować zaledwie jeden rzemieślnik: murarz. Pozostawało tylko zamocować rury. (W niedalekiej przyszłości będzie można wykorzystać dużo doskonalsze okna od tych, jakimi dysponujemy dzisiaj)

z formy jak odlew. Tak „bezceremonialne” zabiegi budzą jednak sprzeciw; nie ufamy domowi zbudowanemu w trzy dni; ma być rok, spiczasty dach, lukarny i pokoje na poddaszu!

Na przykład nad tym, które warte jest przytoczenia: chodzi o wywieranie nacisku na Kompanię Kolei Północnych, by zobowiązać ją do wybudowania na trasie Paryż–Dieppe trzydziestu stacji w różnym stylu, ponieważ każda z trzydziestu stacji mijanych przez ekspres ma jakieś wzgórze i jabłonkę, stanowiące o jej charakterze, duszy itd. Nieszczęsna fletnia Pana!

Pierwsze efekty ciągłego rozwoju przemysłowego w budownictwie widać na tym wstępny etapie: materiały naturalne zostają zastąpione przez sztuczne, a niejednorodne i kruche przez jednorodne, sztuczne materiały wyprobowywane w laboratoriach i produkowane z elementów o stałym składzie. Materiały naturalne, nieskończenie różnorodne powinny zostać zastąpione przez materiały o stałym składzie chemicznym.

Poza tym domaga się swych praw Ekonomia: profilowana stal, a ostatnio żelazobeton to czyste wyniki obliczeń, wykorzystujące materiał precyjnie i do granic możliwości; podczas gdy dawna drewniana belka mogła zawierać jakiś zdradliwy sek, a jej ociosanie prowadzi do sporej utraty materiału.

Wreszcie w niektórych dziedzinach do głosu doszli specjalisci od techniki. Szybko rozwijają się usługi wodne i elektryczne; przy projektowaniu centralnego ogrzewania bierze się już pod uwagę strukturę ścian i okien – powierzchni chłodzących; tym samym kamień, dobry naturalny kamień w murach grubych na metr został wyrugowany przez lekkie ścianki z pustaków żużlowych itd. Elementy uznawane do niedawna za nienaruszalne znikają: dachy nie muszą już być strome, by odprowadzać wodę, wielkie i piękne framugi okienne przeszkadzają, gdyż odgradzają i zabierają światło; masywne, drewniane meble, wydawały się wieczne, wcale takie nie są, ponieważ rozlażą się i pękają od grzejników, podczas gdy trzymilimetrowa sklejka pozostaje nietknięta itd.

W starych dobrych czasach (niestety one wciąż trwają) widywaliśmy konie wożące na plac budowy gigantyczne kamienie, które następnie cięto, szlifowano, targano na rusztowanie i długo dopasowywano, sprawdzając z miarką w ręku każdą z sześciu płaszczyzn; dom budowano dwa lata; dziś stawia się kamienicę w kilka miesięcy; Kompania Kolei Paryż–Orlean właśnie ukończyła budowę swojej wielkiej chłodni w Tolbiac. Na budowę zwożono jedynie żwir i żużel wielkości orzecha; ściany są

cienkie jak membrana; w budynku przechowuje się towary o olbrzymiej masie. Cienkie mury chronią przed różnicą temperatur, a jedenastocentymetrowe ścianki utrzymują ciężki towar. Świat się zmienił!

Mieliśmy poważny kryzys transportowy; zdano sobie sprawę, że domy mają olbrzymi tonaż. A gdyby tak zmniejszyć ten tonaż o cztery piąte? Oto nowoczesny stan ducha.

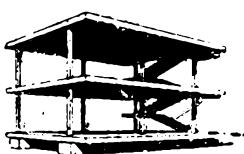
Wojna obudziła nas z letargu; mówiono o tayloryzmie; stosowano tę metodę. Przedsiębiorcy kupowali maszyny – pomysły, cierpliwe i sprawne. Czy place budowy będą niedługo fabrykami? Mówią się o domach, które będzie się stawać, lejąc z góry ciekły beton, w jeden dzień, tak jakby napełniało się butelkę.

W końcu, wypuściwszy z fabryk tyle dział, samolotów, ciężarówek i wagonów, postawiono pytanie: czy nie można produkować domów? Oto prawdziwie nowoczesny stan ducha. Nic nie jest gotowe, lecz wszystko da się zrobić. W ciągu najbliższych dwudziestu lat przemysł wyprodukuje standardowe materiały podobne do tych w metalurgii; technika grzewcza, oświetleniowa i konstrukcyjna wykroczy daleko poza to, co znamy dzisiaj. Place budowy nie będą przypadkowymi miejscami, gdzie piętrzą się problemy; dzięki spójnym, skutecznym metodom, organizacja spraw finansowych i społecznych pozwoli rozwiązać problem mieszkaniowy, a place budowy staną się gigantyczne, zaplanowane i zarządzane jak administracja państwową. Miejskie i podmiejskie parcele będą rozległe i ortogonalne, a nie rozpaczliwie bezkształtne; umożliwi to zastosowanie rozwiązań seryjnych i uprzemysłowienie placów budowy. Przestaniemy może wreszcie budować „według miary”. Nieuchronna ewolucja społeczna przekształci relacje między lokatorami a właścicielami, zmieni koncepcję mieszkania, miasta zaś przestaną być chaotyczne i zapanuje w nich porządek. Dom nie będzie już ta ciężka masą rzucającą wyzwanie czasowi, drogim przedmiotem świadczącym o bogactwie; będzie narzędziem, tak jak staje się nim samochód. Dom nie będzie już archaicznym tworem, silnie zakorzenionym w ziemi dzięki głębokim fundamentom budowanym „na twardo” – tworem, który już od dawna darzy się takim samym kultem jak rodzinę, naród itd.

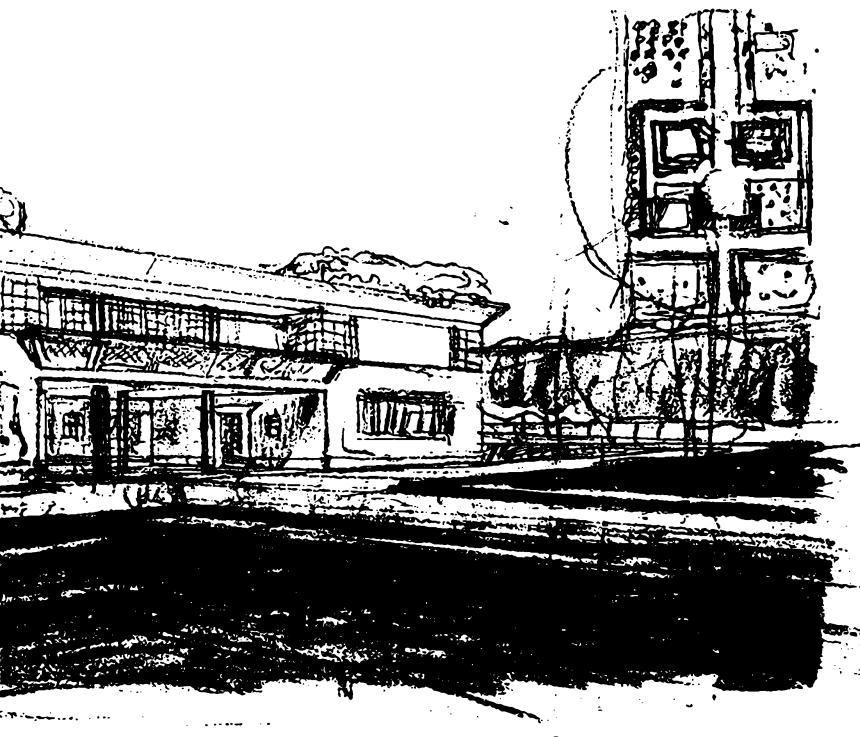
Jeśli wykorzenimy z serca i umysłu niezmienne koncepcje domu i rozpatrzymy tę kwestię z krytycznego, obiektywnego punktu widzenia,

Le Corbusier, 1915. Dom Domino. Zabieg konstrukcyjny zastosowano tu w odniesieniu do willi, której cena za metr sześcienny odpowiada cenie domku robotniczego. Architektoniczne zasoby tej konstrukcji umożliwiają szerokie, rytmiczne ujęcie i pozwalają

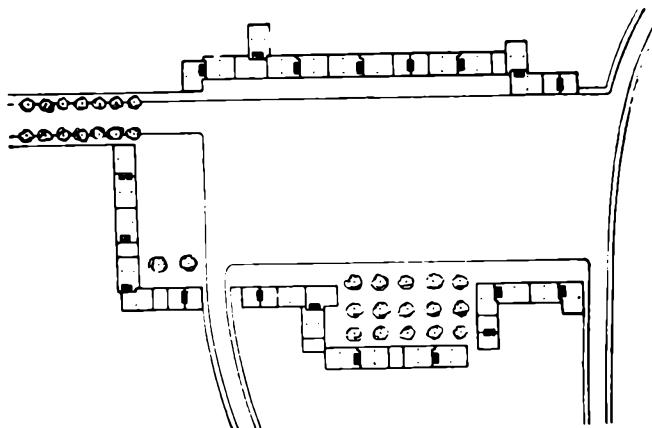

dojdziemy do domu narzędzia, domu seryjnego dostępnego dla wszystkich, nieporównywalnie zdrowszego (także moralnie) niż stary i odznaczającego się pięknem, jakie cechuje towarzyszące nam narzędzia pracy.

na stworzenie prawdziwej architektury. Właśnie tutaj zasada domu seryjnego dowodzi swojej moralnej wartości: chodzi o pewną więź między domem bogacza i biedaka, o mieszkaniową przyzwoitość bogacza

Będzie on też piękny dzięki ożywieniu, jakie wniesie do jego precyzyjnych, czystych organów zmysł artystyczny.

Parcela Domino

Trzeba jednak stworzyć stan ducha konieczny do mieszkania w domach seryjnych.

Każdy słusznie marzy o schronieniu i o bezpieczeństwie w swoim mieszkaniu. Ponieważ obecnie jest to niemożliwe, owo marzenie, uznawane za mrzonkę, powoduje istną uczuciową hysterię; budowa domu przypomina trochę spisanie testamentu... Kiedy zbuduję własny dom...

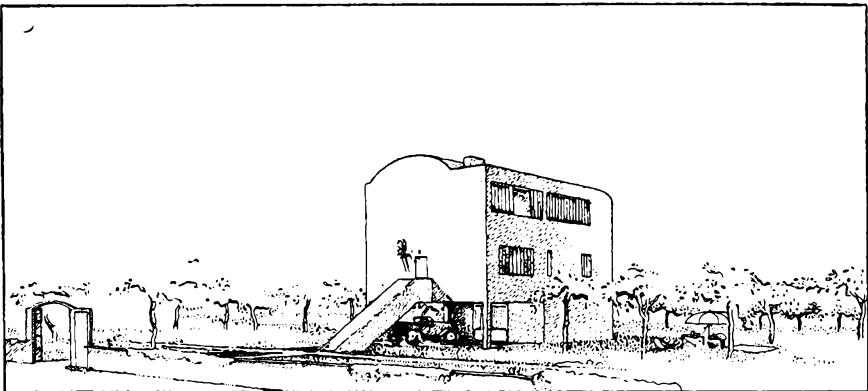

Dom Domino. Mieszkanie i warsztat. Żadnych ścian nośnych; okna okalające cały dom

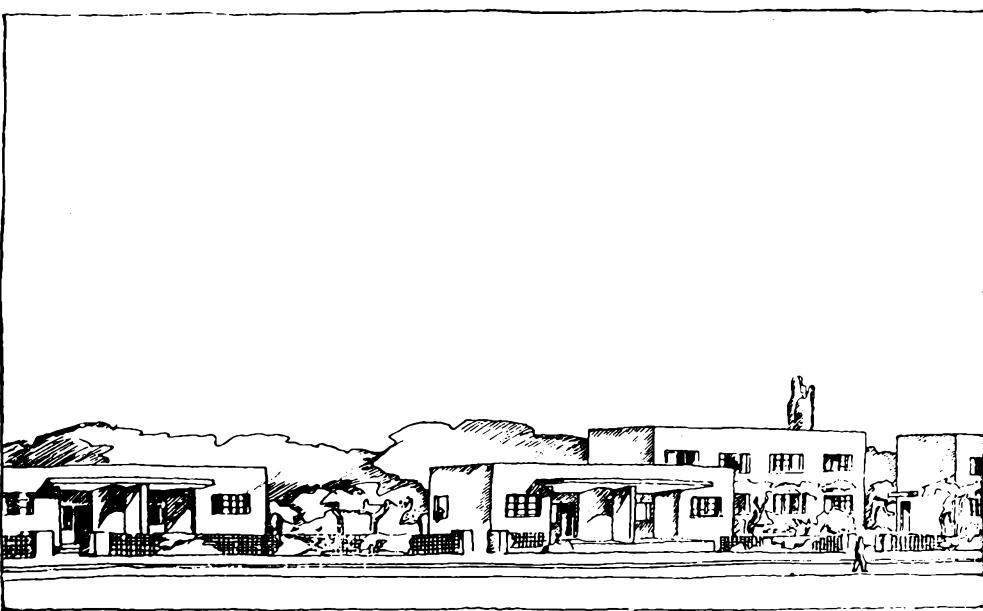

Le Corbusier, 1915. Wnętrze domu Domino. Okna seryjne, drzwi seryjne, szafki seryjne; dopasowujemy dwa, cztery, dwanaście elementów okiennych; drzwi z prześwitem, dwie pary drzwi z dwoma prześwitami albo dwie pary drzwi bez prześwitu itd., przeszklone szafki z szufladami na biblioteczki, komody, kredensy itp. Wszystkie te elementy, dostarczane przez wielki przemysł, opierają się na wspólnym module; są dokładnie dopasowane jedne do drugich. Po odlaniu szkieletu domu łączymy je w pustym budynku, podpierając tymczasowo listwami; puste przestrzenie wypełniamy kwadratami z gipsu, cegiel lub lat; postępujemy w odwrotnej kolejności niż zwykle i zyskujemy miesiąc. Zyskujemy także niezwykle ważną jedność architektoniczną, a dzięki modułowi proporcje pojawiają się w domu niejako automatycznie

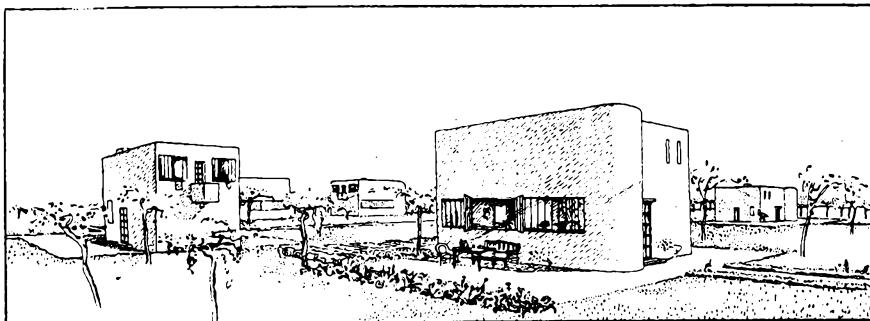
postawię w przedsionku swój pomnik, a moja psinka Ketty będzie miała swój salon. Kiedy będę pod własnym dachem itd. Temat dla neurologa. Kiedy przychodzi czas postawienia tego domu, nie jest to czas dla murarza czy technika – to czas, w którym każdy pisze poemat. Dlatego od czterdziestu lat w naszych miastach i na peryferiach mamy nie domy, lecz poematy – poematy babiego lata, gdyż dom to zwieńczenie życia... Ów moment, kiedy jesteśmy dostatecznie starzy i zużyci, by paść ofiarą reumatyzmu i śmierci oraz... wariackich pomysłów.

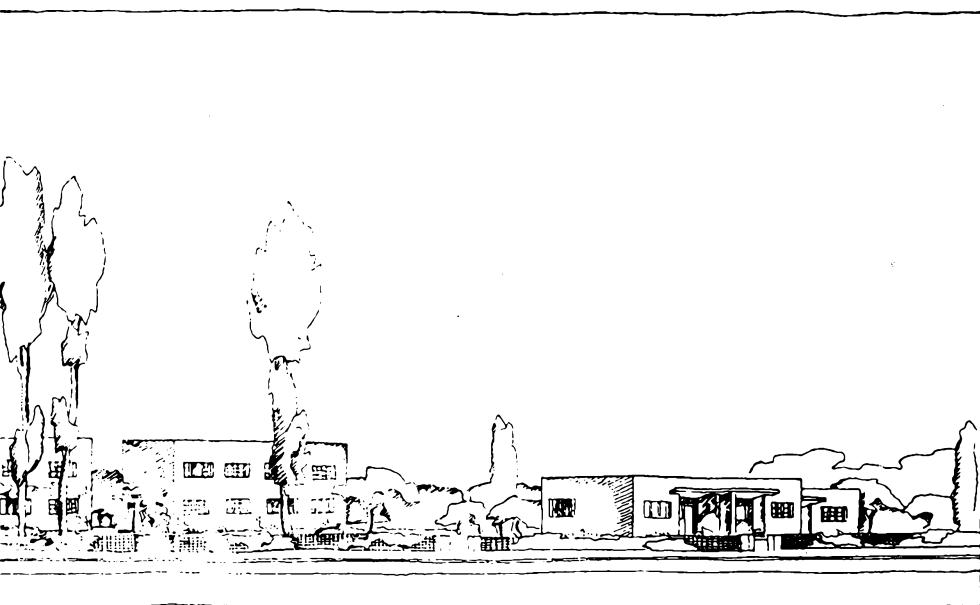
Le Corbusier, 1922. Dom artysty; konstrukcja z żelazobetonu i podwójne ściany o grubości 4 centymetrów każda, odlane przez maszynę. Jasno sformułować zagadnienie; określić typowe potrzeby mieszkaniowe; rozwiązać problem tak, jak są rozwiązyane wagony, narzędzia itp.

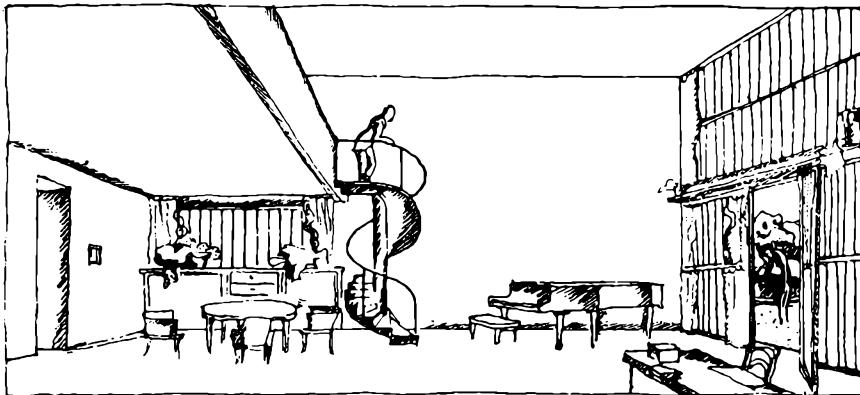
Le Corbusier, 1919. Domy z grubego betonu. Teren to ławica żwirowa. Kamieniolom na placu; żwir wymieszany z wapnem tworzy płyty o grubości 40 centymetrów; podłogi z żelazobetonu. Specyficzna estetyka jest bezpośrednim efektem zabiegu konstrukcyjnego. Ekonomia nowoczesnego placu budowy

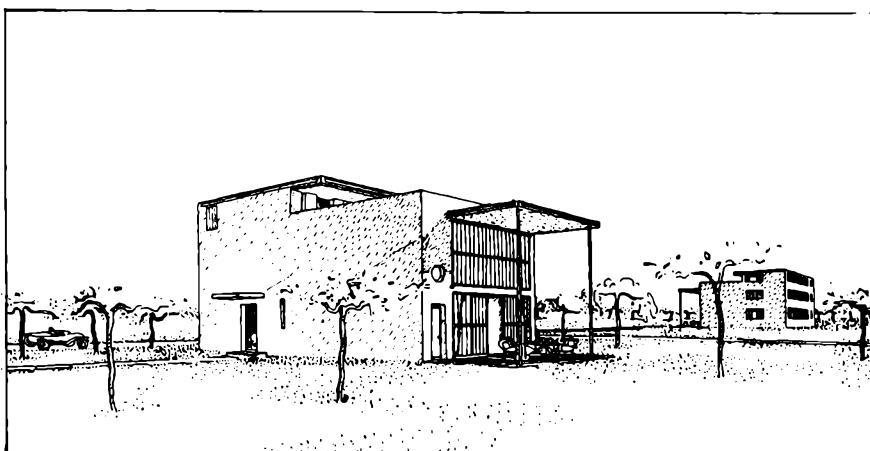
Le Corbusier, 1922. Seryjny dom robotniczy. Prawidłowy podział gruntu, ten sam dom można oglądać pod różnymi kątami. Cztery betonowe słupy; ściany odlane maszynowo. Estetyka? Architektura to kwestia plastyki, nie romantyzmu

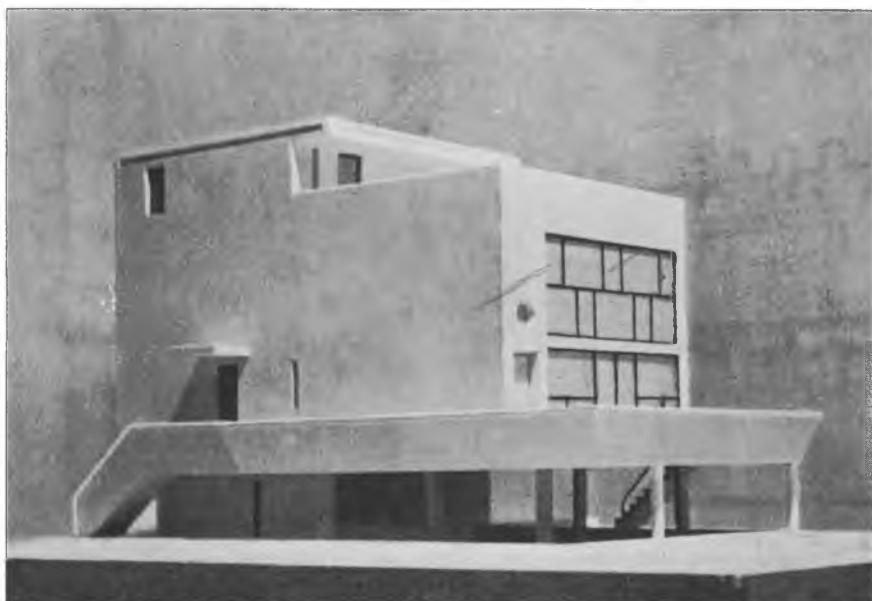
wymusza stosowanie linii prostej, która jest wielką zdobyczą nowoczesnej architektury, prawdziwym dobrodziejstwem. Trzeba oczyścić nasze umysły z romantycznych pajęczyn

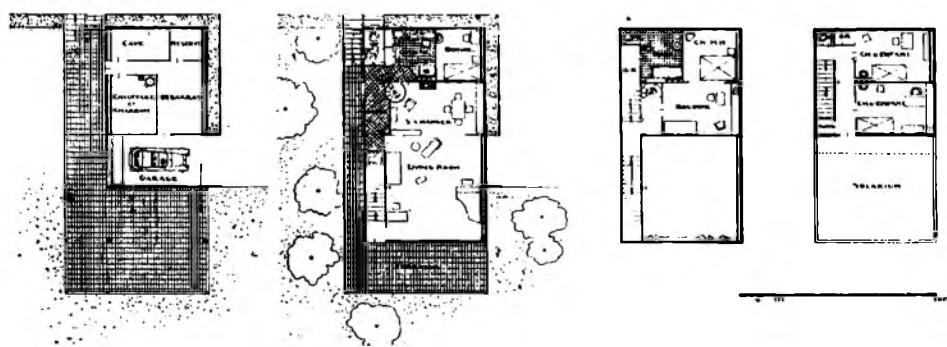
Le Corbusier, 1921. Dom seryjny Citrohan (żeby nie powiedzieć Citroën). Innymi słowy, dom jak samochód, zaprojektowany jak pociąg albo kabina statku. Obecne potrzeby mieszkaniowe mogą zostać sprecyzowane i wymagają jakiegoś rozwiązania. Należy działać wbrew staremu domowi, który zły wykorzystywał przestrzeń. Należy (obecna konieczność: koszt własny) uznać dom za maszynę do mieszkania czy narzędzie. Kiedy otwieramy warsztat, kupujemy do niego narzędzia; kiedy zakładamy rodzinę, wynajmujemy dziś idiotyczne mieszkania. Do tej pory czyniliśmy z domu chaotyczny zbiór wielkich pomieszczeń; miejsca zawsze było w nich za dużo i jednocześnie za mało. Na szczęście dziś nie mamy już pieniędzy, by pielęgnować ten zwyczaj, a ponieważ nie chcemy w właściwy sposób spojrzeć na problem (maszyna do mieszkania), nie możemy budować w miastach i efektem tego jest straszliwy kryzys; z takim budżetem moglibyśmy budować wspaniałe urządzone kamienice, pod warunkiem, rzecz jasna, że zmieni się mentalność lokatorów; zresztą muszą oni poddać się konieczności. Okna i drzwi powinny mieć stale wymiary; wagony i limuzyny dowiodły nam, że człowiek przechodzi przez niewielkie otwory i że miejsce można obliczyć z dokładnością do centymetra kwadratowego; przestępstwem jest budować WC o powierzchni 4 metrów kwadratowych. Ponieważ cena budynku wzrosła czterokrotnie, należy zmniejszyć o połowę stare ambicje architektoniczne i przynajmniej o połowę objętość domów; to już problem technika; odwołujemy się do zdobyczy przemysłu; całkowicie zmieniamy swój stan ducha.

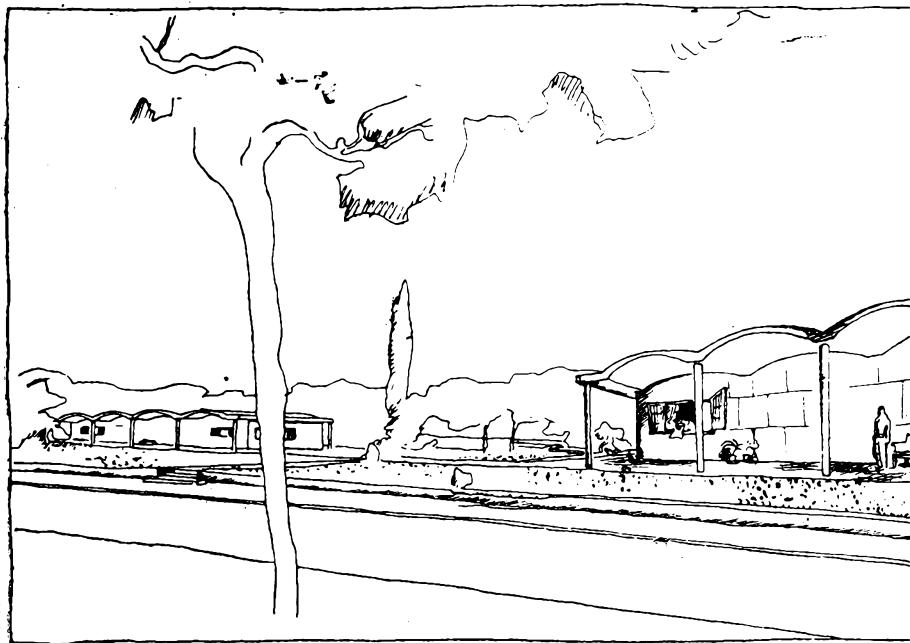
Le Corbusier, 1922. Willa seryjna, 72 metry kwadratowe. Konstrukcja z lanego betonu. Salon 9 x 5 metrów; kuchnia, służówka; sypialnia, łazienka, gabinet; dwie sypialnie, taras

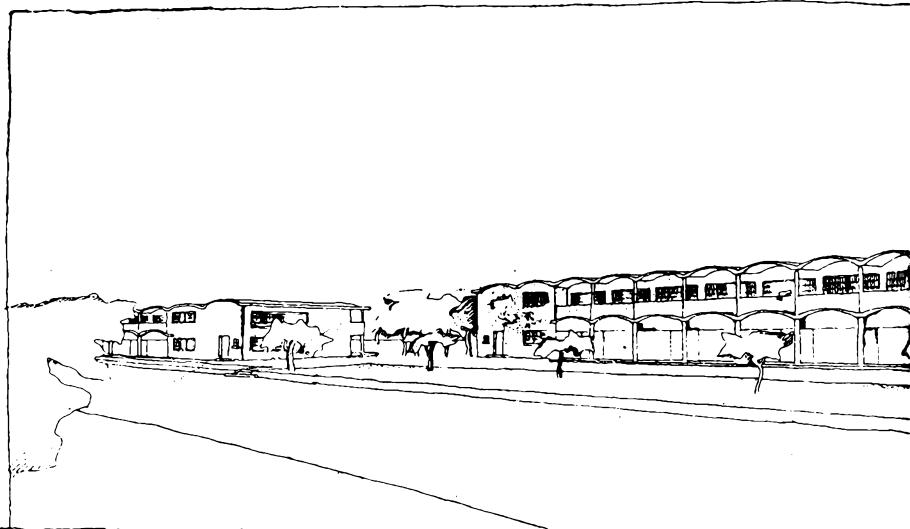
Piękno? Pojawia się zawsze wraz z celem i środkami, które operują proporcją; proporcje nic nie kosztują właściciela, a jedynie architekta. Serce wzruszy się tylko wtedy, gdy zadowolimy rozum, a może się to stać, kiedy wszystko jest należycie obliczone. Nie powinniśmy się wstydzić, że mieszkamy w domu bez spadzistego dachu, że ściany są gladkie jak platy blachy, a okna przypominają konstrukcje fabryczne. Możemy być za to dumni, że posiadamy dom równie praktyczny jak maszyna do pisania

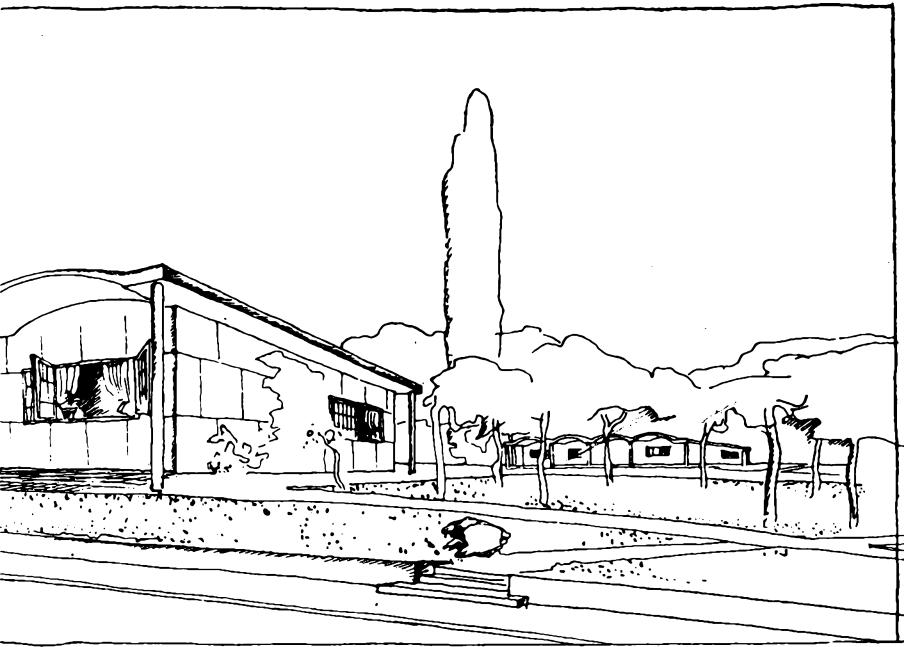
Le Corbusier, 1921. Dom Citrohan. Konstrukcja z płyt betonowych odlewanych na miejscu i stawianych przy pomocy wciągarki. Ściany z trzycentymetrowych betonowych membran przymocowanych do blachy z dwudziestocentymetrowym odstępem; płyty podłogowe w tym samym module; fabryczne ramy okienne z wentylacją w tym samym module. Rozkład pomieszczeń dostosowany do potrzeb rodziny; obfite światło dostosowane do przeznaczenia pomieszczeń; wszystko, co potrzebne do utrzymania higieny, służba potraktowana z szacunkiem

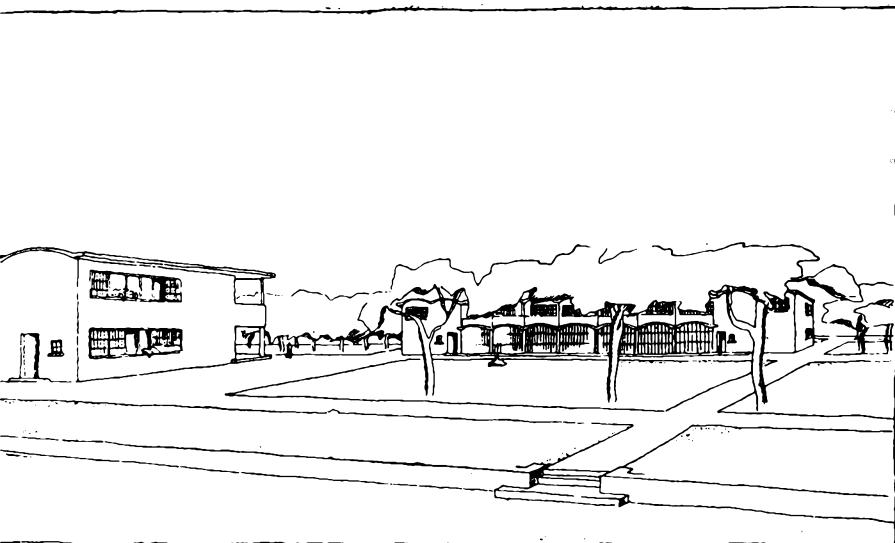
Le Corbusier, 1919. Dom Monol. Kryzys transportowy: zwykły dom jest zbyt ciężki: cegły, stolarka, cement, bruk, dachówki i wiązania są wożone po Francji długimi łańcuchami wagonów. Wobec tego należy postawić problem domu produkowanego fabrycznie. Zasada konstrukcyjna: zespoły płyt azbestocementowych o grubości 7 milimetrów stanowią fundamenty o wysokości 1 metra, wypełniane pospolitymi materiałami – znajdowanymi na miejscu kamieniami, żywrem, materiałem z rozbiórki itp. – które wiążą się mlekiem wapiennym, pozostawiając duże

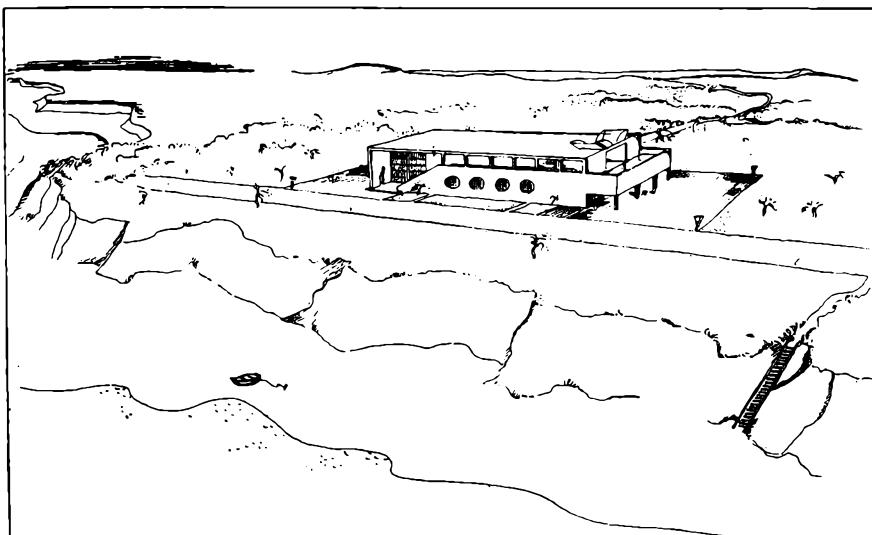
Le Corbusier. Dom Monol. Kiedy mówimy o domach seryjnych, trzeba też mówić o podziale gruntu. Jedność elementów konstrukcyjnych to gwarancja piękna. Niezbędna dla zespołów architektonicznych różnorodność zapewnia parcelacja pozwalająca na wspaniałe kompozycje, na prawdziwy rytm architektury. Właściwie podzielone i seryjnie zabudowane miasto niosłoby poczucie spokoju, porządku, czystości i nieuchronnie narzucałoby mieszkańcom

dziury, co nadaje ścianie wysoki współczynnik izolacji; sufity i podłogi są zbudowane z giętych lukowo (luk bardzo napięty) arkuszy azbestocementu stanowiących oszalowanie pokrywane kilkucentymetrową warstwą betonu. Arkusze pozostają na miejscu jako powłoka izolująca. Stolarka, okna i drzwi są wstawiane w tym samym czasie, co płyty abezstocementu. Dom jest budowany przez jedną ekipę i wymaga jedynie dostarczenia dwóch ciężarówek cementu i siedmiomilimetrowego azbestu

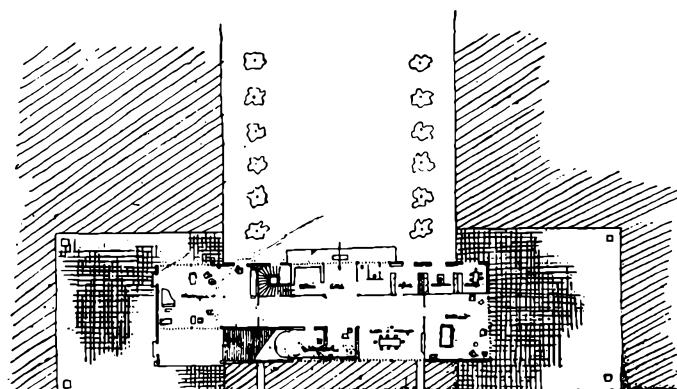

dyscyplinę; Ameryka daje przykład rezygnacji z plotów, co jest możliwe dzięki nowemu stanowi ducha, opartemu na poszanowaniu własności drugiego człowieka; przedmieścia zyskałyby dzięki temu na przestrzenności, gdyż po zniknięciu plotów wszystko staje się jaśniejsze, bardziej słoneczne

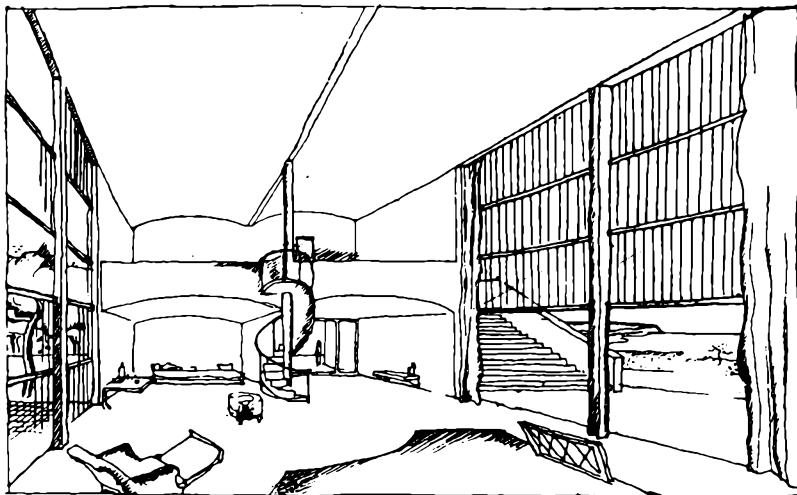

Le Corbusier, 1921. Willa nad brzegiem morza zbudowana z elementów seryjnych: słupów z żelazobetonu, ustawionych co 5 metrów w każdym kierunku, oraz płaskich sklepień z żelazobetonu. W konstrukcji tej, zbliżonej do budynków przemysłowych, plan jest dowolnie kształtowany dzięki lekkim ściankom. Koszty własne są najniższe z możliwych.

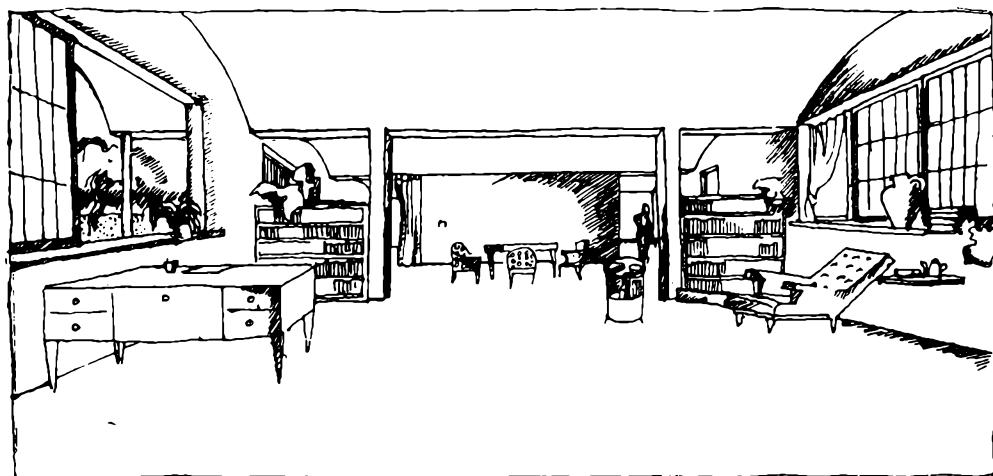
Estetyka zyskuje niezwykle istotną, modulową jedność. Rezygnacja ze skomplikowanej konstrukcji pozwala na większą powierzchnię i objętość. Lekkie ścianki można przesuwać, plan daje się łatwo zmieniać.

Plan willi ukazujący regularnie rozmieszczone słupy

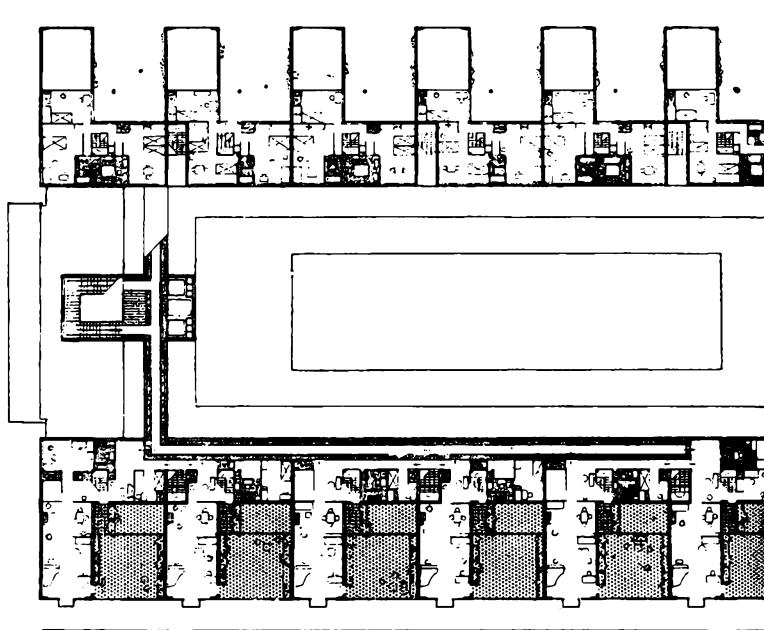

Salon w willi nad brzegiem morza. Stała odległość między słupami, płaskie sklepienia sufitu, standardowe elementy okien, pełnia i pustka stanowią główne elementy architektoniczne konstrukcji

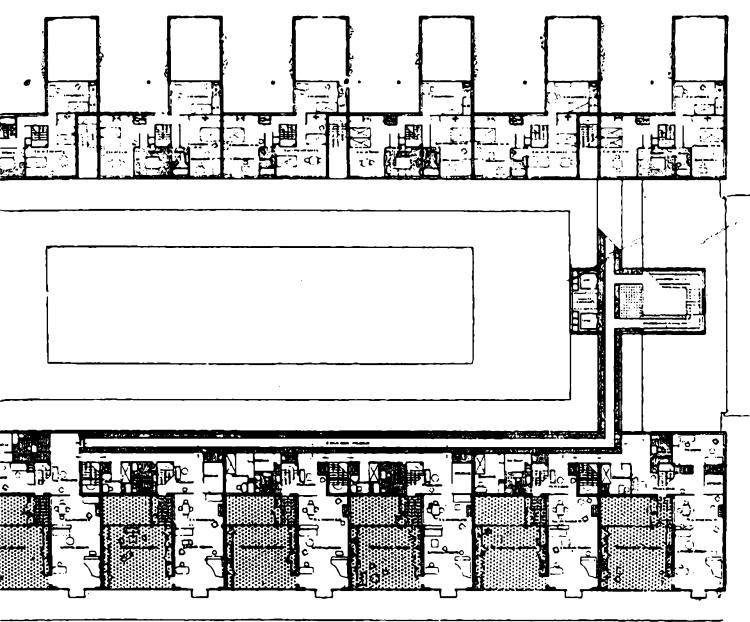

Le Corbusier. Wnętrze domu Monol zaaranżowane na wygodne mieszkanie. Gdyby wykształceni ludzie wiedzieli, że da się produkować seryjnie doskonale harmonijne domy, tańsze od mieszkań w centrum, wywarliby presję na kolejce państwowie, by zrobiły coś z żałosnymi pociągami podmiejskimi na dworcu Saint-Lazare; zachowaliby się jak berlińczycy, i o to chodzi. Można by wtedy wykorzystać rozległe tereny na przedmieściach. Dom seryjny umożliwiłby właściwie praktyczne rozwiązania o czystej estetyce. Trzeba jednak czekać na przebudzenie kolej żelaznych oraz wielkiego przemysłu, który powinien dostarczać elementy seryjne

„Kamienica willowa”:
sto dwadzieścia willi
jedna na drugiej

„Kamienica willowa”; fragment fasady. Każdy ogród wyraźnie odgrodzony od sąsiednich

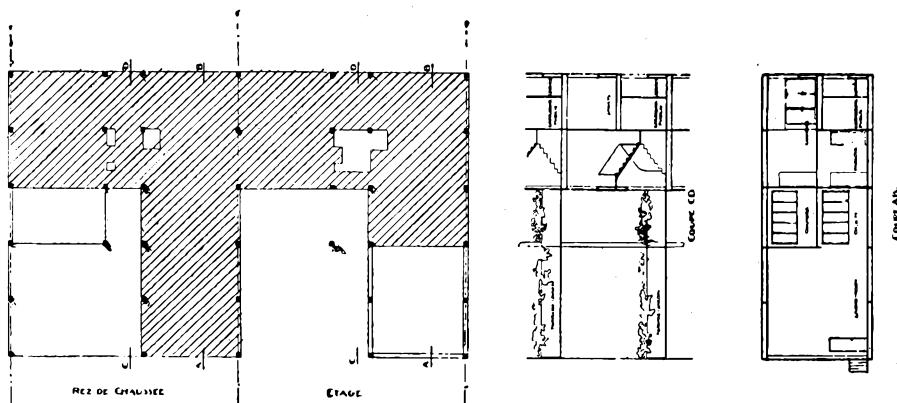

Plan jednego piętra kamienicy

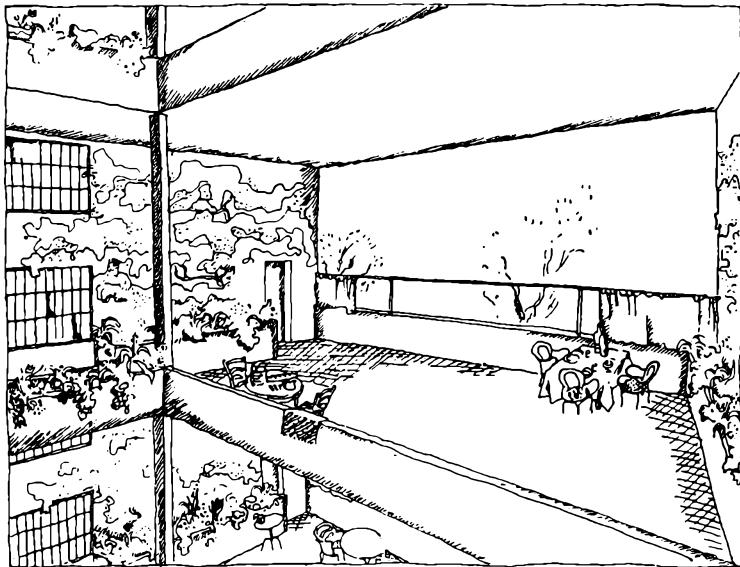
Na poziomie ulicy:
wielki hol wejściowy;
na piętrach: duża klatka schodowa i główny korytarz

Plan parteru kamienicy:
miejscza wykropkowane wskazują wiszące ogrody

Le Corbusier, 1922. Duża kamienica czynszowa. Kolejne rysunki pokazują układ zespołu stu willi rozmieszczonych na pięciu poziomach. Każda z willi dwupiętrowych ma własny ogród. Firma hotelarska zarządza wspólnymi usługami i pomaga w czasach kryzysu służby (kryzysu, który dopiero się zaczyna i jest nieuchronnym zjawiskiem społecznym). Nowoczesna technika zastosowana w tak ważnej kwestii zastępuje ludzką pracę maszyną i organizacją: dotyczy to ciepłej wody, centralnego ogrzewania, chłodzenia, odkurzania, uzdatniania wody itd. Służący nie muszą pracować tylko dla

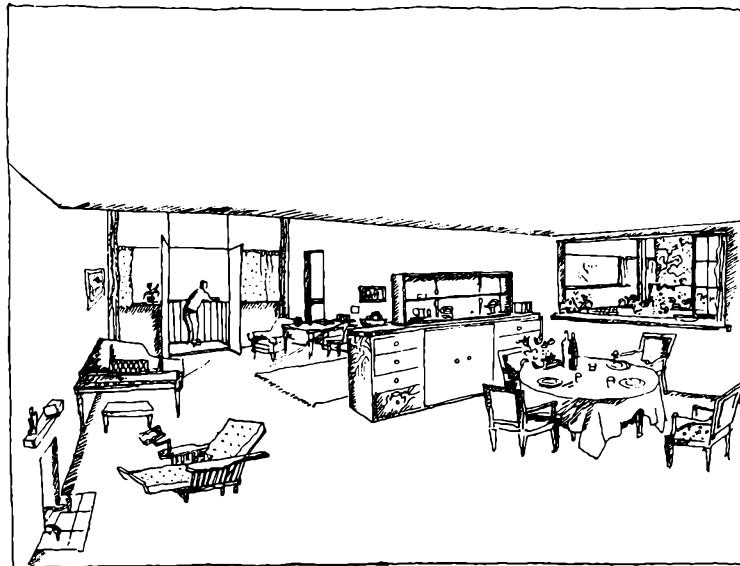

„Kamienica willowa”; konstrukcja seryjna ze słupów i płyt. Dwuwarstwowe ścianki

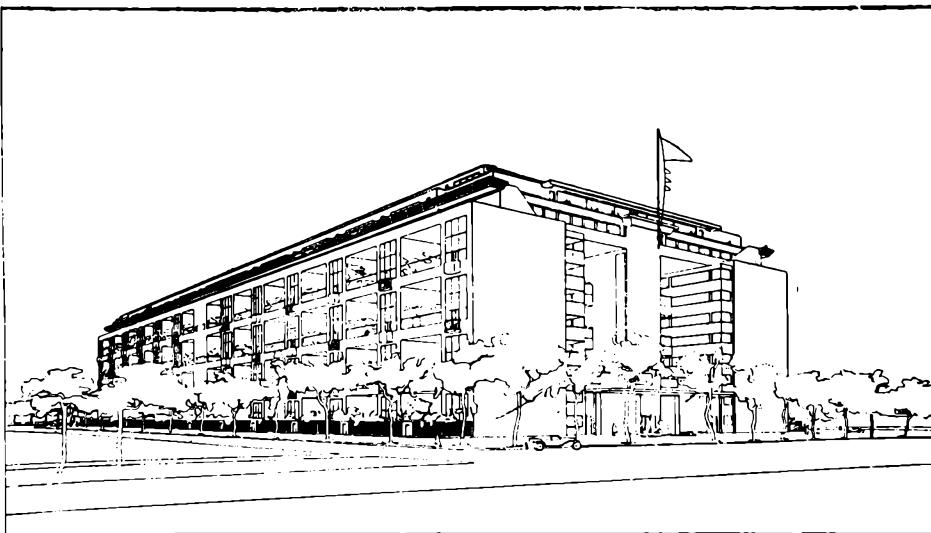

„Kamienica willowa”: ogród wiszący

jednej rodzinie; przychodzą tu jak do fabryki, do ośmiodziesięcioletniej pracy, a osoba dyżurująca jest do dyspozycji w dzień i w nocy. Odpowiedni serwis dostarcza surowe i gotowane produkty, co gwarantuje dobrą jakość i oszczędność. Obszerna kuchnia przygotowuje posiłki dla mieszkańców lub dla wspólnej restauracji. Każda willa ma salkę do ćwiczeń, a na dachu znajdują się wspólne sale sportowe

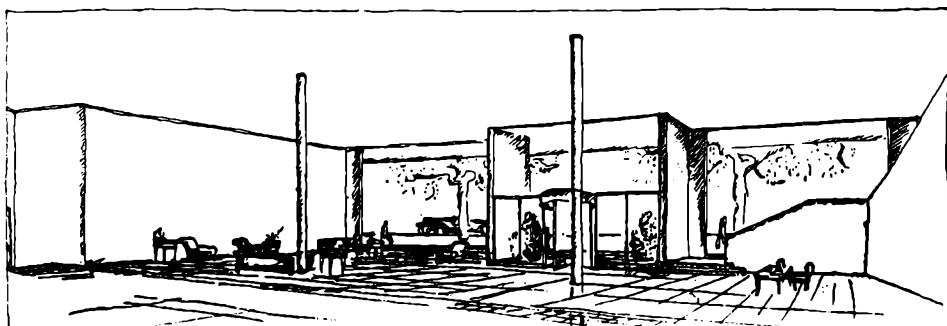
„Kamienica willowa”: widok na jadalnię willi (przez prawe okno widać wiszący ogród)

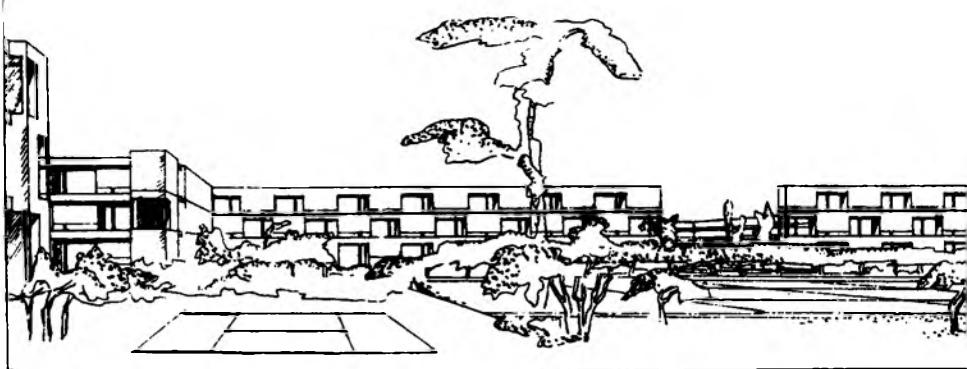
„Kamienica willowa”: widok całości (sto dwadzieścia willi)

i trzystumetrowa bieźnia. Do tego sala balowa do dyspozycji mieszkańców. Zwyczajowe ciasne wejście do domu ze złowieszczą stróżówką zostało zastąpione obszernym holiem; lokaj przyjmuje gości w dzień i w nocy, kierując ich do wind. Na rozległym podwórzu, na dachu garaże podziemnych, mieszą się korty tenisowe. Drzewa i kwiaty posadzone dookoła podwórza oraz wzdłuż ścieżek w ogrodach. Na wszystkich piętrach powojo i kwiaty w wiszących ogrodach. Panuje tu „standard”. Wille reprezentują typ racjonalnego, przemyślanego uporządkowania, wolnego od przesady, za to adekwatnego i praktycznego. Dzięki systemowi wynajmu-sprzedaży przestarzałe systemy własności przestają istnieć. Nie płaci się już za wynajem; mieszkańcy posiadają kapitał akcji wypłacany przez dwadzieścia lat, a procent odpowiada niskiemu czynszowi.

Seryjność przejawia się w dużej kamienicy czynszowej w bardziej wyrazisty sposób niż w innych projektach: *niska cena. Duch seryjności* daje rozliczne i nicoczekiwane korzyści w czasach kryzysu społecznego: *oszczędność na służących*

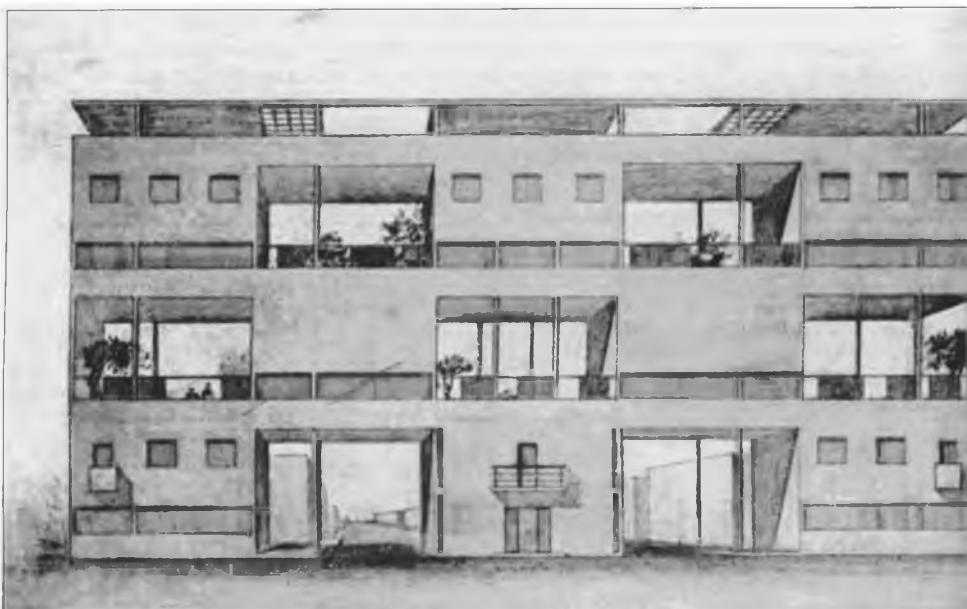

Hol wejściowy „kamienicy willowej”

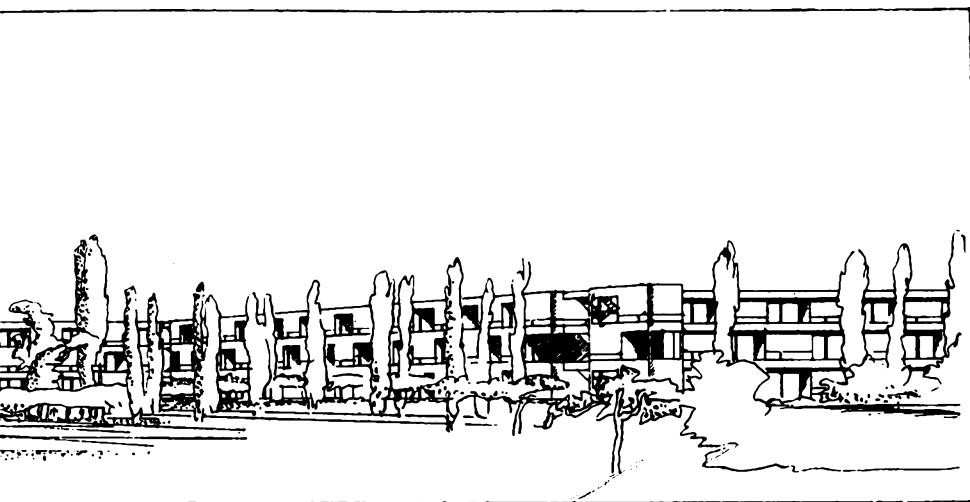

Le Corbusier i Pierre Jeanneret, 1925.

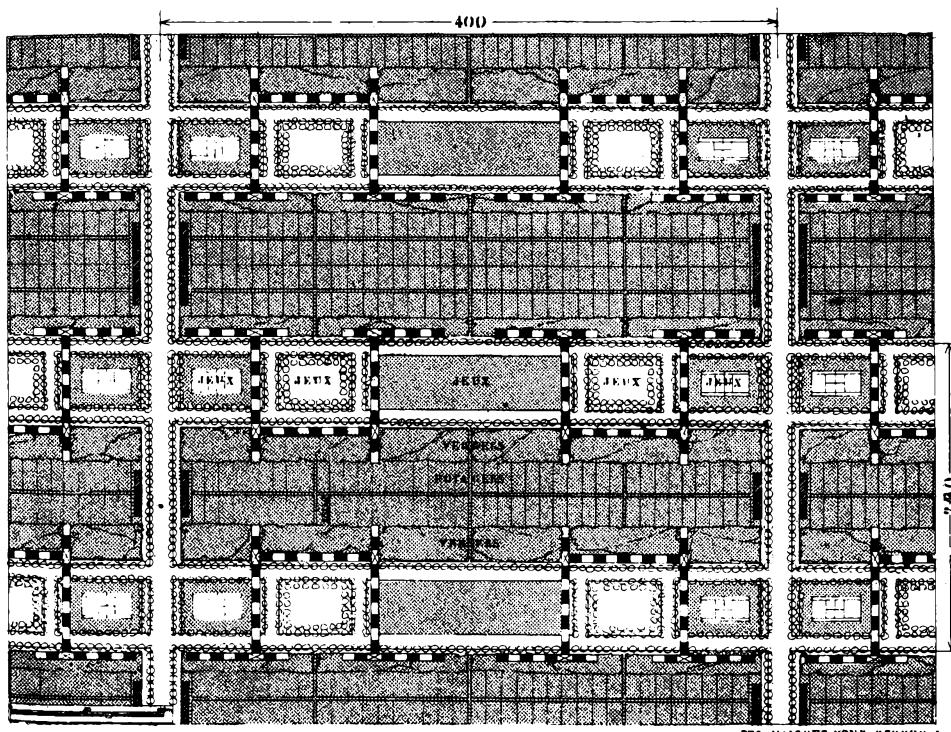
Przeanalizujmy 400 metrów kwadratowych powierzchni przeznaczonej dla każdego mieszkańca osiedla-ogrodu: dom z przyległościami, 50 do 100 metrów kwadratowych; 300 metrów kwadratowych zajmują trawniki, sad, warzywniak, klomb z kwiatami, taras. Absorbiujące, kosztowne, uciążliwe utrzymanie; efekt: parę pęczków marchwi i kosz gruszek. Brak placów zabaw; dzieci, mężczyźni i kobiety nie mają gdzie się odprężyć, nie mogą uprawiać sportu. Sport trzeba mówić uprawiać o każdej porze i każdego dnia, tuż pod domem, a nie na stadionach, na które uczęszczają tylko zawodowcy i ludzie bez zajęcia. Zajmijmy się problemem w sposób logiczny: dom – 50 metrów kwadratowych; ogródek – 50 metrów kwadratowych; oba umieszczone na parterze lub 6 albo 12 metrów nad ziemią, w zespołach „komórkowych”. W pobliżu domów rozległe tereny rekreacyjne (boiska piłkarskie, korty itp.) o powierzchni 150 metrów kwadratowych na każdy dom. Przed domami (także 150 metrów kwadratowych na każdy)

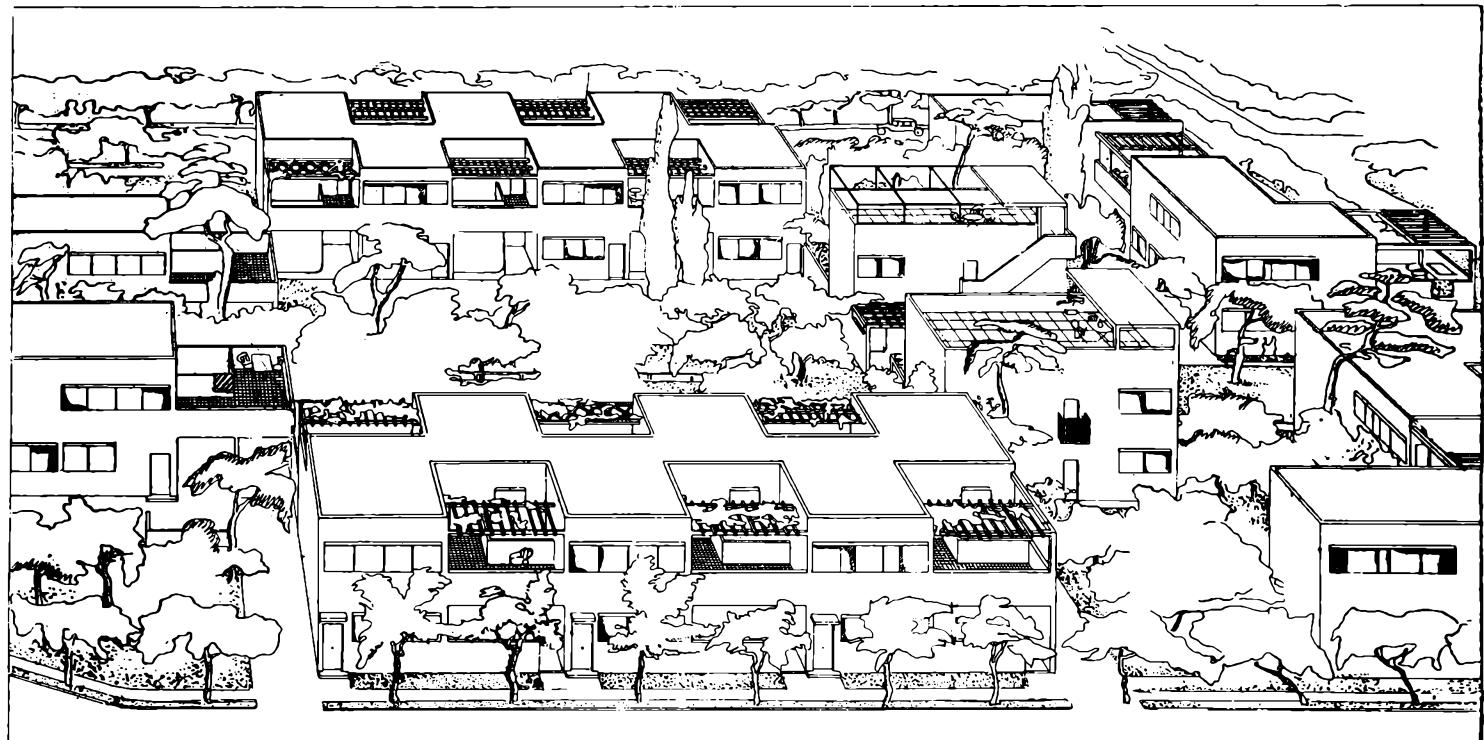
„Nowocesne dzielnice Frugès” w Bordeaux. Pierwszy zespół w budowie

działki z intensywną uprawą dającą wysokie plony (nawadnianie kanałami, opieka wykwalifikowanego rolnika, samochody do transportu nawozu, ziemi, produktów itp.). Rolnik zarządza całą uprawą. Plony przechowuje się w magazynach. Rolnicza siła robocza opuszcza wsie; pracując na trzy zmiany, robotnik staje się tu rolnikiem i wytwarza znaczną część tego, co sam konsumuje. Architektura, urbanistyka? Logiczna analiza komórki i jej funkcji w ramach całego zespołu dostarcza niezwykle cennych rozwiązań

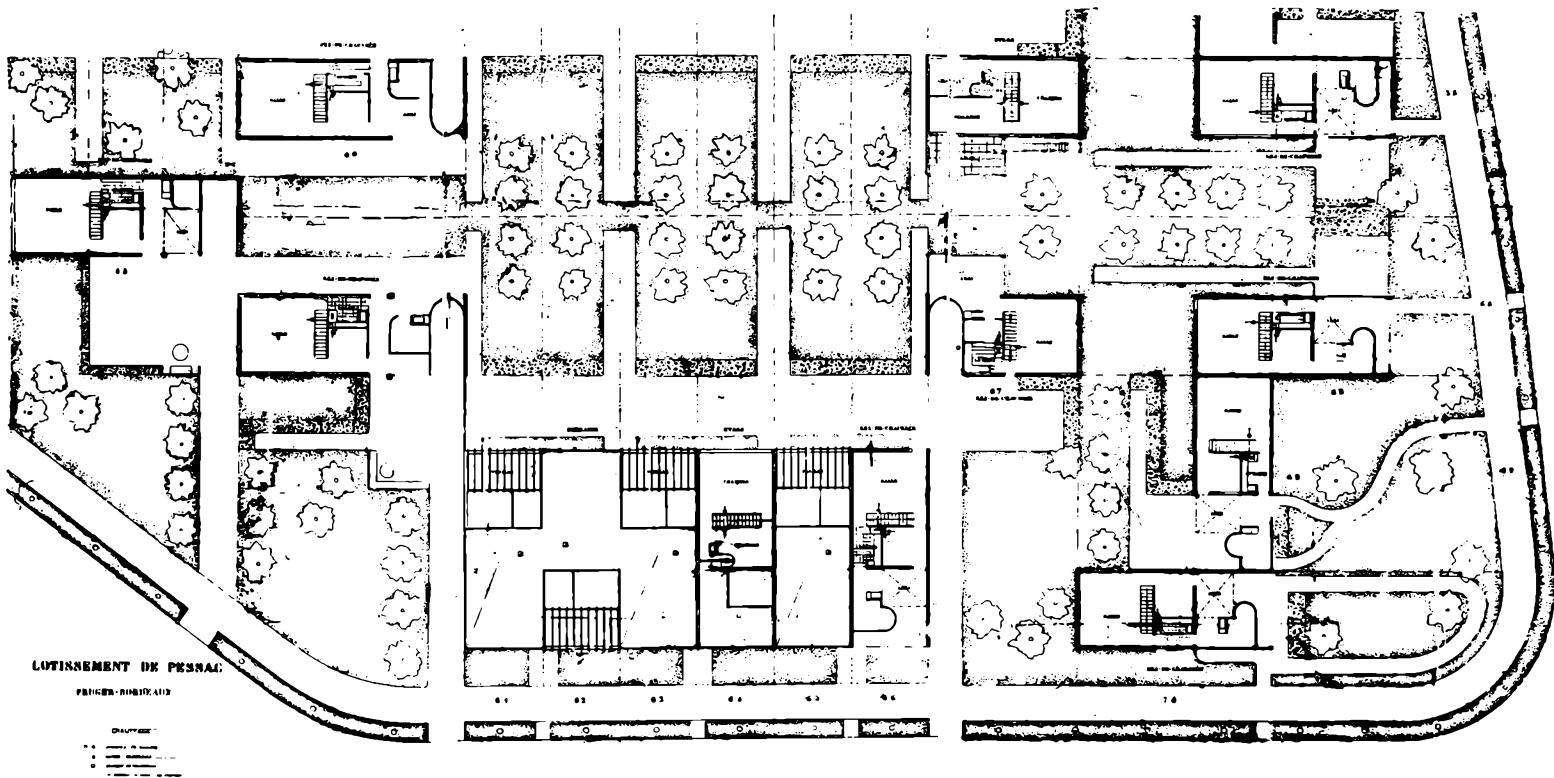

Parcelle z komórkami dla osiedli-ogrodów

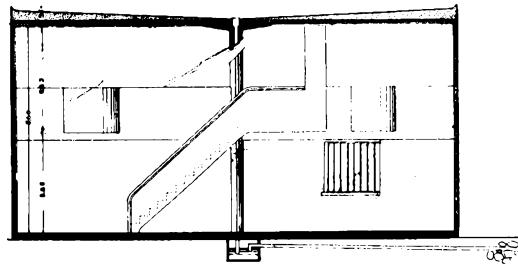
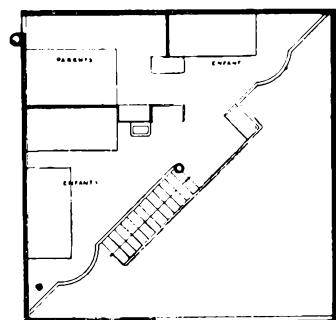
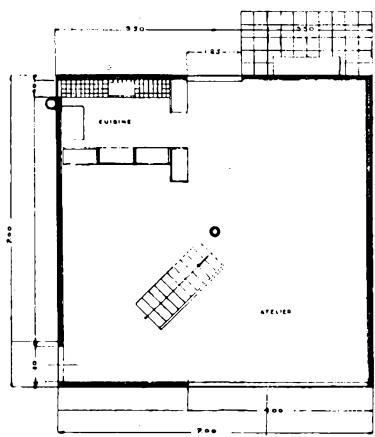
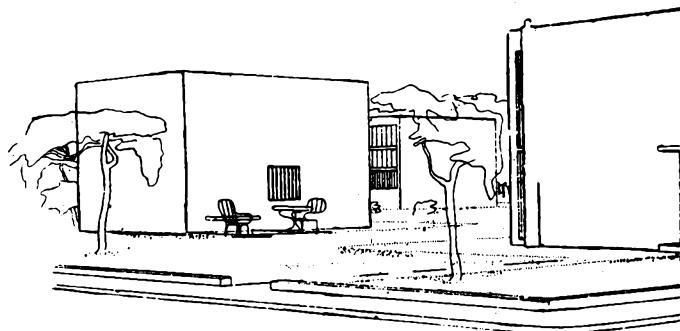
1924, Bordeaux-Pessac, „Nowoczesne dzielnice Frugès”.

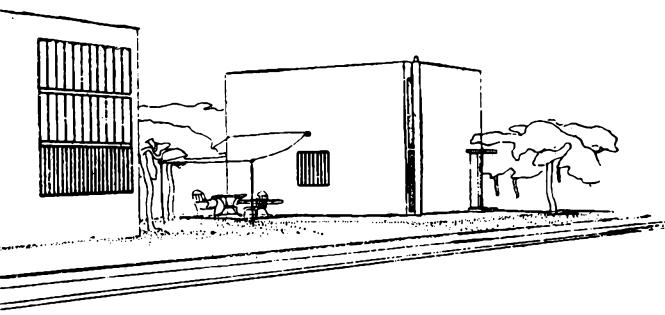
Fragment dużej parceli zbudowanej z lanego betonu. Jeden drobiazgowo opracowany element pojawia się tu w najróżniejszych kombinacjach. To prawdziwe uprzemysłowienie budownictwa

Bordeaux-Pessac.

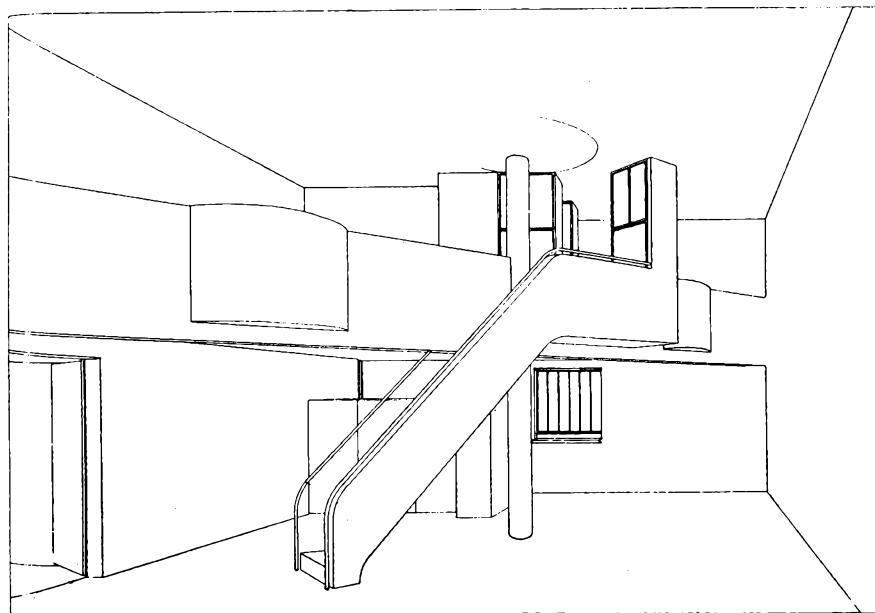
Pierwsze wydanie tej książki głęboko poruszyło pewnego wielkiego przemysłowca z Bordeaux. Zdecydował się porzucić dotychczasowe praktyki i zwyczaje. Trafna koncepcja wyrobów przemysłowych i celów architektury skłoniła go do podjęcia bardzo śmiałych wyzwań. Dzięki niemu być może po raz pierwszy we Francji aktualny problem architektoniczny zostaje rozwiązyany w zgodzie z duchem epoki. Ekonomia, socjologia, estetyka: nowa realizacja dzięki nowym środkom

Le Corbusier i Pierre Jeanneret, 1924

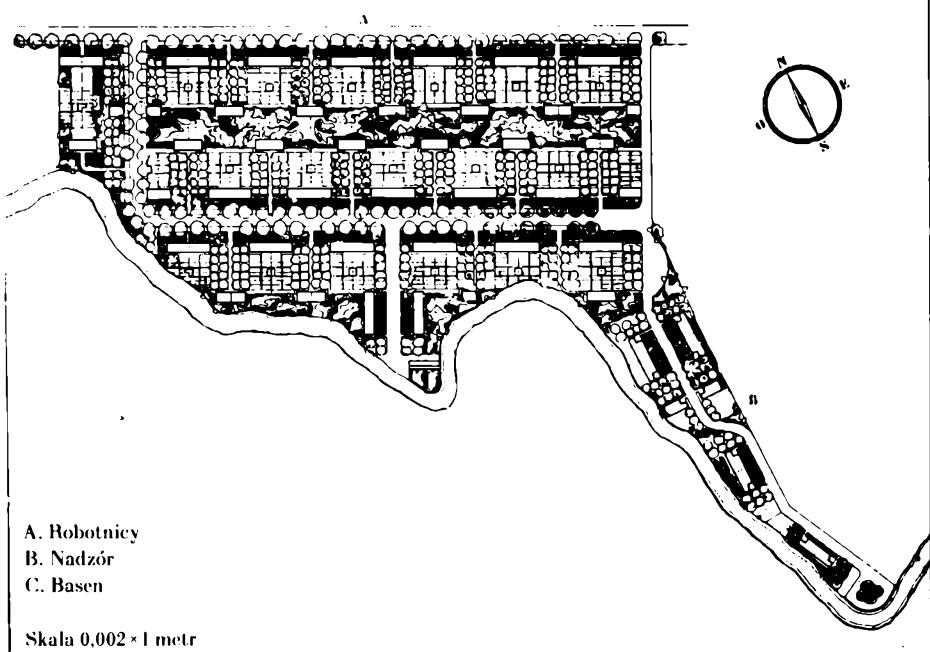
Domy seryjne dla rzemieślników. Problem: ulokować rzemieślników w obszernym (ściana $7 \times 4,5$ metra), jasnym atelier. Ograniczyć koszty przez usunięcie ścianek działowych i drzwi, a także zmianę tradycyjnych powierzchni i wysokości pomieszczeń wskutek aranżacji architektonicznej. Dom jest zbudowany wokół jednej kolumny z żelazobetonu, pustej w środku. Izotermiczne ściany z solomitu (sprasowanej słomy) pokrytego na zewnątrz pięciocentymetrową warstwą lanego betonu i wypełnionego gipsem. W całym domu tylko dwoje drzwi. Poddasze pozwala uwidoczyć całą powierzchnię sufitu (7×7 metrów); ukazuje się ona w całej okazałości, a dzięki przekątnej otrzymujemy jeden *nieoczekiwany wymiar*: w tym siedmiometrowym domku spojrzenie natrafia na dziesięciometrowy element architektoniczny

Widok wnętrza

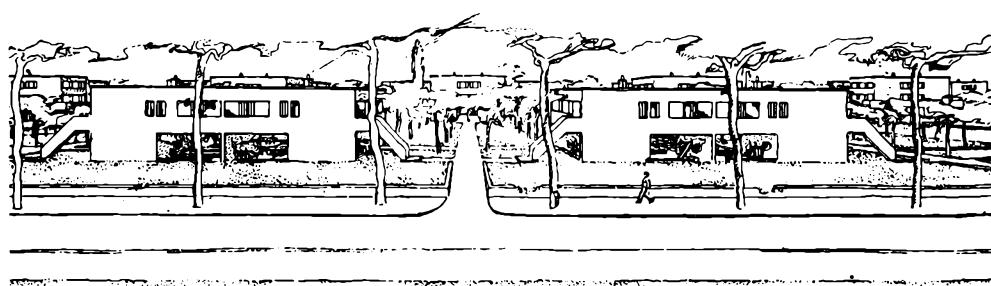
(Ściany kuchni oraz części poddasza składają się z elementów seryjnych U.P. – zob. s. 281)

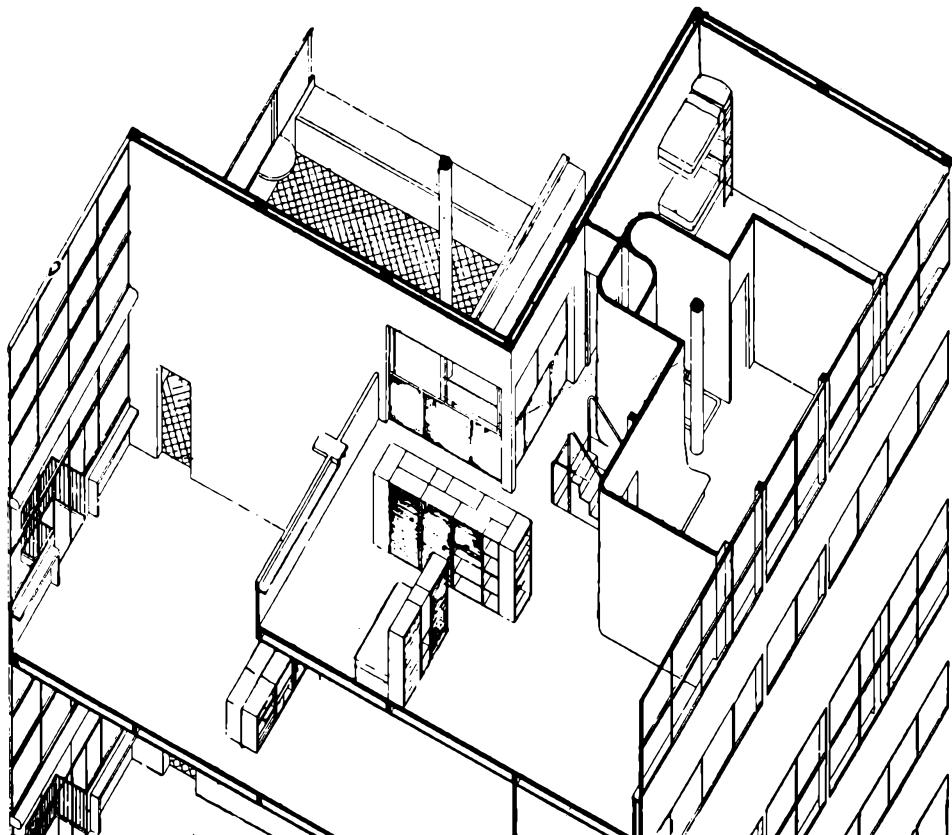
Osiedle Audincourt

Średnia powierzchnia parceli: 290 m²

Le Corbusier i Pierre Jeanneret, 1924. Parcela ortogonalna

Wszystkie domy są zbudowane ze standardowych elementów, stanowiących komórkę-typ. Parcele są równe; układ regularny. Architektura może tu znaleźć absolutnie swobodny wyraz

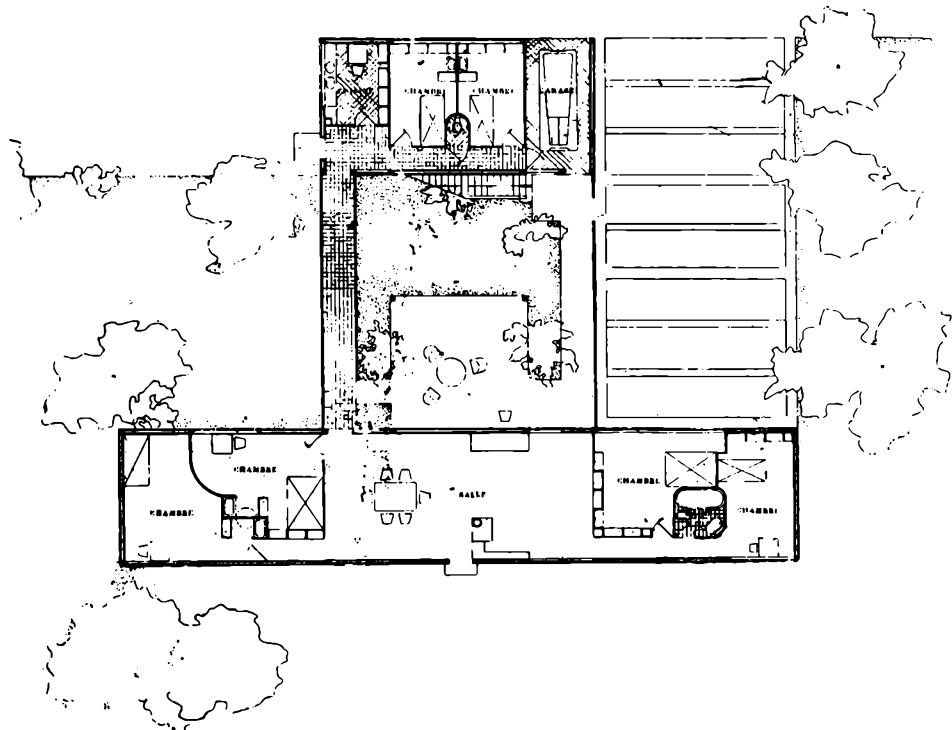

Le Corbusier i Pierre Jeanneret, 1924

Jedna z komórek „kamienicy willowej” (zob. wyżej). To także Pawilon Nowego Ducha na Międzynarodowej Wystawie Sztuk Dekoracyjnych w Paryżu w 1925 roku. Domy seryjne dla zwykłego człowieka, standardy architektoniczne, w pełni przemysłowa konstrukcja.

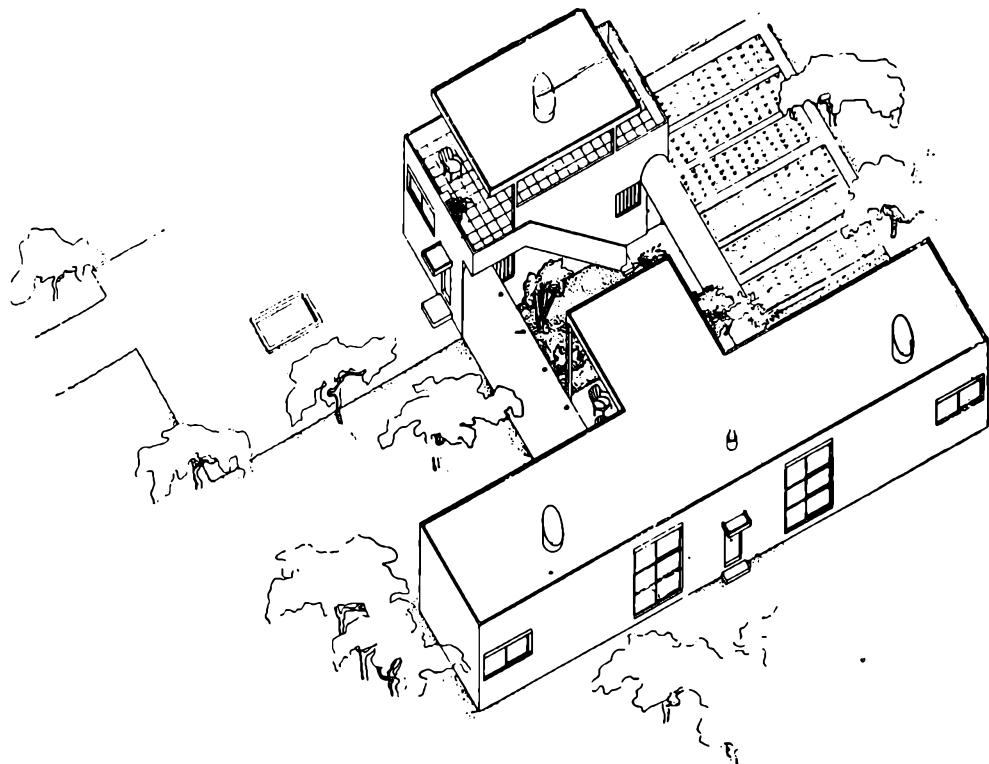
Prace murarskie wykonane przez G. Summera, przedsiębiorcę budowlanego, przy użyciu cement-gum firmy Ingersoll-Rand; beton nałożony na solomit (sprasowaną słomę); dotyczy to podłóg i tarasów. Zbrojenie podłóg i okna seryjne zaprojektował inżynier Raoul Decourt. Stolarka całkowicie pominięta; stolarz nie przychodzi już na budowę; czechosłowackie przedsiębiorstwo U.P. wykonało zespoły typy pasujące do każdego pomieszczenia i wstawiane jak biurowe segregatory. Szkło i farby: Ruhlmam i Laurent

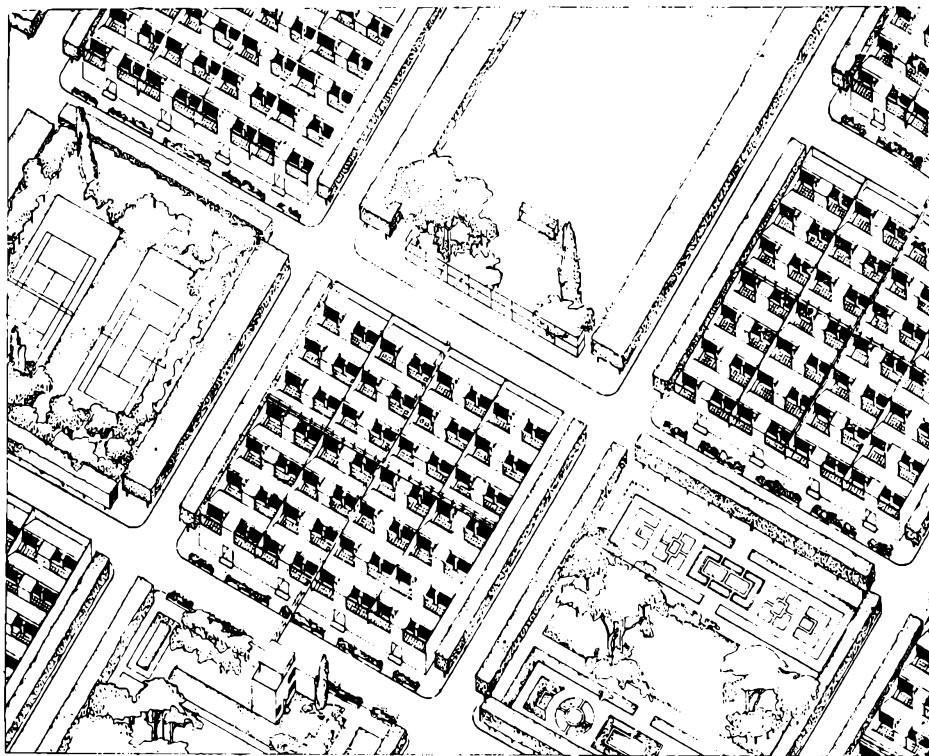
Le Corbusier i Pierre Jeanneret, 1925. Willa w Bordeaux

Zbudowana z elementów seryjnych, tymi samymi maszynami,
co domy w osiedlu ogrodzie w Pessac (s. 274–277)

Seryjność nie jest przeszkodą dla architektury. Wręcz przeciwnie, prowadzi do spójności, do udoskonalania detali oraz różnorodności poszczególnych zespołów

Aksjometryczna perspektywa willi

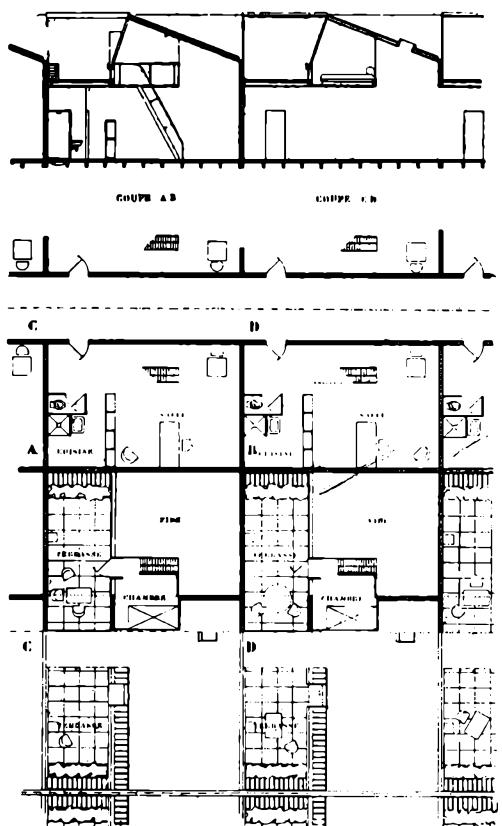
Widok całości

Le Corbusier i Pierre Jeanneret. Miasteczko uniwersyteckie. Wielkim kosztem buduje się miasteczka uniwersyteckie, próbując odtworzyć poezję starych budynków Oksfordu. Kosztowna, strasznie kosztowna poczja. Student jest w takim wieku, że buntuje się przeciwko staremu Oksfordowi; stary Oksford to fantazja mecenasza, który ufundował miasteczko uniwersyteckie. Student marzy o klasztornej celi, dobrze oświetlonej i ogrzewanej, z kąpieli, z którego można patrzeć na gwiazdy. Chce mówić w pobliżu uprawiać sport z kolegami. Cela powinna być tak niezależna, jak to tylko możliwe.

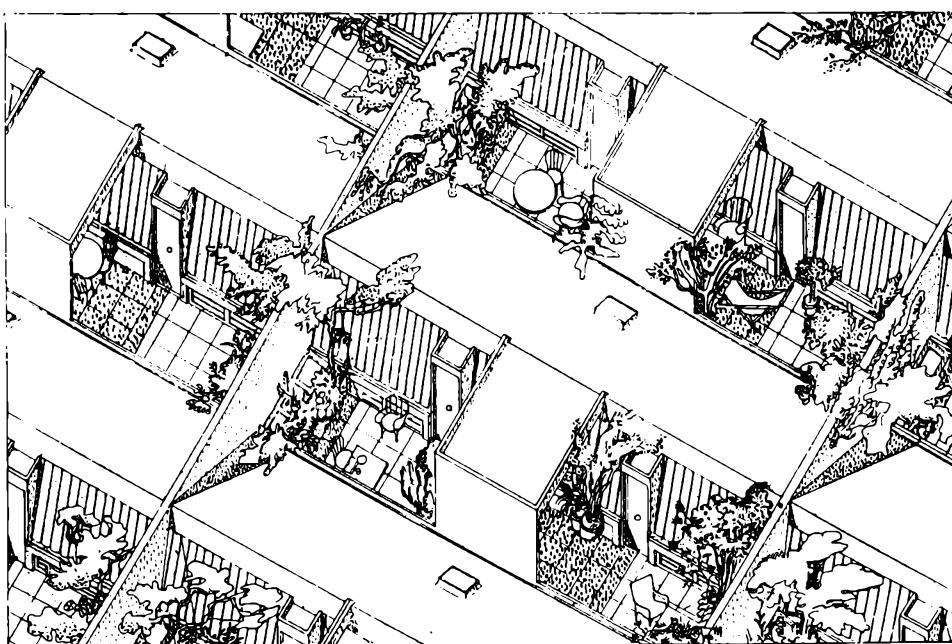
Plan i przekroje

Wszyscy studenci mają prawo do takiej samej celi; czymś okrutnym byłoby, gdyby cela biednego różniła się od celi bogatego. Oto ujęcie problemu: miasteczko uniwersyteckie – karawanseraj; każda cela ma przedpokój, kuchnię, WC, salon, poddasze do spania i ogródek na dachu. Ściany oddzielają studentów od siebie. Wszyscy spotykają się na przyległych boiskach albo we wspólnych salach budynków ze wspólnymi punktami usługowymi. Sklasyfikować, stypizować, ustalić celę i jej elementy. Ekonomia. Skuteczność. Architektura? Zawsze, kiedy problem jest jasny.

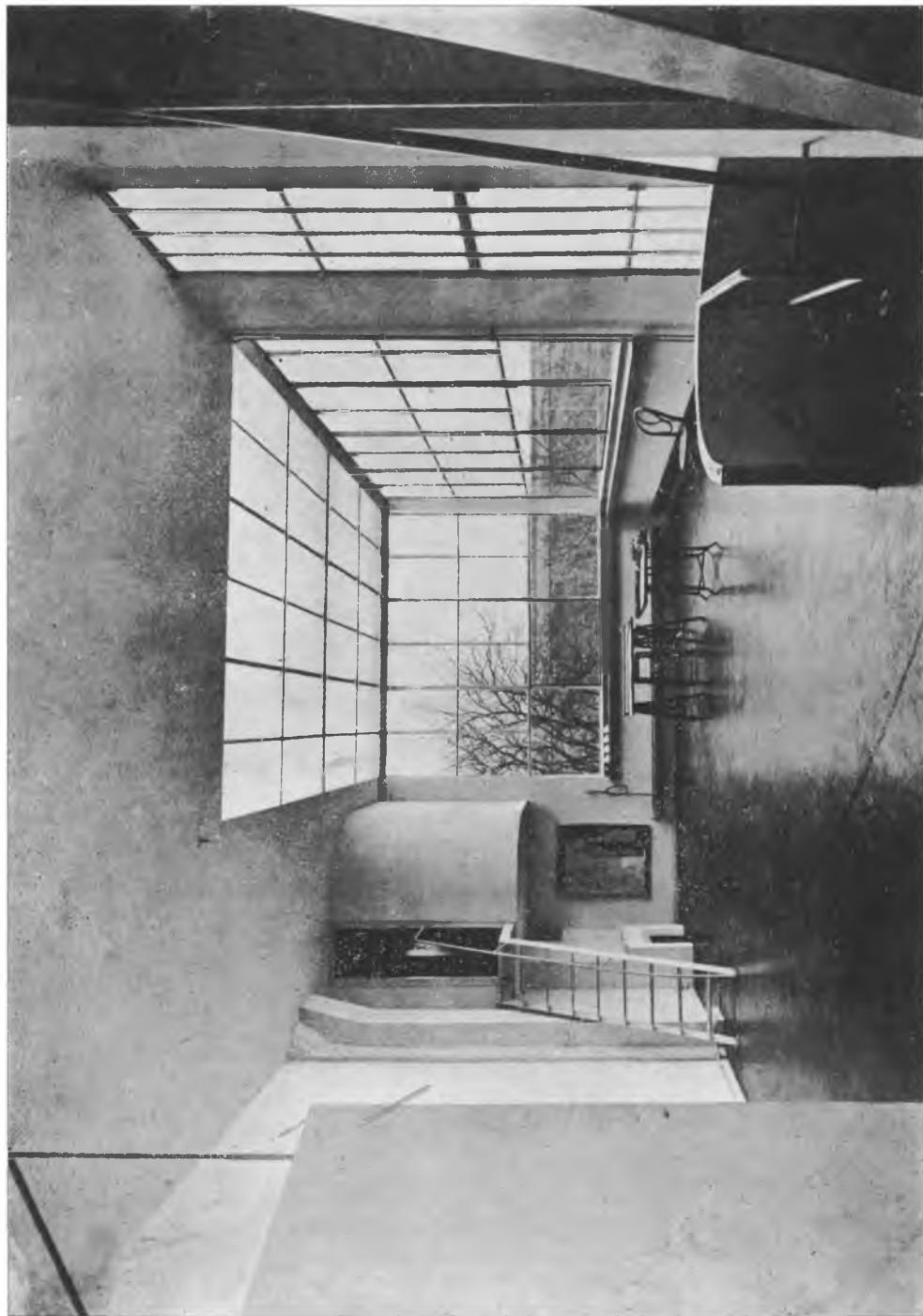
Miasteczko uniwersyteckie zaprojektowano tu według *shed* – sposobu konstruowania pozwalającego na nieskończoną rozbudowę przy zapewnieniu idealnego oświetlenia i usunięciu (kosztownych) powierzchni nośnych. Ściany są zbudowane tylko z lekkich materiałów izolujących

Przekrój i plan

Fragment tarasów-ogrodów

Le Corbusier i Pierre Jeanneret, Atelier malarza (zob. s. 126)

Kwestia nowego ducha:

Mam czterdzieści lat, dlaczego by nie kupić sobie domu; potrzebuję tego narzędzia; domu podobnego do forda, którego właśnie kupiłem (albo do citroëna, bo lubię elegancję).

Oddani współpracownicy: wielki przemysł, specjalistyczne fabryki.

Mile widziani współpracownicy: kolej podmiejska, organizacje finansowe, zreformowana Akademia Sztuk Pięknych.

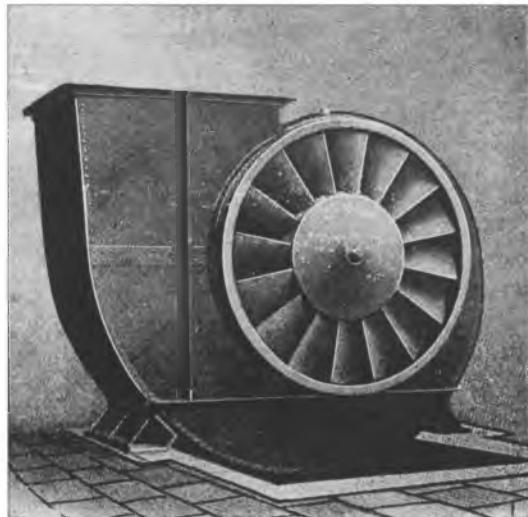
Cel: domy seryjne.

Koalicja: architekci i estetycy, odwieczny kult domu.

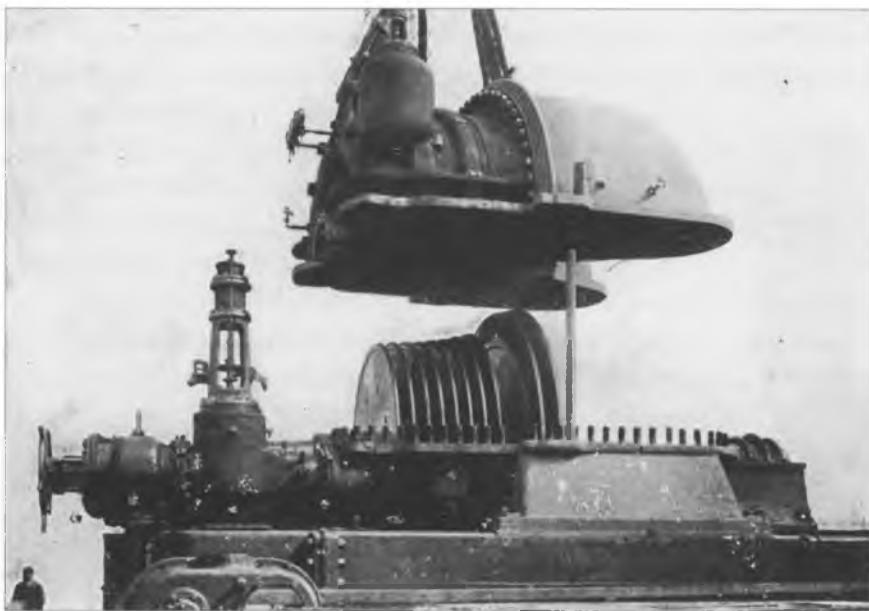
Wykonawcy: przedsiębiorstwa i prawdziwi architekci.

Próba diewiątkowa: 1. Salon lotnictwa; 2. słynne miejsca sztuki (Prokuracje, rue de Rivoli, Place des Vosges, Place de la Carrière, zamek w Wersalu itd.: seria). Ponieważ dom seryjny automatycznie pociąga za sobą obszerne, zamaszyste linie. Ponieważ dom seryjny wymaga drobiazgowej analizy wszystkich części domu oraz wytyczenia standardu, typu. Gdy mamy już typ, stoimy u bram piękna (samochód, parowiec, wagon, samolot). Ponieważ dom seryjny narzuca jedność elementów, okien, drzwi, zabiegów konstrukcyjnych i materiałów. *Jedność szczegółów i podstawaowych linii całości:* oto czego w wieku Ludwika XIV, w chaotycznym, zaczopowanym, zasuplanym Paryżu nienadającym się do mieszkania domagał się rozsądny ojciec Laugier parający się urbanizmem: *Jednorodność w szczególe, zielko w całości* (czyli odwrotnie niż my, uwielbiający szaloną różnorodność szczegółów i ponurą jednolitość linii wytyczających ulice i miasta).

Wniosek: Chodzi o problem epokowy. Mało tego: o najważniejszy problem tej epoki. Równowaga społeczna jest kwestią budynków. Zakończmy tą zasadną alternatywą: *Architektura albo Rewolucja*.

Niskociśnieniowy wentylator (Société Rateau, produkt seryjny)

Centrala elektryczna Giennevilliers. Turbina o mocy 10 tysięcy kilowatów

ARCHITEKTURA ALBO REWOLUCJA

We wszystkich dziedzinach przemysłu postawiono nowe problemy, stworzono narzędzia mogące je rozwiązać. Jeśli porównamy ten fakt z przeszłością, mamy rewolucję.

Zaczęto seryjnie produkować części budynku; wobec nowych potrzeb ekonomicznych stworzono drobne elementy i całe podzespoły: to z nich powstają ostateczne realizacje. Jeśli porównamy to z przeszłością, mamy rewolucję w metodologii i w rozmiarze przedsięwzięć.

Podczas gdy historia architektury ewoluowała powoli przez stulecia, dostosowując się do zmian w strukturze i ornamentach, żelazo i cement w ciągu pięćdziesięciu lat dały rezultaty świadczące o połędze budownictwa oraz o przewrocie, jaki miał miejsce w języku architektonicznym. Jeśli porównamy to z przeszłością, okaże się, że „style” już dla nas nie istnieją, że wypracowano jeden styl epoki; dokonała się rewolucja.

Świadomie bądź nieświadomie przyswoiliśmy te zmiany; świadomie bądź nieświadomie narodziły się pewne potrzeby.

Społeczny mechanizm, mocno zakłócony, oscyluje między bezprecedensową poprawą a katastrofą.

Pierwotny instynkt każdej żywej istoty kazać jej szukać schronienia. Aktywne klasy społeczne nie mają należyciego schronienia – ani robotnik, ani intelektualista.

Kluczem do zakłóconego dziś porządku jest kwestia budynku: architektura albo rewolucja.

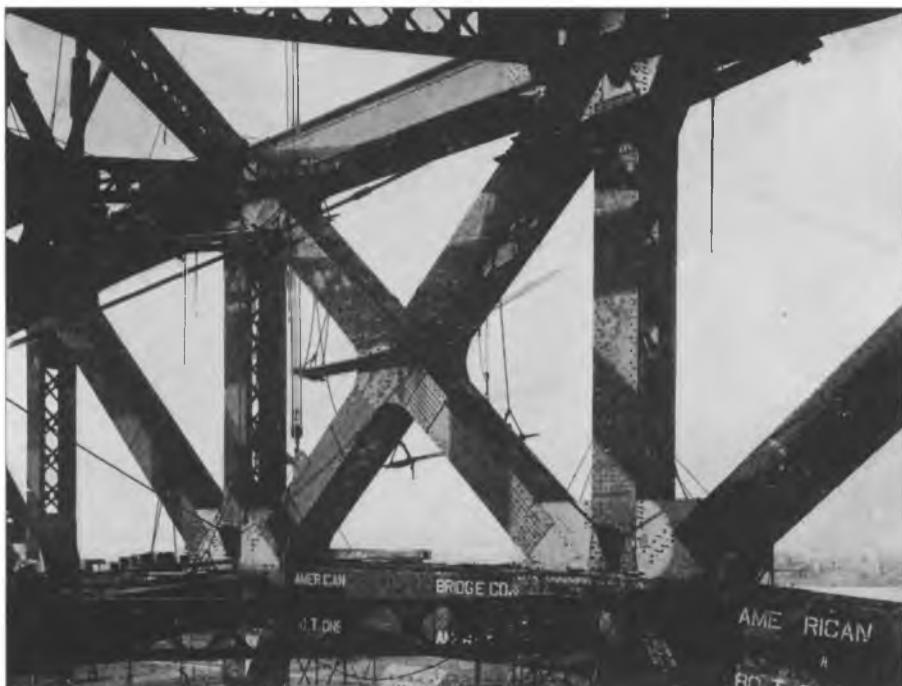
We wszystkich dziedzinach przemysłu postawiono nowe problemy, stworzono narzędzia mogące je rozwiązać. Niedostatecznie uzmysławiamy sobie rozdźwięk między naszą epoką a wcześniejszymi; przyznamy, że doszło do znaczących zmian, warto by jednak porównać współczesną działalność intelektualną, społeczną, ekonomiczną i przemysłową nie tylko z XIX wiekiem, lecz także z całą historią cywilizacji. Latwo dostrzeglibyśmy, że ludzkie narzędzia, które automatycznie oddziałują na potrzeby społeczne, a które do tej pory podlegały powolnej ewolucji, nieprawdopodobnie szybko uległy teraz gruntownym zmianom. Ludzkie narzędzia znajdowały się zawsze *w rękach człowieka*: dziś, cudowne i całkowicie odmienione, w mgnieniu oka wyzwalażą się z naszego uścisku. Bestia ludzka staje bez tchu przed narzędziem, którego nie potrafi chwycić; postęp wydaje się jej tyleż godny pochwały, co nienawiści; w jej głowie wszystko się miesza; człowiek uważa się raczej za więźnia szalonego porządku rzeczy, nie czuje wyzwolenia, ulgi ani poprawy. To epoka wielkiego kryzysu, przede wszystkim moralnego. Aby z niego wyjść, trzeba stworzyć stan ducha, w którym będziemy rozumieli, co się dzieje – trzeba nauczyć bestię ludzką, jak używać narzędzi. Kiedy przyzwyczai się ona do nowej uprzęży i dowie się, jakiego wysiłku się od niej oczekuje, wtedy dostrzeże, że świat się zmielił: uległ *poprawie*.

Jeszcze słowo na temat przeszłości. Nasza epoka, czyli ostatnich pięćdziesiąt lat, staje sama wobec dziesięciu minionych wieków. Przez tysiąc lat człowiek dopasowywał swoje życie do systemów uznawanych za „naturalne”; sam wykonywał pracę, doprowadzał ją do końca i w tym niewielkim przedsiębiorstwie to do niego należała cała inicjatywa; wstawał wraz ze słońcem, kładł się z zapadnięciem zmroku; odkładał narzędzia z myślą o trwającej pracy i zadaniach, jakie miał do wykonania

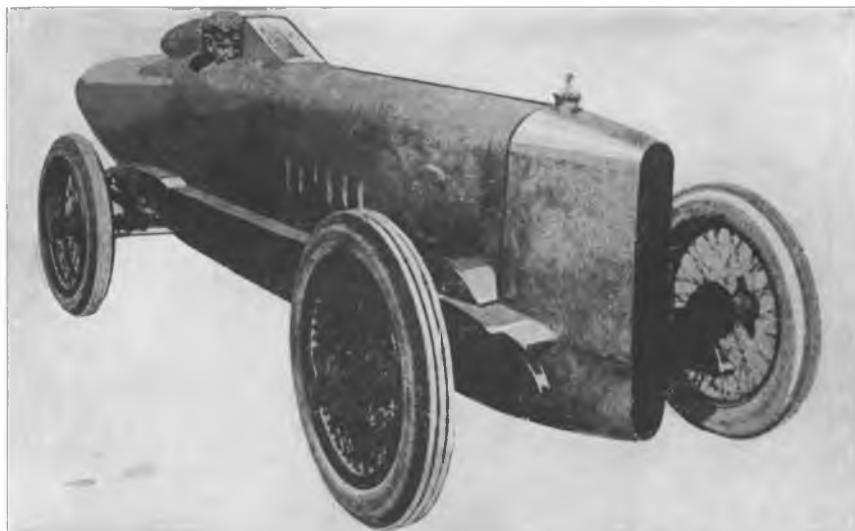
Equitable Building, Nowy Jork

nazajutrz. Pracował w swojej małej szopie, w otoczeniu rodziny. Żył jak ślimak w muszli, w siedzibie skrojonej na jego miarę; nic nie skłaniało go do zmiany tego harmonijnego stanu rzeczy. Życie rodzinne przebiegało normalnie. Ojciec pilnował dzieci w kolyse, a potem w warsztacie; każdy wysiłek przynosił jakąś korzyść i tak biegło życie; rodzina wychodziła na swoje. A kiedy rodzina wychodzi na swoje, społeczeństwo jest stabilne i trwale. Model ten dotyczy dziesięciu wieków pracy zorganizowanej wokół komórek rodzinnych; mógłby dotyczyć wszystkich minionych epok aż do połowy XIX wieku.

Zbudowany przez *Steel Corporation*

Przyjrzyjmy się jednak dzisiejszemu funkcjonowaniu rodzin. Przemysł opiera się na produkcji seryjnej; maszyny ściśle współpracują z człowiekiem; selekcja pracowników dokonuje się wedle nieodpartej logiki: robotnicy zwykli i wykwalifikowani, podmajstrzy, inżynierowie, kierowcy, zarządcy – każdy ma swoje miejsce; ten, kto jest dobrym materiałem na zarządcę, nie popracuje długo fizycznie; każde stanowisko jest dostępne. Specjalizacja przywiązuje człowieka do maszyny; od każdego wymaga się niebywały precyzji, gdyż część, która trafi do rąk kolejnego robotnika, nie może zostać przez niego ulepszona, poprawiona i dopasowana; musi być dokładna, by dzięki tej dokładności mogła pełnić funkcję elementu automatycznie wpasowującego się w pewną całość. Ojciec nie uczy już syna tajników swojego zawodu; obcy mistrz surowo kontroluje dyscyplinę precyzyjnie określonej pracy. Robotnik wykonuje drobne części, przez długie miesiące, lata, a może nawet przez całe życie; weiąż te

Ameryka. Samochód wyścigowy: 250 koni mechanicznych, prędkość – 263 kilometry na godzinę

same. Gotowy owoc swojej pracy widzi dopiero wtedy, gdy na fabrycznym placu ów owoc, błyszczący, czysty i wypolerowany, zostaje załadowany na ciężarówkę. Duch pracy w warsztacie już nie istnieje, mamy za to ducha pracy kolektywnej. Robotnik zastanowi się, zrozumie cel swojej pracy i słusznie będzie z niego dumny. Kiedy w magazynie „Auto” ogłoszą, że jakiś samochód pojechał dwieście sześćdziesiąt kilometrów na godzinę, robotnicy zbiorą się i powiedzą: „To nasz samochód tego dokonał”. To ważny czynnik moralny.

Ośmiogodzinny dzień pracy! Trzy zmiany w fabryce! Ekipy przychodzą jedna po drugiej. Jedna zaczyna o dwudziestej drugiej i kończy o szóstej rano; kolejna kończy pracę o czternastej. Co miał na myśli prawodawca, kiedy ustalał ośmiogodzinny dzień pracy? Co człowiek wolny od szóstej rano do dwudziestej drugiej, będzie robił od czternastej do nocy? Jak dotąd tylko bary są na to przygotowane. Co w tych warunkach dzieje się z rodziną? Bestię ludzką ma przyjąć i ugościć dom, a robotnik jest dość wykształcony, by czerpać zdrową korzyść z takiej dawki wolnego czasu. Ależ nie, właśnie że nie, dom jest ohydny, a umysł

Samolot Voisin przed hangarem

negotowy na tyle godzin wolnego. Możemy więc napisać: Architektura albo demoralizacja, demoralizacja i rewolucja.

Przyjrzyjmy się czemuś jeszcze:

Nadzwyczajna aktywność dzisiejszego przemysłu, która tak nas martwi, co chwilę sprawia, że – bezpośrednio lub za pośrednictwem gazet i czasopism – stykamy się z prawdziwie nowatorskimi przedmiotami. Przyczyny ich powstania budzą w nas zaciekawienie, zachwyt i niepokój. Wszystkie te przedmioty nowoczesnego życia tworzą w końcu pewien nowoczesny stan ducha. Z przerażeniem kierujemy wzrok na starą zgniliznę, jaką jest nasza ślimaczka muszla, nasze mieszkanie, duszące nas w codziennym kontakcie, zatęchłe i bezużyteczne, nieefektywne. Wszędzie widzimy maszyny, które coś produkują i robią to wspaniale, bezbłędnie. Maszyna, którą zamieszkujemy, to stary, zagruźliczony powóz. Nie budujemy mostu między naszymi codziennymi zajęciami w fabryce, w biurze, w banku, zdrowymi, użytecznymi i produktywnymi, a naszą rodzinną aktywnością, upośledzoną w każdym aspekcie. Na każdym kroku uśmierca się rodzinę i demoralizuje umysły, przywiązuje je, jak niewolników, do anachronicznych rzeczy.

Stalowy most

Umysł każdego człowieka, kształtowany przez codzienne współistnienie z nowoczesnością, mniej lub bardziej świadomie sformułował swoje pragnienia; pragnienia te nieuchronnie wiążą się z rodziną, to podstawowy instynkt społeczny. Każdy człowiek wie dzisiaj, że potrzebuje słońca, ciepła, świeżego powietrza i czystej podłogi; nauczono go nosić błyszczący biały kołnierzyk, a kobiety lubią delikatną, białą bieliznę. Człowiek czuje dziś, że potrzeba mu intelektualnej rozrywki, fizycznego wytchnienia i kultury ciała, koniecznej do odprężenia mięśni i mózgu po pracy, *hard labour*. Te kilka pragnień to wszystko, czego człowiek się domaga.

Tymczasem nasza struktura społeczna nie dysponuje niczym, co mogłoby odpowiedzieć na te pragnienia.

Inna kwestia: do jakich wniosków mogą dojść intelektualiści na podstawie obserwacji nowoczesnego życia?

Wskutek niezwykłego rozkwitu przemysłu wytworzyła się w naszej epoce odrębna klasa intelektualistów – tak liczna, że stanowi aktywnie działającą warstwę społeczną.

W fabryce, w instytutach techniki, w towarzystwach naukowych, w bankach, w wielkich sklepach, w redakcjach gazet i czasopism są inżynierowie, szefowie działów, kierownicy, sekretarze, redaktorzy i księgowi, którzy na zamówienie tworzą wspaniałe, interesujące rzeczy: kręślą

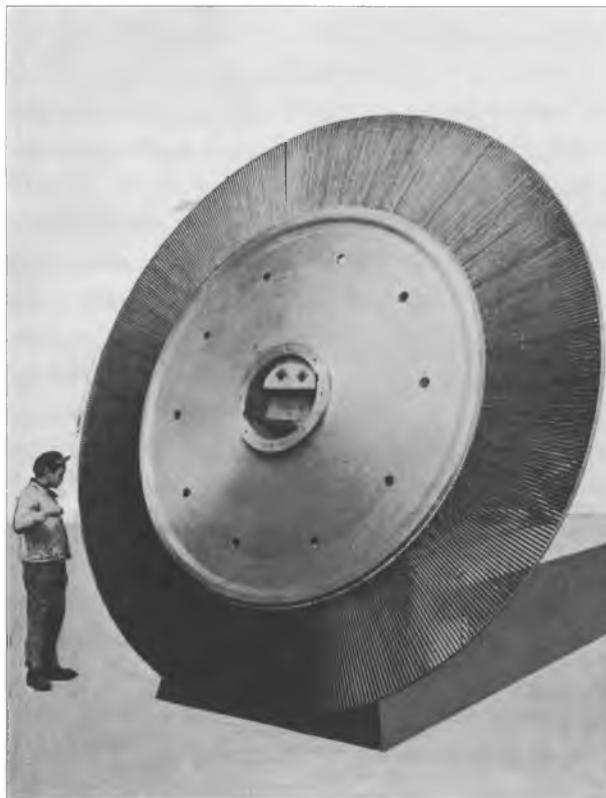
Przeladownia węgla na Renie

mosty, statki, samoloty, projektują silniki, turbiny, kierują budowami, rozdzielają i księgują kapitał, robią zakupy w koloniach i manufakturach, piszą artykuły o tym, co piękne albo straszne, odnotowują poziom gorączki w społeczeństwie, które pracuje i rodzi, opętane kryzysem bądź szaleństwem. Przez ich palce przechodzi wszelka ludzka materia. Obserwują i w końcu wyprowadzają wnioski. Oczy tych ludzi są skierowane na towar w wielkich sklepach ludzkości. Stoi przed nimi nowoczesność – promienna, olśniewająca... ale po drugiej stronie barykady. Wróciwszy do domu, w niepewności, z wynagrodzeniem nieodpowiadającym jakości ich pracy, znów są w brudnej skorupie starego ślimaka, gdzie nawet nie marzą o stworzeniu rodziny. A jeśli to robią, zaczyna się dobrze znana powolna męczarnia. Ci ludzie także domagają się maszyny do mieszkania, która byłaby po prostu ludzka.

Robotnik i intelektualista nie są w stanie sprostać podstawowym wymogom rodziny; każdego dnia używają wspaniałych, skutecznych narzędzi naszej epoki, lecz nie potrafią korzystać z nich u siebie w domu. Trudno o coś bardziej zniechęcającego i irytującego. Nic nie jest gotowe. Można bez wahania napisać: Architektura albo Rewolucja.

Nowoczesne społeczeństwo nie wynagradza należycie intelektualistów, lecz wciąż toleruje stary porządek własności, utrudniający prze-

kształcenia miasta i domu. Porządek ten opiera się na dziedziczeniu; jego idealem jest bezruch, brak zmiany, utrzymywanie *status quo*. Podczas gdy wszystkie inne ludzkie przedsięwzięcia podlegają surowemu prawu konkurencji, właściciel osiadły na swoich włościach niczym książę staje ponad powszechnym prawem; panuje. Przy obecnej zasadzie własności nie sposób ustalić spójnego budżetu budowlanego. A zatem się nie buduje. Gdyby jednak zmieniło się prawo własności – a ulega ono zmianie (ustawa Ribota dotycząca robotników, budowa kamienic z prawem własności ograniczonym do pojedynczych pięter oraz inne inicjatywy prywatne i państwowie, bardziej śmiałe, które mogłyby pomóc) – można by budować, budowano by z entuzjazmem i uniknęlibyśmy rewolucji.

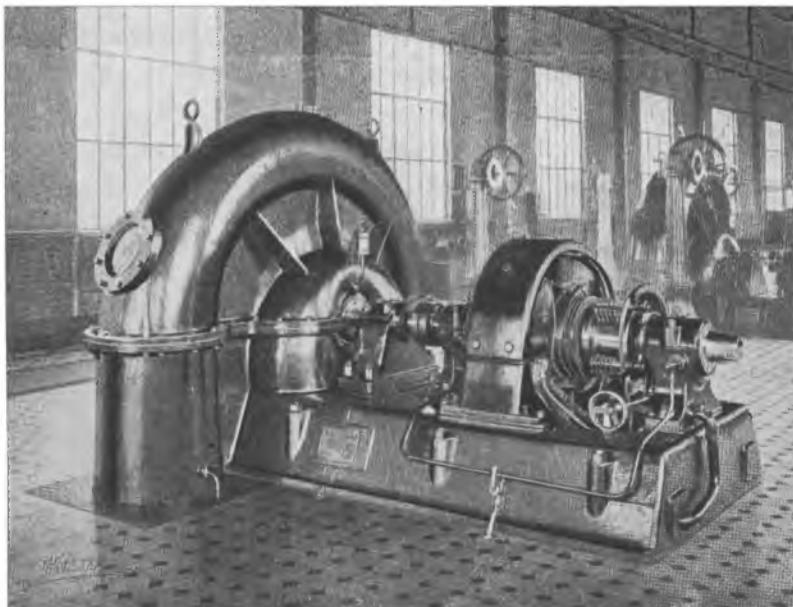
Pierścień turbiny o mocy 10 tysięcy kilowatów. Fabryki Le Creusot

Nowe czasy nadchodzą dopiero wtedy, gdy poprzedzi je pewna nie-widoczna praca.

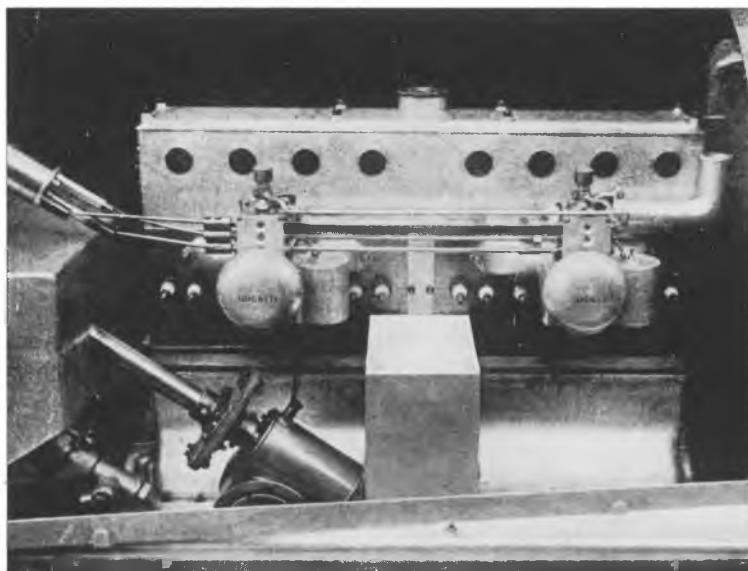
Przemysł stworzył swoje narzędzia;
przedsiębiorstwa zmieniły swoje zwyczaje;
 budownictwo znalazło swoje środki;
 architektura stoi przed zmienionym kodem.

Przemysł stworzył nowe narzędzia; towarzyszące tym słowom ilustracje są tego poruszającym dowodem. Narzędzia te powstały po to, by nieść dobrobyt i ulżyć człowiekowi. Jeśli porównamy tę innowację z przeszłością, mamy do czynienia z rewolucją.

Przedsiębiorstwa zmieniły swoje zwyczaje: są teraz obciążone poważną odpowiedzialnością: troszczą się o koszty, terminy, solidność wykonania. Liczne biura zajmują inżynierowie, którzy rachują, świadomi praw ekonomii, starają się uzgodnić te dwa rozbieżne czynniki: niską cenę i wysoką jakość. U źródeł każdej inicjatywy stoi umysł, pożąda się śmiały innowacji. Zmianie uległa etyka przedsiębiorstwa; wielkie przedsiębiorstwo jest dziś organem zdrowym i moralnym. Jeśli porównamy

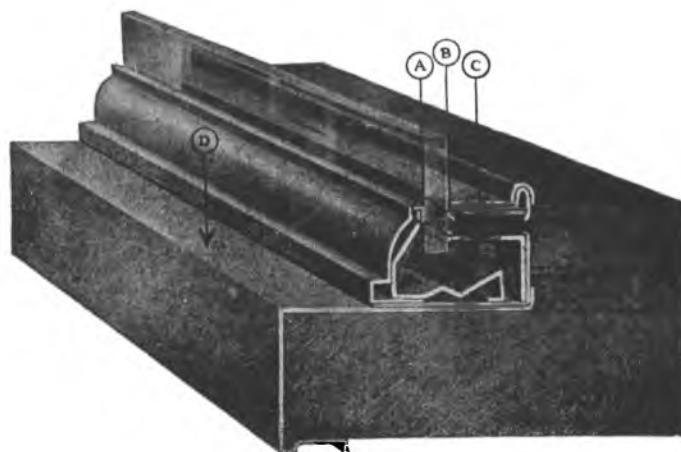

Wentylatory Rateau, wydajność: 59 tysięcy metrów sześciennych na godzinę

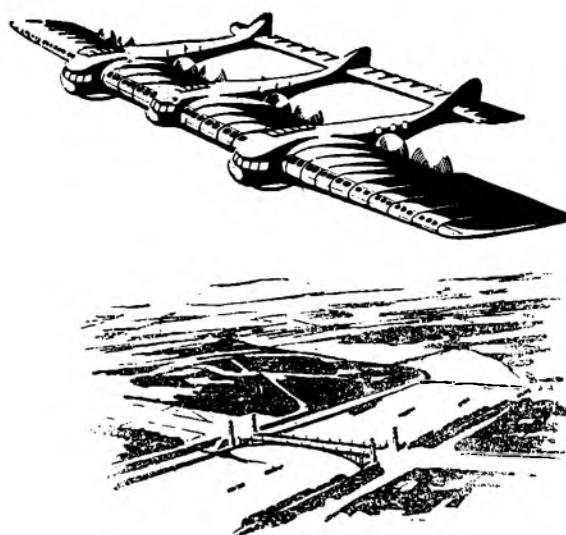

Silnik Bugatti

ten nowy stan z przeszłością, mamy do czynienia z rewolucją zarówno w metodach, jak i w zasięgu działań przedsiębiorstwa.

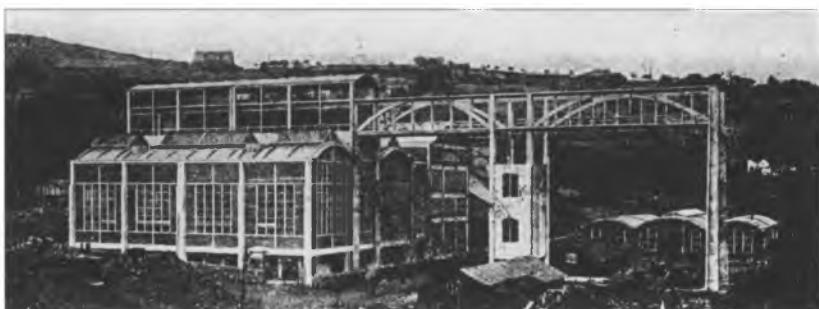

Chicago. Konstrukcja okna: uprzemysłowienie

Antycypacja: samolot przyszłości (Bréguet)

Budownictwo znalazło swoje środki – środki będące same w sobie wyzwoleniem, którego na przόno szukano w poprzednich wiekach. W obliczeniach i pomysłach wszystko jest możliwe, jeśli dysponuje się odpowiednimi narzędziami – a narzędzia te dziś istnieją. Beton i żelazo całkowicie odmieniły znane dotąd rozwiązania konstrukcyjne, a precyzja, z jaką materiały te dostosowują się do teorii i obliczeń, daje każdego dnia obiecujące rezultaty – na poziomie samego wykonania, ale i wyglądu, który

Freyssinet i Limousin. Fabryka

przypomina zjawiska natury i stale nawiązuje do działań przyrody. Jeśli porównamy to z przeszłością, dostrzeżemy, że znaleziono nowe formuły, które trzeba teraz po prostu stosować i które, jeśli będziemy potrafili zerwać z rutyną, przyniosą wyzwolenie od dotychczasowych ograniczeń. W sposobie budowania zaszła rewolucja.

Architektura stoi przed zmienionym kodem. Innowacje konstrukcyjne doprowadziły do tego, że dawne style, na których punkcie mamy obsesję, nie mogą ich już wieńczyć; stosowane obecnie materiały nie oddają się pomysłowości dekoratorów. Mamy do czynienia z nowymi formami i rytmami wynikającymi z zabiegów konstrukcyjnych, z nowymi układami, programami przemysłowymi, czynszowymi i urbanistycznymi; na naszych oczach dochodzi do bujnego rozwoju prawdziwych, głębokich praw architektury, opartych na kształcie, rytmie i proporcji; nie ma już stylów, style są już poza nami; co najwyżej oblażą nas jak pasożyty. Jeśli porównamy to z przeszłością, stwierdzimy, że stara kodyfikacja architektury, przez czterdzieści wieków zapelniana artyku-

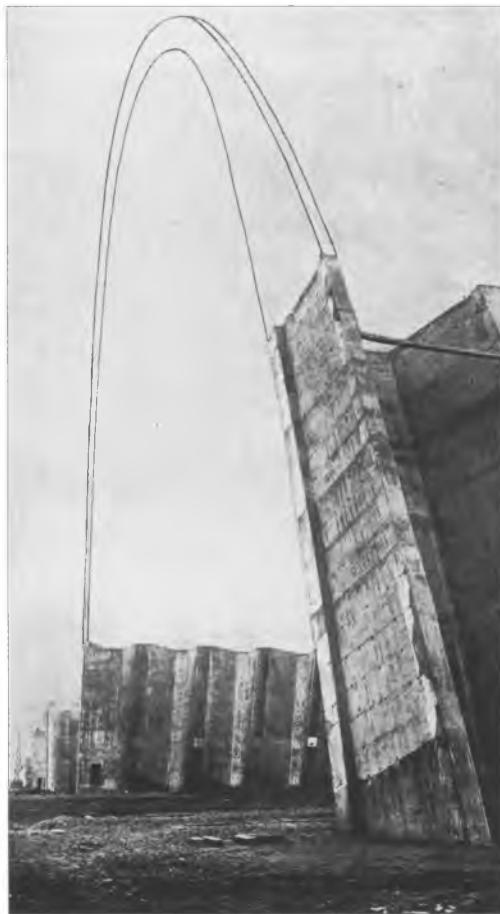
Projekt i konstrukcja: Freyssinet i Limousin

Szerokość – 80 metrów, wysokość – 50 metrów, długość – 300 metrów.

Nawa katedry Notre-Dame w Paryżu mierzy 12 metrów szerokości i 35 metrów wysokości

łami i regulami, przestaje nas interesować; już nas nie dotyczy; doszło do przewartościowania; koncept architektury przeszedł rewolucję.

Współczesny człowiek, zaniepokojony otaczającymi go reakcjami, z jednej strony czuje, że świat systematycznie, logicznie, wyraziście się rozwija, we wzorowy sposób produkuje rzeczy użyteczne i używane, z dru-

Freyssinet i Limousin. Wielki hangar na sterowice, lotnisko Orly
Szerokość – 80 metrów, wysokość – 56 metrów, długość – 300 metrów

Fabryka Fiata w Turynie z autodromem na dachu

giej zaś czuje się nieswojo w starych, nieprzyjaznych ramach. Te ramy to jego miejsce życia; jego miasto, ulica, dom i mieszkanie powstają przeciw niemu i w swojej bezużyteczności nie pozwalają mu kroczyć w odpoczynku tą samą duchową ścieżką, co w pracy, nie pozwalają na organiczny rozwój istnienia, polegający na stworzeniu rodziny i życiu, jak wszystkie zwierzęta na ziemi i wszyscy ludzie wszystkich czasów, w zorganizowanej rodzinie. Społeczeństwo bierze tym samym udział w procesie niszczenia rodziny i z przerażeniem dostrzega, że doprowadzi je to do zagłady.

Między nowoczesnym stanem ducha będącym nakazem a dusznym składem wielowiekowych odpadów panuje bolesna niezgodność.

To problem adaptacji, której przedmiotem są obiektywne przejawy naszego życia.

Społeczeństwo gorąco pragnie czegoś, co otrzyma albo nie. Od tego wszystko zależy – od naszego wysiłku oraz od wagi, jaką będziemy przywiązywać do tych alarmujących symptomów.

Architektura albo rewolucja.

Rewolucji można uniknąć.

Paryż, 1921-1922

Spółdzielnia robotnicza „Fajka”

LIST LE CORBUSIERA DO CHARLES'A L'EPLATTENIERA

Le Corbusier miał dwadzieścia jeden lat, gdy napisał ten list do swojego starego mistrza, Charles'a L'Eplatteniera. List ujrzał jednak światło dzienne dopiero po śmierci Le Corbusiera dzięki córce profesora z La Chaux-de-Fonds, która pieczołowicie go przechowała i przekazała „Gazette de Lausanne”. Ten przekaz nieznany przez całe życie Le Corbusiera nabiera szczególnego blasku teraz, kiedy wszystko wydaje się ukończone. Pozwala lepiej zrozumieć, kim był ten człowiek, pojąć jego wrażliwość, charakter, determinację oraz dziwactwa, od których nie był wolny, jak każdy z nas; pozwala lepiej zrozumieć, na czym polegała jego walka oraz uchwyć głębokie powody jego dyscypliny, źródła jego energii i czułości, trudnej uczuciowości, gwałtownych porywów, do jakich są zdolni tylko ludzie nieśmiali; pozwala odkryć stałość jego twórczej postawy: długą medytację, która poprzedziła tworzenie.

Jesteśmy w roku 1908. Le Corbusier ma dwadzieścia jeden lat. Zdążył już jednak poszerzyć swoje horyzonty. Przemierzył Europę; wszystko, co jest architekturą, zanotował ostrą kreską godną rytownika, którym przecież był z wykształcenia. Nadejście nowej epoki przeczuwa w każdej z dziedzin trzęsących się już w posadach. Dostrzega, co może dać połączenie żelaza i betonu. Mało tego: ma też dziwne przeczucie, jak będzie wyglądać jego życie, jego walka, widzi to z niebywałą przenikliwością. Na progu nowego wieku sam jest nabrzmiły energią, zapalem, entuzjazmem, determinacją. Ten list, jego list, to wspaniała odezwa do młodości, do dziś niezwykle aktualna.

Eugène Claudio-Petit
*Wiceprzewodniczący Zgromadzenia Narodowego
były Minister Odbudowy i Urbanistyki*

Paryż, 22 listopada 1908 roku

Mój Drogie Panie,

wracam na kilka dni do kraju; przysparza mi to wiele radości – to, że znów spotkam Pana i moich kochanych rodziców – ale i niepokoju. Karlki i listy od mojego przyjaciela Perrina sprawiają, że czuję się nieswojo... i odczuwam przemożną konieczność (co jest trudne, zważywszy na mój wiek) powiedzenia Panu, co się ze mną dzieje, aby nasze spotkanie było już czystą radością i zachętą – Pańską dla mnie – nie zaś nieporozumieniem.

Być może słusznie chciał Pan uczynić ze mnie tylko rytownika, gdyż czuję w sobie siłę.

Nie muszę Panu mówić, że moje życie nie jest zabawą, lecz intensywną, nieodzowną pracą, ponieważ aby z rytownika, którym byłem, stać się architektem wedle mojej koncepcji tego powołania, trzeba wykonać olbrzymi krok... Lecz dzisiaj wiem, dokąd zmierzam, stać mnie – w radości, zwycięskim entuzjazmie – na postawienie tego kroku.

Czas spędzony w Paryżu może się okazać pozytywny dla kogoś, kto z mijającymi godzin pragnie wycisnąć jak najwięcej siły. Paryż, potężne miasto – idei – w którym giniemy, jeśli nie jesteśmy dla siebie dość surowi i bezlitośni (pozbawieni litości). Ktoś, kto pragnie kochać miłością boskiego umysłu, który jest w nas i może być naszym umysłem, jeżeli zachęcimy go do tej szlachetnej pracy), znajdzie tu wszystko.

Dla kogoś, kto o każdej porze dnia w cierpieniu ilumi swoje myśli, by dowiedzieć się, czy mijające godziny to dobry czas, nie ma tu zupełnie nic. Paryskie życie jest pełne powściągliwości – aktywnej. Paryż to śmierć marzycieli, nieustanne smaganie biczem umysłów chcących pracować (dostarczać pracy).

W Paryżu jestem samolny. Od ósmego maja mieszkam sam – sam na sam z tym silnym umysłem, jaki jest w każdym człowieku i z którym każdego dnia pragnę gawędzić. A dzisiaj mogę porozmawiać ze swoim umysłem – płodne godziny samolności, godziny, kiedy zbieramy plon i kiedy słysząc dźwięk bicza. Ach, dlaczego nie mam trochę więcej czasu na rozmyślania i naukę? Rzeczywiście, marne życie to pożeracz czasu.

Moja koncepcja się kryształizuje – powiem Panu później, kim byli jej inspiratorzy (ci, którzy zainspirowali ideę) i na czym się ona opiera. Powiem Panu, że aby ją wykryształizować, „wcześniej nie oddałem się marzeniom”.

Koncepcja ta jest rozległa; zachwyca mnie i... wymierza mi karę; porywa mnie, czasem przyprawia mi skrzydła, kiedy gnieździąca się we mnie siła – rozbudzona jakimś zewnętrznym zjawiskiem – wykrzykuje: „Możesz!” Mam przed sobą czterdzieści lat, by osiągnąć te wielkie rzeczy, które dopiero zarysowują się na gładkim jeszcze horyzoncie.

Dziś kończę z dziecięcymi rojeniami o sukcesie, jaki stał się udziałem tej czy innej niemieckiej szkoły – Wiednia – Darmstadtu. To zbyt łatwe, ja chcę się zmierzyć z samą prawdą. Może być ona dla mnie udręka – na pewno. Dziś nie oczekuję jednak spokoju i nie nastawiam się nań w przyszłość. Ani tym bardziej na uwielbienie lumen... Będę żył – uczciwie – z pogodą znosząc obelgi.

Tkwiąca we mnie siła przemawia i kiedy wypowiadam te słowa, nie oddaję się marzeniom.

Być może rzeczywistość okaże się pewnego dnia (niedługo) okrutna; zbliża się bowiem dzień walki z tymi, których kocham, i będą oni musieli do niej stanąć, albo przesłanę ich kochać.

Ach, jakie gorąco bym chciał, aby moi przyjaciele, nasi towarzysze, porzucili małostkowe życie i powszednie zadowolenie, spalili to, co mają najcenniejszego – wierząc, że te ukochane rzeczy były dobre – i poczuli, jak nisko mierzyli i jak niewiele myśleli. To dzięki myśleniu stworzymy dziś lub... jutro nową szlukę. Myśl wymyka się i trzeba z nią walczyć, pograżać się w samolności – Paryż oferuje samolność temu, kto gorliwie poszukuje ciszy i surowego odosobnienia.

Moja koncepcja szluki budowlanej jest naszkicowana jedynie w głównych zarysach, gdyż na tyle pozwolily mi na razie moje skromne zasoby – niewystarczające zasoby.

Ponieważ Wiedeń zadał śmiertelny cios mojej czysto plastycznej (oprócz wyłącznie na poszukiwaniu formy) koncepcji architektury – przybywszy do Paryża, poczułem w sobie wielką pustkę i pomyślałem: „Biedaku! Niczego jeszcze nie umiesz i, niesłaby, nie umiesz tego, czego nie robisz”. Śląd moje wielkie obawy. Kogo zapytać? Chapallana, Jourdaina, Sauvage'a, Paqueta? Spotkałem Perreta, lecz nie śmiałem go o to zagadnąć. A wszyscy mówią mi: „Wystarczająco zna się pan na architekturze”. Mój umysł jednak się buntował i poszedłem wypytać starszych. Wybrałem najbardziej rozwścieczonych wojowników – tych, do których możemy w XX wieku być podobni: romańskich architektów. Przez trzy miesiące studiowałem styl romański, wieczorami w bibliotece. Chodziłem do Nôtre-Dame oraz na zajęcia z gotyku do Magne'a – w Akademii... I zrozumiałem.

Bracia Perrelowie byli dla mnie jak smagnięcie biczem. Ci potężni ludzie mnie ukarali: powiedzieli mi – swoimi dziełami, czasem w dyskusjach: „Niczego pan nie potrafi”. Studiując styl romański, podejrzewałem, że architektura nie jest kwestią eurytmii form, lecz... czymś innym... Czym? Jeszcze nie wiedziałem. I studiowałem mechanikę, potem – statykę; ile się nad tym napocilem przez całe lato! Ileż razy się pomyliłem i dziś ze złością dostrzegam pustkę, na jakiej opiera się moja wiedza o nowoczesnej architekturze. Z wściekłością i radością, gdyż wreszcie wiem, że to dobry kierunek, badam siły materii. Ta matematyka jest trudna, lecz piękna, jakie logiczna, jakie doskonała!... Magne ma wykłady z renesansu włoskiego, gdzie na zasadzie negacji dowiaduję się, czym jest architektura. Boennewald prowadzi wykład z architektury romańskiej i gotyckiej i tam właśnie widać, czym jest architektura.

Na budowach braci Perrelów widzę, czym są beton i rewolucyjne formy, jakich on wymaga.

Tych osiem miesięcy w Paryżu krzyczy we mnie: logika, prawda, uczciwość, precz z marzeniem o minionej sztuce. Patrz wysoko, przed siebie! Paryż mówi mi dobrze: „Spal to, co kochales, i czcij to, co spaliłeś”.

Grassel, Sauvage, Jourdain, Paquet i inni – jesteście kłamcami.

Grassel, wzorze prawdy, kłamiesz, bo nie wiesz, o co chodzi w architekturze; lecz i wy, inni, wszyscy architekci, straszni z was kłamcy, a na dodatek durnie.

Architekt musi być człowiekiem o logicznym umyśle; wrogiem plastycznego efektu, gdyż nie może mu ufać; człowiekiem nauki, ale i serca, artystą

i uczonym. Ja to wiem, a żaden z was mi tego nie powiedział: przodkowie potrafią przemówić do tego, kto chce ich wysłuchać.

Architektura egipska była taka a nie inna, gdyż takie a nie inne były materiały i religia. Religia tajemnicy, płaskie wiązanie kamieni – świątynia egipska.

Architektura gotycka była taka a nie inna, gdyż takie a nie inne były materiały i religia. Religia ekspansji i drobny materiał – katedra.

Coś w rodzaju wniosku z powyższego. Jeśli zastosujemy płaskie wiązanie, zbudujemy świątynię egipską, grecką albo meksykańską. Jeśli mamy do dyspozycji drobny materiał, musimy wznieść katedrę, a sześć wieków po powstaniu katedr pokazuje, że poza tym nie sposób zrobić czegokolwiek.

Mówiąc o szluce jutra. Sztuka ta powstanie. Ludzkość zmieniła sposób życia i sposób myślenia. Mamy nowy program. Jest nowy i zamknięty w nowych ramach; można mówić o szluce przyszłości, gdyż te ramy to żelazo, a żelazo jest nowym środkiem. Świat tej szluki jest olśniewający, gdyż z żelaza, materiału podlegającego zniszczeniu, stworzono żelazobeton, materiał, którego właściwości są wprost niebywałe i który w historii, jaką narody zapisują swoimi pomnikami, wyznaczy nowe, ambitne granice.

Środa rano, 25 listopada

Chcę wieść życie składające się z nauki, pracy i walki jeszcze dugo – życie szczęśliwe, życie młodego człowieka. W Paryżu i w podróży – aż będę wiedział wystarczająco dużo. Chcę tego, gdyż czuję w tym Dobro.

Nie zgodzę się już z Panem, jeśli rzeczy nie ulegną zmianie. Nie mógłbym się zgodzić. – Z dwudziestoletnich młodzieńców chce Pan uczynić dojrzałych mężczyzn, aktywnych i skutecznych (którzy biorą na siebie odpowiedzialność za swoich następców). Czując w sobie wielką siłę twórczą, sądzi Pan, że młodzi leż już ją zdobyli. Ta siła w nich jest; ale trzeba ją rozwijać w tym samym kierunku, w którym nieświadomie – skoro dziś dziaje się Pan wypierać swojego młodzieńczego życia – rozwijał ją Pan w Paryżu i w podróżach, w samotności pierwszych lat w La Chaux-de-Fonds.

Z uczniów chce Pan już – dzięki ich pracom – uczynić mężczyzn, pyszal-ków, zwycięzów. W wieku dwudziestu lat trzeba być skromnym.

Pycha wynika z samej istoty ich obecnego życia. Pokrywają ściany ładnymi kolorami i wydaje im się, że to czyste piękno. Być może ich piękno jest nędznym falszem; jest szluczne. – Powierzchowne piękno. – Musi to być przypadkowe Piękno: aby działać, trzeba potrafić. Studenci nie potrafią, gdyż jeszcze się nie nauczyli. Są pogrązeni w niedojrzałych ideach. Nie zaznali bólu, nie zaznali zmartwienia: bez zmartwienia nie ma sztuki: sztuka to krzyk żywego serca. Ich serce nigdy nie żyło, ponieważ nie wiedzą oni jeszcze, że mają serce.

Ja zaś mówię: cały ten skromny sukces jest przedwczesny; upadek jest bliski. Nie buduje się na piasku.

Ruch zaczął się zbyt szybko. Państcy żołnierze to widma. Kiedy zacznie się walka, zostanie Pan sam. Państcy żołnierze to widma, gdyż nie wiedzą, że istnieją – dlaczego istnieją – jak istnieją.

Państcy żołnierze nigdy nie myśleli. Sztuka przyszłości będzie szluką myśli: Hasło: wysoko i do przodu!

Tylko Pan patrzy do przodu. Oni patrzą na chybili trafił – czasami trafiają – poruszają się po omacku i muszą przegrać.

Pan, tak silny, wiedział, co to znaczy poznać samego siebie; wiedział Pan, ile to kosztuje... bólu i okrzyków wściekłości – a także wybuchów entuzjazmu. I mówi Pan: „Cierpiąłem, przelarłem im szlak; niech żyją!” – Niczym drzewo, które na surowej skale dwadzieścia lat zapuszczało korzenie i teraz hojnie mówi: „Mam za sobą walkę. – Niech skorzystają na tym moje odrośle!”, na parę plam próchnicy oblepiających skalę upuszcza swoje ziarna, które samo – jeszcze – wytworzyło z własnych suchych liści – ze swojego bólu. – Skala nagrzewa się w słońcu, ziarno kiełkuje; puszcza korzonki – z jaką żywotnością! Jakaż radość, kiedy wznosi swe listki ku niebu!... Ale słońce ogrzewa skałę; roślina rozgląda się dokoła z niepokojem: czuje odurzenie zbyt silnym upadem; chce wypuścić boczne korzonki w stronę wielkiego obrońcy. Tyle że jemu dwadzieścia lat zajęło wciskanie – zaciekle – swoich członków w szczeliny kamienia; jego członki wypełniają te wąskie szczeliny. – W przestrachu mała roślina oskarża drzewo, które ją stworzyło. Przeklina je i umiera. Umiera, gdyż nie żyła – sama z siebie.

Oto co widzę w kraju. Stąd mój lęk. Mówię: tworzyć w wieku dwudziestu lat i mieć odwagę dalej chcieć tworzyć to aberracja, błąd, zadziwiające zaśle-

pienie – niebywale zarozumialstwo. Chcieć śpiewać, kiedy nie ma się jeszcze pluc! W jakiej niewiedzy na temat swojego bytu trzeba być pogranionym?

Parabola drzewa budzi we mnie lęk o... drzewo, które samo gotuje sobie cierpienie. Jest Pan bowiem istotą tak pełną miłości, że Pańskie serce okryje się żałobą na widok gorliwego życia – takiego, jakie trzeba osiągnąć, by móc walczyć – które niczym cyklon pali małe rośliny, dumnie i radośnie wznoszące główki ku niebu.

Jak mam się spotkać z przyjaciółmi? Nie jestem szlachetny jak Perrin, by móc się im osiąrować. Za bardzo bym cierpiał – z duchoty – i musiałbym uciekać. Cierpialem już od jakiego silnego poczucia solidarności (po moim wyjeździe) z dwoma lub trzema i uciekłem.

Moja walka z Panem, moim ukochanym mistrzem, będzie wymierzona w ten bląd: olśniony, poddany własnej sile, która jest niebywała, wszędzie chce Pan widzieć podobną siłę. W dawnym szpitalu chce Pan widzieć młode, gorliwe, entuzjastyczne ognisko; jest ono już dojrzałe, zwycięskie: należy do Pana, kiedy Pan tam jest i patrzy na jego ogień.

Nie mam odwagi wyciągać wniosków, gdyż jestem zbyt młody, by chcieć sięgać wzrokiem dalej. Dotąd jednak widzę. Mówilem bowiem tylko o tym, co przeżyłem.

Moja walka z przyjaciółmi będzie walką z ich niewiedzą; nie dlatego, że ja coś wiem, lecz dlatego, że wiem, że nic nie wiem. – Nie będę mógł z nimi żyć, gdyż zawsze będą mnie ranić – hamowaliby mnie, ponieważ patrzę wysoko i do przodu.

Będzie to dla mnie cios, gdyż ich kocham – surową przyjaźnią. Ruina marzenia o „solidarności” – oto co widzę od jakiegoś czasu, z tego powodu umarło już dwóch czy trzech spośród tych, których uważaliśmy za najbardziej żywotnych: nie wiedzą, czym jest Szluka: przemożną miłością do własnego „ja”, to w ciszy i samotności będąemy szukać tego boskiego „ja”, które może leżać śpiąć ziemskim, jeśli je do tego zmusimy – w walce. Owo „ja” mówi wówczas, mówi wówczas, mówi o głębi Bytu: szluka rodzi się i – tak krucha – wzlatuje.

To w samotności walczymy ze swoim „ja”, wymierzamy sobie karę i smagamy się biczem.

Owi przyjaciele muszą poszukać samotności.

...Gdzie?

Jak?

Środa wieczór

Dlugo zwlekalem z pisaniem do Pana. Nawet gdybym chciał, nie mogłem wcześniejsz – miałem wyrządy sumienia, ponieważ czułem, że to milczenie musi Pana martwić. Mam tyle do zrobienia, że brakuje mi choćby minuty dla siebie. Marzę o odrobinie spokoju, ale to przyjdzie dopiero latem, po zakończeniu zajęć. Proszę we mnie nie zwątpić, jestem do Pana zbyt przywiązany, by o Panu zapomnieć w ciągu jednego dnia. Za bardzo kocham Państkie wspaniałe dzieło, by nie robić nic innego niż tylko pragnąć ze wszystkich sił, byśmy – my, którym Pan zaufał – stali się godni zadania i byli gotowi w godzinie zero. Żegnam się krótko, gdyż wkrótce będę miał szczęście z Panem porozmawiać, podpisano

*Pański oddany uczeń
Ch.E. Jeanneret*

Spis treści

Nota edytorska do wydania polskiego / Andrzej Leśniak	5
Oczy Le Corbusiera / Marta Leśniakowska	7
Wprowadzenie do wydania drugiego	43
„Temperatura” przy okazji wydania trzeciego	45
Konspekt	59
I. ESTETYKA INŻYNIERSKA I ARCHITEKTURA	65
II. TRZY PRZYPOMNIENIA DLA PANÓW ARCHITEKTÓW	
Bryła	75
Powierzchnia	85
Plan	95
III. LINIE KOMPOZYCYJNE	113
IV. OCZY, KTÓRE NIE WIDZĄ	
Parowce	129
Samoloty	145
Samochody	165
V. ARCHITEKTURA	
Rzymska lekcja	183
Złudzenie planów	205
Czysty wytwór umysłu	225
VI. DOMY SERYJNE	249
VII. ARCHITEKTURA ALBO REWOLUCJA	289
LIST LE CORBUSIERA DO CHARLES'A L'EPLATTENIERA	309

